

Э.Ф.ФОЗНЕР

**СОЦИАЛ
ПСИХОЛОГИЯ**

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Мирзо Улуғбек номидаги
Ўзбекистон Миллий Университети

Э.Ғ.Ғозиев

СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯ

Ўқув қўлланма

«NOSHIR»
ТОШКЕНТ – 2012

УДК: 159.9 (072)

КБК 88.5

Та к р и з ч и л а р :

Низамий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети умумий психология кафедраси мудир, психология фанлари доктори, профессор

Н.С.Сафаев;

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети психология кафедраси доценти, психология фанлари номзоди

З.Э.Абдурахмонова

Ғозиев Э.Ғ

Ғ 57 Социал психология: Э.Ғ.Ғозиев; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети – Тошкент: Noshir, 2012. – 316 б.

ISBN 978-9943-4083-8-8

Мазкур китоб социал психология масалаларига бағишланган бўлиб, унда психология фанининг ушбу соҳасида олиб борилган назарий-экспериментал тадқиқот натижалари таҳлил қилинган ва умумлаштирилган. Китобда шу соҳанинг мақсади, вазифалари, аҳамияти, принциплари, механизмлари, қонуниятлари, методологияси, феноменал ҳолатлари тўғрисида мулоҳазалар билдирилган. Соҳага доир узок ва яқин хориж мамлакатлари психологларининг назариялари, ёндашувлари талқин қилинган, ўзига хос жиҳатлари алоҳида ажратиб кўрсатилган.

Китоб саккиз қисмдан иборат бўлиб, унда социал психологияга кириш, муомала, катта гуруҳлар тўғрисида тушунча, бошқарув психологияси, оила психологияси, социал психологияда феноменал ҳолатлар, кичик гуруҳлар психологияси, социал психологиянинг татбиқий жабҳаси юзасидан фикр, мулоҳаза баён қилинади. Шунингдек, шахс камолоти, гуруҳ жипслигини аниқловчи методикалар, тестлар иерархик тарзда жойлаштирилган.

Китоб психологлар, социологлар, философлар ва педагогларга, шунингдек, талабаларга мўлжалланган.

УДК: 159.9 (072)

КБК 88.5

ISBN 978-9943-4083-8-8

© «Noshir» нашриёти, 2012 й.

СЎЗ БОШИ

Социал психология фанининг жамиятдаги, шахслараро муносабатдаги ўрни, аҳамияти кун сайин ортиб бораётганлигини ҳисобга олсак, мазкур соҳа бўйича тўқисроқ материаллар билан талабаларни, амалий психолог ва кенг кўламдаги оммани таништириш, қуроллантириш давр тақозосидир. Худди шу боис социал психологияга оид материалларни мақсадга мувофиқ жойлаштириш, психологик муаммоларга ҳам моддий, ҳам ғоявий нуқтаи назардан ёндашишни амалга ошириш янгича муносабатни акс эттиришдан далолатдир. Ушбу услубий кўрсатмаларнинг мақсади – талабаларни дастурий хусусиятга эга бўлган материаллар билан қуроллантириш ва касбий-психологик тайёрлашдир. Унинг вазифалари: социал-психологик терминлар изоҳи билан таништириш, илмий тушунчалар таърифи билан қуроллантиришга йўналтириш, социал психология фанига оид асосий категорияларнинг мазмун-моҳиятини ўзлаштириш (вужудга келиши, кечиши, ривожланиши, такомиллашуви)га кўрсатмалар бериш, амалий ва назарий билимлар уйғунлиги ҳамда узвийлиги ҳақидаги маълумотларни эгаллашга зарурий шарт-шароит яратишдан иборатдир.

Мазкур асар социал психологияга кириш (тадқиқот предмети, методлари), муомала психологик категория сифатида, этнопсихология моҳияти (менталитетнинг социал-психологик негизлари), бошқарув психологияси (раҳбарнинг замонавий кифоаси, қобилияти, фаолият услублари, шахслилик фазилатлари), оила психологияси (оила ва жамият, оилада шахслараро муносабатлар), кичик гуруҳлар психологияси (уларнинг ижтимоий-тарихий ривожланиши, таснифи, ўзига хос хусусиятлари, лидерлар масаласи, типлари, такомиллашишнинг омиллари), социал психологияда феноменал ҳолатлар бўйича маълумотларни мужассамлаштирувчи қисмлардан ташкил топган.

Бизнингча, китобнинг баёний тили. материалларнинг ўзаро уйғунлиги, амалий ва назарий мушоҳадалар бирлиги, тадрижий-

лиги, мантиқийлиги каби принциплар ўртасидаги боғлиқлик талабаларга муаммолар моҳиятини тушунишга пухта негиз ҳозирлайди. Адабиётлар рўйхатининг берилиши талабаларни мустақил, ижодий фикрлашга йўналтиради, касбий мотивларни такомиллаштиради, комил шахс сифатида шаклланишига барқарор, мустаҳкам асос яратади, дунёқараш, иймон-эътиқод, юксак ҳис-туйғуларни таркиб топтиради.

Социал психология фани нисбатан ёш, лекин тез суръатлар билан ривожланиб келаётган, кўлами кенг, социал воқеликлар, ходисалар ва ҳолатларни ўзида мужассамлаштирувчи психологиянинг йирик тармоқларидан бири ҳисобланади. Ушбу соҳанинг жадал ривожланишига икки муҳим омил, биринчидан, ижтимоий турмушнинг ҳамда ижтимоий амалиётнинг кун сайин ўсиб бораётган талаблари, иккинчидан, тобора ортиб, зарурият кўрсатувчига айланаётган эҳтиёжлари туртки (ички ёки ташқи мотив) сифатида гавдаланмоқда.

Ҳозирги даврда жамиятда юз бераётган ижтимоий-тарихий, иқтисодий-сиёсий, маданий-мънавий ўзгаришлар инсонларнинг психикасига, онгига, характериға, шахсий сифатларига, этно-психологик хусусиятларига кучли таъсир этаётганлиги туфайли шахслараро, миллатлараро, гуруҳлараро, ижтимоий муносабатларда ҳам сифат жиҳатдан юксак кўрсаткичли ўзгаришлар рўёбга чиқишини тақозо қилмоқда.

Модомики шундай экан, социал психологиянинг энг асосий вазифаси – бу мазкур ўзгаришларнинг социал-психологик механизмлари, қонунлари қонуниятлари, методологик асослари, омиллари, таъсир этувчи воситалари, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида умумий кашфиётлар, таълимотлар яратишдир. Социал психологиянинг ривожланишига таъсир этувчи яна бир сабаб – шахсни (“Мен” ни), миллий ўзликни ҳар томонлама, тизимли ёндашув ёрдамида ўрганишга нисбатан катта эҳтиёжнинг вужудга келишидир, шунингдек, уюшган ва уюлмаган, реал ва шартли гуруҳлар, жамоаларнинг аъзолари ўртасида кечадиган ижтимоий муносабатлар таъсирида уларнинг онги, интеллекти, имкониятлари, захиралари бўйича ҳамда жипслиги, яқинлашуви юзасидан маълумотлар тақчиллиги изланишни келтириб чиқаради. Социал психология ижтимоий муносабатлар натижасида юзага келган

когнитив жараёнлар, эмоционал-хиссий, иродавий ҳолатлар, инсон фазилатлари, гендер тафовутлари, муомала мароми нафақат битта, якка шахсда, балки уларни турли гуруҳларда экстремал, казусли, каузал вазиятларда вужудга келиши, намоён бўлиши, кечиши, ўзгариши ва такомиллашувини тадқиқ этади, жамиятда амалга ошадиган ижтимоий муносабатларни инсон онгида социал-психологик жиҳатдан акс эттириш қобилиятларини, укувчанлиги ва фуқароларнинг бир-бирларига рухий таъсир этиш (таъсирланиш) йўл-йўриқлари ҳамда воситаларни англаш, кишилар хулқ-атворларини илмий асосда бошқариб туриш имкониятини беради.

Ижтимоий-тарихий тараққиёт жараёнида одамларнинг табиат, борлик, жамият тўғрисидаги тасаввурлари, тушунчалари ва билимларининг кўлами, фонди кенгайиб бориши натижасида социал психология давр талаби, тақозоси билан фан оламида вужудга келди. Ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида яшаган, яшаётган кишиларнинг хулқ-атвори, этносларнинг миллий кадриятлари, маданияти, маорифи, маънавияти, жамият тўғрисидаги орзу-истаклари, инсон қудратининг таъсирчан кучига нисбатан қизиқишлар қадимдан кўпгина мутафаккирларнинг диққат-эътиборини жалб этган. Одамларнинг ижтимоий муносабатлар таъсири остида намоён бўлаётган хулқ-атворлари моҳиятини ўрганиш ва уни баён этиш, тавсифлаш Аристотель, Платон, Гераклит каби буюк алломаларнинг илмий асарларида мужассамлашган.

Кўпгина фалсафий, психологик, илмий манбаларда таъкидлаб ўтилишича, социал психология фанининг вужудга келиши тарихи уч босқичга ажратилган ҳолда тадқиқ этилади, чунончи:

1. Фалсафа, психология фанлари доирасида социал-психологик тасаввурлар, воқеликлар, феноменал ҳолатлар тўғрисидаги билимларнинг тўпланиши.

2. Фалсафа, социология, умумий психология фанларидан социал психологияни мустақил, алоҳида илмий соҳа сифатида ажралиш даври – бу XIX асрнинг 70-йилларидан то XX асрнинг 20-йилларигача оралиқни қамраб олади.

3. Экспериментал фанлар доирасида (қобиғида) социал психологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши.

Социал психология нуктаи назаридан қадимги давр файласуфларидан бири Эраклид инсонларни икки гуруҳга ажратиб ўрганишни лозим топган, чунончи:

1. Ўз (шахсий) эҳтиёжларини бошқара оладиган одамлар гуруҳи.

2. Шахсий эҳтиёжларига бўйсунувчи одамлар гуруҳи.

Платон одамлар характерининг социал-этник таснифини яратган олимлар қаторига киради. Унинг тавсифига кўра, файласуфлар, жангчилар мардликка, хунармандлар, оддий кишилар йўлбошчиларга мойил бўладилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаган ва ижод қилган бир гуруҳ психологлар ҳамда социологларнинг социал психология ривожига қўшган ҳиссалари катта. Булар қаторига Г.Тард, Г.Лебон, Мак-Доугалл, Р.Дюркгейм, С. Сигеле кабиларни киритиш мумкин. 1908 йилда Мак-Доугаллнинг “Социал психологияга кириш” ва Э.Росснинг “Социал психология” китоблари нашр эттирилиши социал психология расмий жиҳатдан вужудга келган сана деб эътироф этиш мумкин. Ҳар иккала олим ҳам социал психология фанининг предмети ва вазифалари социал ҳамда психик ривожланиш қонуниятларини умумлаштирган ҳолда ўрганишдан иборат деган ғояни таъкидладилар. Лекин улар иккита фаннинг вакиллари сифатида социал-психологик қонуниятларни тушунтириб беришга муваффақ бўлганликларига қарамадан, ўзига хос ёндашувларнинг субъектлари эдилар. Одатда социологлар ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни таҳлил қилганларида, кўпроқ жамиятдаги жараёнлар қонуниятларининг устуворлигига алоҳида эътибор қаратиб тушунтириб беришса, шахс омилини икки-уч босқич хусусиятларига боғлаб изоҳлаган психологлар етакчи ўринга қўйдилар.

Социал ҳодисаларни социал-психологик, умумпсихологик қобилиятлар, истезодлар, феноменал лидерлар ўзига хослиги билан тушунтириб бериш учун ягона принципни топишга фуқаролар ўртасида, шахс билан жамият ўртасида рўй берувчи муносабатларни ҳар томонлама изоҳлашга, тушунтиришга, тавсифлашга ҳаракат қиладилар. Улар ижтимоий-тарихий тараққиёт қонунларини, ижтимоий-иқтисодий қонуниятларни кишиларнинг индивидуал-психологик хусусиятларидан, уларни англаб етмайдиган инстинктлардан, ирсий белгилардан келтириб

чиқармоқчи бўладилар. Шу жумладан, Г.Тард кўпгина ижтимоий муносабатларни одамларнинг бир-бирларига тақлид қилиши орқали тушунтирган бўлса, Г.Либон бу ҳодисани руҳий таъсирланиш орқали юзага келишини таъкидлайди. Мак-Доугалл эса “ижтимоий хулқ-атвор ва инстинктлар назарияси”ни яратиб, уларда одам инстинктлари ва фаолият уйғунлигини таъминлаш муаммосини ишлаб чиқади. Қарашлари ва назариялари таҳлил қилинган олимлардан кейинги авлод тадқиқот субъектлари ҳам ижтимоий муносабатларни тушунтириб беришга қодир умумий, лекин ягона омилни топишга, саъй-ҳаракатларни амалга оширишга уринганлар. Масалан, Л.Уорт эса мазкур омил деб шахснинг хоҳиш-истагини танлайди. Бу йўналишда изланишлар олиб борган Сигеле бўлса, “шахснинг омма ичида баробарлашиб қолиши, яъни шахслараро тафовутлар силлиқлашуви” омилини кўрсатади.

Социал психология фанининг қуйидаги илмий тадқиқот методлари кўпчилик психологлар томонидан тан олинади:

- кузатиш (ўзини ўзи кузатиш, аралашиб кузатиш, яширин кузатиш ва бошқалар);
- эксперимент (индивидуал, гуруҳий, диадавий, полиадавий, кўп босқичли ва ҳоказо);
- анкета (очик, ёпиқ, вербал, новербал, шкалали кабилар);
- сўровнома (савол-жавоб);
- суҳбат (қисқа ва узоқ муддатли, маълум мавзуга йўналтирилган);
- интервью (расмий ва норасмий);
- тест (раҳбарнинг, ходимларнинг шахсиятига, характерологик хусусиятларига, эмоционал-иродавий сифатларига, когнитив жараёнларига йўналтирилган стандарт тажриба-синов);
- социометрия (гуруҳий жипслик, ўзаро яқинлик, лидерларни танлаш жараёнларига хизмат қилувчи метод; унинг кўплаб модификациялари ишлаб чиқилган);
- биография (алоҳида шахс, субъект ижоди ва фаолияти тўғрисида маълумотлар тўплашга хизмат қилади; унинг вариантлари: мемуар, эсдаликлар, ижод таҳлили);
- контент-таҳлил.

Биринчи боб. СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

1.1. Социал психология предмети тўғрисида умумий тушунча

Социал психологиянинг тадқиқот предмети гуруҳ ва жамоаларда шахсларнинг ўзаро муносабатлари жараёнида юзага келадиган психик ҳодисаларни ўрганишдан иборат. Фикрни кенгрок қилиб айтганда, социал психологиянинг тадқиқот предмети турли хусусиятли, уюшган ва уюлмаган социал гуруҳлардаги одамларнинг ўзаро, шахслараро муносабатларини тадқиқ этишдир. Социал психология ижтимоий кайфиятни, тақлид қилиш ҳодисасини ва тақлидга ёндош, ўхшаш «психологик юқиш» (модалар, хурофий одатлари, шов-шув гап тарқалиши, ваҳима, овоза ва ҳоказо кўринишдаги) ҳолатларни ўрганади. Ҳозирги даврда психологлар билан бирга социологлар, педагоглар, этнографлар ва бошқа соҳанинг мутахассислари ҳам социал психология муаммолари билан шуғулланмоқдалар. Социал психологиянинг соҳаларидан бири – бу дин психологиясидир. Дин психологияси диний тасаввурлар ва ҳиссиётларни, хурофотларнинг келиб чиқиши ҳамда уларни бартараф қилишнинг психологик шарт-шароитлари, механизмлари, манбалари ва ҳиссий кўтаринкилик (зикр) юзасидан изланишлар ўтказадилар.

Социал психологияда шахсларнинг фазовий жойлашувига биноан икки типдаги гуруҳларга тааллуқли эканлиги таъкидланади: улар шартли ва реал гуруҳлар деб номланади. Одамларнинг тадқиқотчи томонидан маълум белгиларига, тузилиш шаклига, моҳиятан жипс ёки жипс эмаслигига асосланган ҳолда ажратиб олиш йўли билан бирлаштирилган гуруҳ шартли гуруҳ деб аталади. Бунда одамларнинг ёш хусусиятлари, жинсий, миллий, касбий ёки қандайдир бошқа аломатларига (белгиларига) қараб гуруҳларга ажратиш мумкин. Шартли гуруҳга қўшилган шахслар (кирган, мувофиқлашган одамлар эмас, балки айни даврда қўшилган шахслар) на бевосита, на билвосита объектив

равишда ўзаро (шахслараро) муносабатларда бўлмайдиган ва улар бир-бирлари билан ҳеч қачон тўлиқ тарзда учрашмайдигина эмас, балки уларнинг алоҳида субъектлари тўғрисида, ҳатто ҳеч нарса бўлмайдилар ҳам. Лекин улар ўзларининг реал гуруҳларга қарашли (тегишли) бошқа аъзолари билан озми ёки кўпми бундан қатъи назар бир хил муносабатда бўладилар. Шунинг учун ҳам улар шартли гуруҳларга бирлашиб, социал психологиянинг тадқиқот объектига айланиб қоладилар. Масалан, боғча ёшидаги болалар психологиясини тадқиқ этиш учун, яъни шартли ёш гуруҳларида таҳсил олаётган, тарбияланаётган субъектларни (респондентларни) тадқиқ қилиш учун тегишли ёшдаги (ёш даврдаги) бир қатор боғча тарбияланувчиларини мавжуд реал гуруҳларида ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Умуман, маълум фазо (макон) ва вақтда (замонда) мавжуд бўлган ҳамда реал шахслараро муносабатлар йўли билан расмий (ички ва ташқи тузилмага эга) бирлашган одамлар гуруҳи реал гуруҳ деб юритилади. У ёки бу аниқ синф ўқувчилари, жамоат ташкилотлари аъзолари, сиёсий партия, «Камолот» ёшлар ҳаракати, шунингдек, педагогик жамоа, ишлаб чиқариш бригадаси, ҳарбий бўлим, оила – буларнинг барчаси реал гуруҳлардир. Социал психология фани учун булар катта илмий-амалий аҳамият касб этади. Агар улар ўрганилмас экан, бунда реал гуруҳларни тадқиқ этишнинг мазмун-моҳияти пасаяди.

Одамлар ижтимоий-тарихий тараққиёти давомидаги дастлабки, биринчи гуруҳлар – бу меҳнат гуруҳлари бўлиб ҳисобланади. Инсониятнинг ҳамкорлик фаолиятининг вужудга келиши туфайли шахслараро муносабат, муайян даражадаги ўзаро меҳнат тақсимооти ва умумий, гуруҳий ҳаракат асосида бирлашув, ўзаро яқинлашув, ўзаро ёрдам, ҳаракатларда уйғунлик, ўзаро тушунув, сояда кўринишдаги психологик муҳит ҳамда биргаликдаги меҳнат фаолиятининг назоратчиси, бошқарувчиси – лидер пайдо бўла бошлаган. Меҳнат самарадорлиги, жисмоний ва маънавий шериклик, уларни такомиллаштириш ташкилотчисига нисбатан табиий эҳтиёж, ижтимоий зарурат юзага келган. Шу шахснинг ташаббуси билан қоидавий, меъёрий хулқ-атвор рўёбга чиқа борган, аста-секин ўзаро мутаносиблик, ҳаракатлар динамикаси намён эта бошлаган, натижада бирдамлик қарор топган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ўзининг келиб чиқиши, функцияси, ўзаро ҳаракат дастурийлашганлиги билан бошқалардан фарқли ўларок оила инсониятнинг табиий гуруҳи бўлиб ҳисобланади. Лекин уни бирламчи деб аташ ҳам оммавийлашиб кетган. Ижтимоий-тарихий тараққиётнинг қонуниятлари, талаби, тақозоси остида ҳозирги даврдаги оила тури ва тузилмаси вужудга келган. Оила ибтидоий одамларда муайян давр оралиғида қабила даражасига ўсиб ўтган.

Инсоннинг пайдо бўлиши, ер юзида тарқалиши, ўзаро бирикуви, биргаликдаги хатти-ҳаракати нуктаи назардан «инсоният» тўпланма тушунчаси реал гуруҳнинг энг каттасидир. Ер юзидаги барча элат, миллат, жамоа аъзолари, иркидан, диний эътиқодидан қатъи назар инсоният гуруҳига тааллуқлидирлар. Реал гуруҳнинг навбатдаги катта бир тури партия, касб уюшмаси аъзоларини ўзида бирлаштиради. Бундай реал гуруҳ таркибига давлат ва нодавлат ташкилотлари субъектлари бирлашмаси ҳам кириши мумкин.

Мазкур гуруҳ томонидан берилган баҳонинг якка шахсга тааллуқли роли ва аҳамиятини аниқлаш референт ёки эталон гуруҳ деган махсус тушунчанинг вужудга келишига сабаб бўлди. Ҳар бир шахс ўзи танлаган референт гуруҳига эгадир, чунки бу гуруҳ шундай одамлар йиғиндисидан иборатки, бунда инсон ўз қарашлари, идеаллари, ишонч-эътиқодларини таркиб топтиради, гуруҳнинг фикр-мулоҳазалари, кўрсатмалари билан ҳисобланади ҳамда унга берилган баҳони иккиланишсиз қадрлайди. Шахс биргина референтга мансуб бўлибгина қолмайди, балки у бир нечта референт гуруҳга мансубликка интилади, бу эса баъзан ҳар хил хусусиятли ихтилофли вазиятнинг туғилишига олиб келади. Масалан, ўсмирлар худди шунга истак билдирадиган ёш тоифасига киради.

Расмий гуруҳ ички ва ташқи кўринишли тузилмага эга бўлиб, ҳар иккаласининг мослиги (партия, касаба уюшма, бригада, талаба ва ҳоказо) унинг барқарорлигини таъминлайди ҳамда ўзаро боғлиқлик, масъулият, фазовий умумийлик каби аломатлар аъзоларни жипслаштиради. Расмий гуруҳ аъзолари муайян ҳужжатлар орқали ўзаро муҳрланганлиги туфайли умумийлик ва умумий бирлик тамойилларига бўйсунадилар (рўйхат, журнал). Норасмий гуруҳ муваққат, вақтинча тўпланган шахслар-

нинг ўзаро муносабатга киришиши, у ёки бу тарзда ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириши, севимли машғулотлар билан шуғулланиши, спорт турига ишқивозлик қилиши шаклида ифодалангани ва у ички тузилмага эгаллиги билан расмийдан ажралиб туради. Қизиқишлар, масалан, ишқивозлик норасмий гуруҳни вужудга келтиради ва шахсий муносабатлар, умумий сафарбарлик асосига қурилади.

Жаҳон психологиясида гуруҳнинг энг юксак шакли сифатида корпорация тан олинади ва бу рус психологиясида жамоа маъноси-ни англатади. Жамоага берилган олдинги таърифлар бугунги кунда ўзини оқламайди, чунки мулкка муносабат, меҳнат қувватини баҳолаш бошқачароқ тарзда амалга ошаётганлиги сабабли шундай психологик воқелик вужудга келди. Бизнингча, умумий жамоа мақсадлари асосида бирлашган, шахслик манфаати иккинчи даражага айланмаган, жамиятнинг таркиб қисми ҳисобланган, жамиятнинг стратегик мақсадларига бўйсунадиган одамлар гуруҳи жамоа деб аталади. Ўзаро ёрдам, ҳамкорлик, ҳамдардлик, жипслик, масъулият, жавобгарлик ҳисларининг юксаклиги билан гуруҳдан фарқ қилади. Жамоа ўзининг расмий лидерлари билан ошкоралик, ташаббускорлик, бегаразлик воситалари ишбилармонлик муносабатларига киради. Жамоа мулки учун фахр, ғурур, фидоийлик, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик туйғуларини намоён этиш жамоанинг шаклландириладиган далолат беради.

Гуруҳлар ва жамоаларда шахслараро муносабатлар объектив (фаолият, иш, хизмат юзасидан, яъни расмий мулоқот), субъектив (шахснинг хусусиятлари, индивидуал сифатлари, қизиқишлари, эътиқоди, дунёқараши ва ҳоказо негизига асосланувчи) турларга ажратилган ҳолда рўёбга чиқади. Бундан ташқари, тобелик, бўйсунуш, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ҳамдардлик, ўртоқлик, дўстлик, қариндош – уруғчилик муносабат кўринишлари ҳам мавжуд. Шахслараро муносабатлар, гуруҳлараро муносабатлар, ҳатто миллатлараро муносабатлар уларнинг аъзолари ўртасида бевосита алоқа ўрнатишни тақозо этади. Муносабатлар социометрия, референтометрия каби мумтоз методлар ёрдамида ўрганилади ва лидерлар (етакчилар) ажратиб олинади.

Умумбашарий, миллий, диний кадриятлар, ғоялар, ахлоқ меъёрларига мос келадиган, мутаносиб муносабатлар: принципиал-

лик одил, омил талабчанлик, беғараз садоқатлилик, ҳаққоний жамоатчилик, дўстона ўртоқлик, ҳурмат қилиш, кадрлаш, эътиборлилик сезгирлик, меҳрибонлик, ҳамдардлик (эмпатия), тенглик ва ҳоказо.

Умумбашарий, миллий, диний кадриятларга ахлоқ меъёри, мезонларига мос келмайдиган, номутаносиб муносабатлар: беодоблик, ақобирлик (ўзини катта олиш), такаббурлик, бетакаллуфлик, иккиюзламачилик, шахсиятпарастлик, шафқатсизлик, субутсизлик, диёнатсизлик, шаккоклик, қатъиятсизлик, таъмагирлик ва бошқалар. Муносабатлар генези яқка шахс фаоллигидан бошланади, шу боис уларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши контакт мазмуни, маъноси, моҳиятига боғлиқ. Гуруҳий муносабатлар гомеостат методи (аппарат шкала, стрелка, ричаг қисмларидан тузилган) ёрдами билан ўзаро мослик мезони ўрнатилади. Ўзаро диада муносабатлари ёмонлашуви кайфиятни ўзгартиради ва ҳолатнинг узлуксиз давом этиши ятроген (врач – пациент), дидактаген (ўқитувчи – ўқувчи) патологик ҳолларини келтириб чиқаради, уларда қўрқинч, ишончсизлик, ҳатто кўра олмаслик туйғулари пайдо бўлади. Шахслараро, гуруҳлараро, миллатлараро муносабатлар мақсадга мувофиқ юксак савияда, кўтаринки руҳда ўтиши кўп жиҳатдан ҳамкорлик қатнашчиларининг онгига (ўзини ўзи англаш даражасига) боғлиқ. Онг ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан индивидуаллик хусусиятига эга бўлиб, индивидуал онг бирламчи ҳисобланади. Индивидуал онг таъсири, индивидлар савияси орқали гуруҳий, жамоавий, этник, ижтимоий онг турлари рўёбга чиқади. Ижтимоий онг триада, уч таркиб (жабҳа, жиҳат) орқали мужассамлашади ва улар ақл, ҳиссиёт, ирода категориялари ёрдами билан муносабатларни акс эттиради. Ақл шахснинг когнитив (билиш) жараёнлари кўрсаткичини, ҳиссиёт воқеликка ва ўзига ўзи муносабатини, ирода эса шахс фаоллик даражасини белгилайди.

Шахслараро муносабатлар тақлид, юқиш, таъсирга оғиш феноменлари воситаси билан амалга ошади. Бундан ташқари, овоза, ваҳима, миш-миш феноменлари ҳам муносабатга киришишга туртки (мотив), муомала ахборот, маълумот узатиш воситаси сифатида гавдаланади. Шунинг билан бирга, мусобақа, рақобат, ижтимоий кайфият, хулқ хотира, тафаккур, юзага келган илиқ кулай психологик муҳит, вазият, шароит шахслараро, миллатлараро му-

носабатлар амалга ошишининг механизми функциясини бажариб, улар муваффақиятини таъминлашга хизмат қилади.

Гуруҳ ва жамоанинг социал-психологик омиллари:

1. Ижтимоий турмуш ва уни бошқарилишининг мазмунига муносабат билдиришга ундовчи, фаолиятга йўналтирувчи стимуллар орқали ифодаланувчи ижтимоий (моддий, маънавий) эҳтиёжлар ва қизиқишлар;

2. Гуруҳлар (жамоалар) билан муносабатда акс этувчи ва уларнинг реал имкониятлари, захираларини ифодаловчи кайфиятлар, эмоциялар, ҳиссиётлар;

3. Гуруҳ ёки жамоаларнинг ҳаётий режалари, қадриятларга йўналганлиги, социал кўрсатмалари мазмуни ва хусусияти;

4. Психологик таъсирни қабул қилиш ёки идрок этиш даражаси, ижтимоий тажрибаси, савияси, билиш (когнитив) имкониятлари.

5. У ёки бу жамоанинг психологик ҳолатларга, жамоатчилик фикрига нисбатан муносабати, эътиқоди, баҳоси ва ҳоказо.

Шахс, гуруҳ, жамоанинг эҳтиёжи – бу фаолият (ҳамкорлик) ижтимоий барча ҳолатларнинг негизидир. Одатда эҳтиёж шахс ва унинг организмнинг англанилган биологик ва социал заруратидан иборат бўлиб, бунинг асосида фақат социал қонуният ётишидан ташқари, балки биологик талаб ҳам мавжуддир.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда эҳтиёжларни муайян гуруҳларга ажратиш мумкин:

а) келиб чиқиш табиатига кўра: моддий ва маънавий;

б) уларнинг субъектига биноан: эҳтиёж эгасининг кимлигига;

в) бажариш функциясига доир: билишга оид, муомалага, фаолиятга, хулқ-атворга ва бошқалар;

г) қониқиш усулига қараб: шахсий хусусиятли ва жамоавий;

д) уларни қониқтириш имкониятлари даражасига қараганда: реал ва нореал; оқилона ва нооқилона кабилар.

Қизиқишлар ижтимоий шартланган сифат тариқасида муайян кўринишларга эга: (1) англанилган, (2) англанилмаган, (3) шахсий, (4) гуруҳий, (5) жамоавий, (6) касбий, (7) этник, (8) миллий, (9) умумбашарий ва бошқалар. Социал психологияда қизиқишлар муайян шаклда намоён бўлиши мумкин:

– социал гуруҳларда эҳтиёжлар вужудга келиши сифатида;
– нарса ва ҳодисаларни эгаллашга йўналтирилган диққат тарзида;

– воқеликка, борлиққа рўй-рост муносабат тариқасида: эмоция, билиш, баҳолаш кабилар.

Маънавий қизиқишлар эса барқарор ва бекарор, асосий ва ёрдамчи, доимий ва муваққат, оқилона ва оқилна бўлмаган, муҳим ва номуҳим, умумий ва хусусий, иқтисодий ва сиёсий.

Ижтимоий қийматга эга бўлган энг кучлиси – бу меҳнатга нисбатан қизиқишдир. Бу ўринда ижтимоий ҳиссиёт, эмоция ва кайфиятлар ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Ижтимоий ҳиссиёт – табиат ҳодисалари ва ижтимоий жараёнларни идрок қилиш негизида вужудга келувчи, мураккаб кечинмалардан ташқил топувчи уларга нисбатан эмоционал муносабатларнинг ифодаланишидир. Эмоция ижтимоий турмуш ҳодисаларига нисбатан жамоа аъзоларининг жавоб реакциясида пайдо бўлувчи, руҳий ҳолат, ҳис – туйғулар шаклида акс этувчи ижтимоий воқеликдир. Эмоциялар қувонч, ғазаб, кўркув, қаноатланиш, ёқимли, қониқтирмайдиган, илиқ ёвуз каби атамаларда ифодаланувчи аксарият ҳолларда ташқи кўринишларда мужассамланувчи ҳолатлардир. Ҳиссиёт оддий ва мураккаб, барқарор ва бекарор кўринишларга эга бўлиб, ички кечинмаларни акс эттирувчи социал-психологик категориядир. Жумладан, оддий ҳис-туйғуларга қувонч, муҳаббат, ишонч, эҳтиром кабилар, мураккабларига эса бурч, ватанпарварлик, байналминалчилик, миллий туйғу, фидоийлик, масъулият ва ҳоказолар қиради. Бундан ташқари, юксак ҳислар, интеллектуал, ахлоқий, эстетик, праксик турларга ҳам ажратилади.

Социал гуруҳнинг кайфияти табиат ва жамият ҳодисаларига нисбатан эмоционал реакцияларда намоён бўлувчи, уларга муайян муносабатларни акс эттирувчи ҳодисадир. Кайфият гуруҳий хусусиятга эга бўлиб, эмоционал ҳолатлари ичида ўзининг давомийлиги, нисбатан барқарорлиги билан ажралиб туради. Шахслараро, гуруҳлараро муносабатлар кўп жиҳатдан уларнинг аъзолари кайфиятига боғлиқ бўлиб, меҳнат самараси, ундан қониқиш, социал-психологик муҳит кўп жиҳатдан унга боғлиқдир.

Шуни таъкидлаш жоизки, инсонларнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари, мотивациялари ўз аксини қадриятларга

йўналганликда, ҳаётий режаларида, шахснинг установаларида, жамоа (гурух) манфаатларида, ижтимоий муҳофазаларида топади. Ижтимоий тузилмаларнинг кадриятга йўналганлиги – жамоанинг ҳаёт (турмуш) неъматларига, моддий бойликларига нисбатан алоҳида муносабат тизимининг акс этишидир. Ижтимоий йўналган ўз ичига қўйилган мақсадни амалга ошириш шарт – шароитлари, уларни баҳолаш имкониятларини ҳам қамраб олади. Бош мақсадни амалга ошириш имкониятларини таҳлил қилиш, уларни мантиқан далиллаш жараёни установалар орқали рўёбга чиқарилади. Ҳаётий режалар кадриятга йўналганликка асосланган ҳолда намоён бўлади, бунда мотив (мотивация), фаоллик, рағбат (стимул) муҳим аҳамият касб этади.

Ҳаётий режалар ва кадриятга йўналганлик мезонлари қуйидаги хусусиятларга эга:

– социал гуруҳлар интилиши ва мақсадининг ижтимоий аҳамиятлиги;

– ҳаётий режалар билан кадриятга йўналганликнинг ижтимоий муаммолар ва юксак идеалларга мутаносиблиги (мослиги).

1.2. Социал психология фанининг методлари ва ёндашувлари

Ҳозирги мулоҳазаларимизда социал психологиясининг илмий тадқиқот методлари, уларнинг туркумлари, ўзига хос хусусиятлари, тузилиши, моҳияти, қўлланиш имконияти юзасидан қисқача маълумот беришга ҳаракат қиламиз. Чунки илмий тадқиқот методларига оид билимлар билан қуролланмасдан туриб, соҳанинг амалий ва татбиқий жиҳатлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши мумкин эмас. Қуйида соҳани ўрганиш методларининг тавсифига тўхталиб ўтамыз.

1. Хужжатларни таҳлил қилиш методи (муассаса ёки ташкилотда иш юритишдан тортиб то молиявий хужжатларгача бошқарувни расмий қайд қилишнинг моделлари ифодаси).

Ҳар бир муассасада катта ёки кичик бўлишдан қатъи назар умумий талабларга жавоб берадиган хужжатлар мажмуасига эга бўлиши лозим. Уларнинг ҳар бирини алоҳида таҳлил қилиш

рахбар ёки ходимнинг касбига, фаолиятига нисбатан муносабатини, масъулият ҳиссини аниқлашга имкон бери.

Алоҳида олинган ҳужжатнинг ташқи кўриниши, тузилиши, мазмуни, моҳияти, яъни унинг шаклий томони ва ички моҳияти сиртдан кузатувчи учун муайян таассурот қолдирса, унда ҳаяжон, қониқиш ҳиссини вужудга келтирса, демак, илиқ баҳолаш тенденцияси туғилганлигидан далолат бериши тўғрисида хулосага келаверинг. Агар ҳар бир ҳужжат унга юклатилган функцияни акс эттирган бўлса, бинобарин, у мақсадга мувофиқ яратилганлигини англатади.

Ҳужжатларнинг тадрижий, изчил, иерархик равишда тузилганлиги, зарур маълумотларни ундан олиш имконияти мавжудлиги юзидан муайян қарорга келиш уларнинг тузувчилари тўғрисида илмий психологик таассурот олиш, хулоса чиқаришга пухта асос яратади. Жумладан, қуйидаги маълумотларни олиш мумкин:

1) раҳбар ёки унинг қўлостидаги ходимнинг биринчи навбатда фаолиятига нисбатан масъулият ҳисси шаклланганлигини билдиради;

2) уларнинг у ёки бу нарсага нисбатан майли, интилиши, қобилияти мавжуд эканлигини англатади;

3) юксак ҳис-туйғулар, нафосат кечинмалари таркиб топганлигидан далолат беради;

4) маълумотга сероблиги, бойлиги раҳбар ходимнинг савияси, дунёқарashi, эътиқоди юзасидан таъсирот олишга имкон туғдиради;

5) ҳар қайси ахборот ёки маълумотнинг батартиблилиги мантиқий юксакликни акс эттиради;

6) ҳужжатларнинг ўз ўрнида сақланиши, уларга нисбатан эътиборлилик мобилизация қобилият мавжудлигига кафолатдир.

2. Раҳбар ва унинг қўлостидаги одамларнинг биографиясини ўрганиш методи.

Одатда биографик маълумотлар бир неча манбаларни таҳлил қилиш орқали тўпланиши мўлжалланган бўлиб, шахснинг автобиографияси, унга берилган тавсифнома, деворий газета, маҳаллий матбуотлардаги муассасаларнинг ҳужжатлари, бадий хусусиятли маълумотнома кабилардаги субъектга тааллуқли психологик

жабҳалари умумлаштирилади. Умумлаштирилган маълумотлар асосида раҳбар ўз кўлостидаги тобе ходимлар, кичик бўғиндаги раҳбарлар юзасидан ғоялар банкини тузади. Уларга асосланган ҳолда турли соҳа бўйича захира раҳбарлар рўйхатини тузиш, оддий ходимлар хизмати, салоҳияти, юксак кўрсаткичи мезонларига суянган тарзда моддий ва маънавий рағбатлантириш ишлари йўлга қўйилиши мумкин. Бу борада таваллуд кунига бағишланган кечалар учун зарур малумотлар тўплашга муҳим имконият яратади.

Умуман олиб қаралганда, биография методи раҳбарлар ва тобе кишилар тўғрисида муайян маълумотлар йиғишга хизмат қиладиган эмпирик методлар таркибига кирадиган услуб ҳисобланади. Худди шу боисдан ундан ҳам раҳбар кадрларнинг, ҳам хизматчиларнинг психологик хусусиятлари тўғрисида фактик материалларга асосланган маълумотлар тўплаш имконияти мавжуд бўлиб, статистик ҳисоблашга берилувчан миқдорлар орқали сифат таҳлили амалга оширилади.

Раҳбарнинг иш шароитини баён қилиш (ифодалаб бериш) методи. Муассаса ёки ташкилот тўғрисидаги маълумотларни муҳассамлаштирган психологик ҳолатлар мажмуаси раҳбар кадрнинг ўз иш (хизмат) шароитига нисбатан муносабатида ўз ифодасини топади. Баёний хусусиятли фактик маълумот, субъектнинг жисмларга, унинг қуршовидаги ходимларига, фаолиятига бўлган ҳис-туйғулари, кечинмалари тўғрисида муайян психологик материал тўплашга шароит яратиб беради. Ушбу жараёнда қуйидаги психологик ҳодисалар юзасидан ҳам ички, ҳам ташқи мотивларга асосланган мулоҳазалар иерархик тарзда баён қилиниши муайян ҳулоса чиқаришга замин ҳозирлайди:

1) раҳбарнинг касбига нисбатан ички муносабати, унинг овоз тони, суръати, жарангдорлиги атрибутларига асосланиб ифодаланса, демак гурур, фаҳр туйғуси қатъий эканлигини англатиб келади;

2) раҳбар мулоҳазаларида ишонч, истиқболга нисбатан эзгуният аломатлари акс этиб турса, у ҳолда меҳнати ёки фаолиятидан қониқиш ҳисси мавжудлигини билдиради, бинобарин, такомиллаштириш, техник жиҳозлаш мақсади заруриятлигини тан олиш ҳодисаси ҳукм суришидан далолат беради;

3) праксик ҳислар (меҳнатдан лаззатланиш) фақат раҳбарга, яъни эгосубъектга эгоцентристик муносабатни акс эттирмаслиги лозим, чунки умумиятга мўлжалланган умумий-психологик ҳолат яққа шахс билан чекланмаслиги шарт ва ҳоказо.

Раҳбар иш шароитининг объектив ва субъектив томонлари юзасидан билдирилган мулоҳазалар оқилона бўлса, унинг социал-психологик хусусиятларига тааллуқли маълумотларни тўплаш имконияти туғилади. Шахснинг ҳар хил таркибларига алоқадор психологик материаллар бўйича фикр юритишга негиз ҳозирлайдиган муайян қатъийлик даражасидаги тавсифномани олишга муваффақ бўлинади.

Хулқ ва хатти-ҳаракатни кузатиш ва қайд қилиш методи.

Одатда раҳбар ва унинг қўлостидаги ходимлар хулқини кузатиш бир неча вазиятларни таҳлил қилиш ёки ташқи кўринишга эга бўлган ҳодисаларга эътибор бериш тизими доирасида амалга оширилади. Кузатишнинг объектлари фаолият, муомала, спорт, тажриба жараёнлари бўлиб ҳисобланади ҳамда хулқнинг таркибий қисмлари у ёки бу тарзда уларнинг ҳар қайсисида ўз ифодасини топади. Масалан, раҳбар ёки ходимнинг фаолиятини бажариш жараёнида ташқи ва ички кўринишдаги хатти-ҳаракати хоҳ у вербал, хоҳ новербал ифодаланишидан қатъи назар индивид муносабатини билдиради. Фаолият жараёнидаги ҳар хил лаҳзаларнинг ўзига хос тарзда кечишини кузатиш қайд этиш манбаида белгиланиши, компьютерга киритилиши орқали акс эттирилиши лозим. Хулқдаги назокат, меъёрий одоб маромларига риоя қилиниши, ундан ҳам устувор, ҳатто кузатувчини ҳайратга солувчи дақиқалар таассуротини у ёки бу йўсинда қайд эттирилиши ижобий кечинмаларни ифодаласа, қалтислик, хоҳишнинг мавжуд эмаслигини акс эттириш салбий воқелик тариқасида ёзиб қолдирилиши мақсадга мувофиқ.

Муомала жараёнидаги шахслараро муносабатлар кўриниши уларнинг маромида, ўзига хос ҳурмат негизига қурилиши ёки фикрлар номутаносиблиги, стресс, аффект ҳолатларини келтириб чиқариш тўғрисидаги реал воқеликлар психологик маълумотлар олиш манбаи тариқасида қайд қилиниши айни муддао бўлиб ҳисобланади.

Тажриба алмашиш, фаолиятни сифатли бажариш, ортиқча хатти-ҳаракатларни содир этиш жараёнини кузатиш орқали

рахбар ёки ходим тўғрисида психологик маълумотларни қайд қилиш мумкин. Одатда кузатиш материаллари аниқ ёзиб қўйиш, коммуникация сифатида узатиш, компьютер дастурига киритиш шаклида мужассамлаштирилади.

Эмпирик методлардан ташқари, раҳбар ва унинг қўлостидаги ходимлар психологиясини ўрганиш аниқ аппаратлар ёрдами билан амалга оширилади, улар одатда хронометрик аппаратлар деб номланади. Аппарат нимага мўлжалланганлигига қараб муайян йўриқномада (инструкцияда) кўрсатилишига риоя қилинган ҳолда тадқиқот ишлари ўтказилади. Синалувчиларнинг сезгиси, идроки, вақт реакцияси, диққат кўлами, хотирасининг турлари, типлари, экстравертивлик, интровертивлик хусусиятлари, касбга яроғлилиги, касбий майллари, нутқ суръати ва шахслилик фазилатлари аниқ, ҳеч бир субъектив кечинмаларга, омилларга асосланмаган ҳолда ўлчаш жараёни амалга оширилади. Хронометрик аппаратлар томонидан олинган психологик ҳодисаларни акс эттирувчи маълумотлар ўзига хос тарзда таҳлил қилингандан кейин муайян мезонларга суянган ҳолда шахс структурасига тааллуқли хислатлар умумлаштирилади, уларнинг детерминаторлари аниқланади, бинобарин, раҳбар ёки ходим тўғрисидаги психологик тавсифнома яратилади. Маълумотларнинг аниқлиги билан хронометрик аппаратлар бошқа тоифадаги методлардан кескин тафовутланиб туради. Худди шу боисдан олинган материаллар ишончлилик даражаси юқорилиги билан муҳим илмий-назарий аҳамият касб этади.

Социал психология фан асосини ташкил қиладиган методлар қаторига воқелик ва ҳодисани оқилона ҳал этиш методи киради. У қуйидаги таркиблардан ташкил топгандир: фотоаппарат, киноаппарат, видеокамера, магнитофон.

а) фотоаппарат орқали турли хил вазиятлар, шахслараро муносабатлар, алоҳида шахснинг тимсоли, иш жойининг сурати, умумий пейзаж акс эттирилади. Худди шу боис объектив ҳолат фото объективда ўз ифодасини топади. Олинган воқеликнинг акси ўзининг аниқлик даражаси билан муҳим аҳамият касб этади. Лекин тасвир ҳаракатсиз бўлганлиги туфайли «жонли», «вазиятбоп», такоран акс эттириш имконияти йўқдир. Воқеликниинг ёрқин тасвири психологик омил тариқасида илмий материал ролини ўйнайди;

б) киноаппарат ва видеокамера ўзининг қамрови кенглиги, жонли ҳаракатлар мажмуаси эканлиги билан фактик аҳамият касб этади. Натижада раҳбар кадр ва ходимларнинг ҳар хил вазиятлардаги кўриниши, иш устидаги ҳолати, бўш вақтини тақсимлаш, ҳордиқ чиқариш ва бошқа ижтимоий ҳодисаларни ёритиб бериш тўғрисида маълумотлар тўплаш ҳамда умумлаштириш имконияти туғилади. Тасвирнинг алоҳида элементларини таҳлил қилиш орқали психологик материаллар йиғиш мумкин;

в) магнитофон тасмасига ёзиб олинган вербал муносабатларнинг ифодаси фактик материал сифатида воқелик моҳиятини очиш учун хизмат қилади. Бунда шахслараро муносабатнинг суръати, ритмикаси, частотаси, вокал ҳолати аниқ акс этган бўлади. Одамларни ўрганиш, сонлардан хабардор бўлиш, ўзаро таъсир ўтказишни аниқлаш, шунингдек, психологик муҳит юзасидан маълумот олиш магнитофон ёрдами билан амалга оширилади.

Умуман олганда, фактик материалларнинг объектив воситалари ҳисобланмиш жонли ва жонсиз техника воситалари раҳбар кадрлар ҳамда уларнинг кўлотидаги кишилар тўғрисидаги психологик ҳолатлар, ҳодисалар, сифатлар, қонуниятлар бўйича маълумотлар тўплаш, таҳлил қилиш, баҳолаш имконини беради.

Инсон психикасини ўрганишда ундаги функционал ҳолатларни (физиологик функцияларни) қайд қилиш методи қуйидаги аппаратлар ёрдами билан амалга оширилади: томир уриш, ҳарорат ўлчаш, қон босими, тери-галваник реакция, электромиограмма, электроэнцефалография ва бошқалар. Раҳбар кадр ва ходим физиологик ҳолатларини текшириш жараёнида уларнинг психологик хусусиятлари ва ўзгариши юзасидан маълумотлар олиш, уларни умумлаштириш ҳамда муайян даражада хулосага келиш имконияти туғилади. Олинган маълумотлар ҳам нормал, ҳам патологик ҳолатлар юзасидан мулоҳаза юритишга асос бўлади. Шунингдек, уларнинг касбий лаёқати, касбий яроқлилигини ташхис қилиш учун материаллар тўплашга шароит яратади. Инсоннинг саломатлиги, ишчанлиги, реакцияларга ҳозиржавоблиги, имконияти тўғрисида муайян материал йиғиш ва уни психологик жиҳатдан таҳлил этиш шахс омилини аниқлашда муҳим роль ўйнайди.

Менежер билан индивидуал суҳбат методи. Вазият, ша-роит, муҳит омилларидан келиб чиққан ҳолда менежер би-лан суҳбатлашиш унинг айрим психологик хусусиятларини ўрганишга имкон яратади. Суҳбат муайян мавзу, муддат, мақсад, вазифа, тайёрланган саволлар тизими каби таркибларга асослан-ган ҳолда амалга оширилиши мўлжалланади. Суҳбат менежер-нинг розилиги билан амалга оширилади ва икки хил вариантни қўллаш назарда тутилади: стандарт ҳолда тор маънодаги мавзу бўйича фикр алмашиш эвазига шахснинг айрим психологик хусу-сияти, фазилати тўғрисида маълумот олиш мумкин; ностандарт, яъни кенг қўламдаги ҳодисалар юзасидан мулоҳазалар юритиш, мушоҳада қилиш туфайли менежернинг психологик жиҳатдан ўрганиш. Биринчи вариантда чекланган мавзу атрофида фикр юритиш орқали чуқурроқ маълумот олиш имконияти мавжуд, чунки диққат-эътибор фақат ягона объектга йўналтирилган бўлади. Худди шу боис шахс тузилмасига кирувчи айрим маъ-лумотлар тўлароқ акс этади, лекин менежернинг яхлит психо-логик портретини яратиш имкониятига эга бўлмайди. Иккинчи вариант ҳар хил мавзулар юзасидан фикр алмашиш орқали мене-жернинг савияси, дунёқараши, характер хислати, фикр юритиш хусусияти ва нутқий қобилияти бўйича психологик маълумот олинади. Унинг касбий тайёргарлиги, ходимларига муносаба-ти, юксак туйғулари юзасидан материал йиғишда индивидуал суҳбат муҳим аҳамият касб этади. Суҳбат жараёнини қайд этиш психологик принципларга риоя қилинган ҳолда амалга оширил-са, унинг илмийлик даражаси янада ортади.

Менежер фаолиятини ўрганишнинг асосий методларидан бири – вазият, шахсий фикрни аниқлашга йўналтирилган ин-тервьюдир. Интервью социал психологиянинг энг оммалашган методи ҳисобланиб, у ўз навбатида стандарт ва ностандарт тур-ларга ажратилади. Ҳар икки турдан фарқли ўлароқ унинг моди-фикацияси мавжуд бўлиб, вазиятни ва шахсий фикрни аниқлашга йўналтирилганлиги билан бошқаларидан тафовутланиб туради.

Вазиятни баҳолаш юзасидан менежер билдирган муло-ҳазаларининг мантиқий жиҳатдан асосланганлиги, унинг дунёқараши, салоҳияти, интеллект даражасидан дарак беради. Бу нарсага бошқача ургу билан ёндашилганда, энг аввало вазиятни

осойишта таҳлиллаш, ортиқча ташвиш, хадик, безовталанишга берилмаслик, унга эмоционал эмас, балки рационал (ақлан) муносабатда бўлиш унинг атрофидаги ходимларда ишонч туйғусини уйғотади. Ишлаб чиқариш билан боғлиқ иқтисодий ҳолат у ёки бу тарздаги танглик, шахслараро муносабатдаги муаммолар, умумжамоа фикридаги зиддият ўзига хос психологик вазиятни вужудга келтиради. Ана шу вазиятнинг ечимига оқилона йўл топиш менежернинг топқирлиги, ташкилотчилик қобилияти, иродасининг кучлилигини билдиради. Интервью менежер нутқи ёрдами билан юқоридаги вазиятларга нисбатан билдирилган фикрларнинг мажмуасини ақс эттириш имкониятига эга.

Инсон фаолиятида нутқ ва тафаккур бирлиги принципи муҳим аҳамият касб этиб, шахснинг мустақиллиги, мантиқан теранлиги, ақл-заковатнинг пишиқлиги, ҳозиржавоблиги, эгилувчанлиги, фикрнинг чуқурлигини ақс эттиради. Худди шу боис мустақил фикрлаш, шахсий қараш, нуқтаи назар, ўзига хос ғоя сингари ақлий фаолият таркибларини аниқлашнинг энг самарали йўли интервьюдан фойдаланишдир.

Интервью маълумотлари магнитофон тасмасига, текширувчи қайд қилиш дафтарига мужассамлаштирилади. Энг муҳим томони шундаки, интервьюни такроран таҳлил қилиш, унинг ичидан зарур аломатларни ажратиб олиш имконияти мавжуддир. Хуллас, вазият ва шахсий мустақил фикрлашни текширишда, уларга муайян жавоб топишда интервью методи муҳим роль ўйнайди.

Менежернинг психологик хусусиятларини ўрганишда ўзига ўзи ҳисобот бериши тадқиқот методи сифатида қўлланилиб келинади. Ўзига ўзи ҳисобот бериш турли хусусиятли инсон омилини очишга хизмат қилади. Фикрлар мажмуаси сифатидаги ҳисобот ёки жамият ва табиатга нисбатан муносабатнинг йиғиндиси объектив ва субъектив омилларнинг ақс этиши менежер фаолиятига шахсий баҳо бериш, яъни ўзини ўзи баҳолашдан иборатдир. Менежернинг ўзига ўзи ҳисобот бериши бир неча вазиятларни қамраб олади, биринчидан, бўлиб ўтган воқеликларга ижобий ёки салбий муносабатини билдириш, иккинчидан, баҳолаш жараёнидаги интернал ва экстернал назорат функциясини роли, учинчидан, хатоларни келтириб чиқарувчи сабабларини

ни аниқлаш, тўртинчидан, нуқсонларнинг олдини олиш ҳақидаги мулоҳазалар, бешинчидан, фаолият, муомала, хулқ-атвор самарадорлигини ошириш юзасидан ўй-фикрлар ва ҳоказо.

Менежернинг монологик ёки диалогик тарздаги ўзига ўзи ҳисобот бериши унинг характер хислатини, маслагини, иродавий сифатларини, шахсий хусусиятларини муайян йўналишда очиқ беришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳар қандай шаклдаги ҳисобот шахснинг ўзига баҳо беришга қаратилган бўлиб, объектив ва субъектив баҳолашни ўзида акс эттиради. Ўзи ва ўзгалар тўғрисидаги мулоҳазаларнинг муайян тарзда мужассамлашуви якка шахснинг ўзига муносабатини ҳамда қўлостидагиларга нисбатан баҳолашни ифодалайди.

Менежер ва унинг қўлостидаги (тобе) кишиларнинг ўзаро муносабатларини аниқлашга мўлжалланган методлардан бири – варақа ёки анкетадир. Варақа ёки анкета методи очик, ёпиқ ва шкала шаклларида ташкил топган бўлиб, сиртдан баҳо бериш, муносабат билдириш, хоҳишни акс эттириш каби психологик мезонлар ёрдамида турли хусусиятдаги эмпирик материалларни тўплаш имконини беради. Анкета ўзининг хусусиятига биноан текширилувчилардан рўй-рост фикр билдиришни, баъзан номсиз (шахснинг исми, шарифисиз) ахборот узатишни тақозо этганлиги туфайли объективроқ маълумот олиш имконини яратади.

Варақа ижтимоий хусусиятли вазиятларни, муносабатларни, индивидуал қарашларни текширишда фойдаланилади, уни тарқатиш осон ва статистик ҳисоблаш эса ўнғай кечади. Худди шу боисдан материаллар қўлами кенглиги, иштирокчилар миқдори катталиги билан бошқа методлардан бирмунча ажралиб туради. Варақа саволларига «ҳа» ёки «йўқ», шунингдек «+» ёки «-» аломатлар ёрдами билан жавоб қилинади. Баъзи ҳолларда бир нечта вазиятдан фақат биттасини белгилаш талаб этилади, гоҳо бир савол хилма-хил нуқтаи назардан келиб чиқиб ёндашилганлиги сабабли ишончлилик даражаси юксак, аниқ бўлишини ҳам таъминлайди. Энг кейинги вариантдаги варақа шкалалар орқали фикрлар мужассамлигини гавдалантиради. Социометрия, референтометрия методлари кенг тарқалган изланиш мезонлари бўлиб ҳисобланади.

Иккинчи боб. МУОМАЛА

2.1. Муомала тўғрисида тушунча

Муомала социал психология фанининг асосий категорияларидан бири ҳисобланиб, у ўз ичига шахслараро муносабатларнинг энг муҳим механизмларини қамраб олади. Психология фанида муомала категорияси кенг маънода тушунилганда, ҳамкорлик фаолиятининг ички алоқасини мужассамлаштириб, ўзаро таъсирлар ва ўзаро муносабатларни акс эттириб, социал-процессуал жабҳасини ифодалайди. Муомаланинг энг муҳим таркиби мулоқот саналиб, мотивацияда мотив қандай аҳамият касб этса, у ҳам худди шундай муҳим роль ўйнайди.

Муомала – ҳамкорлик фаолиятининг эҳтиёжидан вужудга келиб чиқувчи, шахслараро мулоқот ривожланишининг кўпқиррали жараёнидир.

Жаҳон психологияси маълумотларига қараганда, муомала ушбу таркиблардан ташкил топган бўлади:

1. Коммуникатив (бир томонлама) ахборот узатиш.
2. Интерактив (икки томонлама ўзаро таъсир).
3. Перцептив (ўзаро бир-бирини идрок қилиш).

I. Муомала ўз ичига ҳамкорлик фаолиятининг қатнашчилари билан ўзаро ахборот алмашувни қамраб олган бўлиб, у коммуникатив жабҳа сифатида тавсифланиши мумкин. Одамлар бир-бирлари билан мулоқотга киришиши жараёнида муомаланинг муҳим воситаларидан бири ҳисобланмиш тилга ва униинг амалий ифодаси бўлмиш нутқ фаолиятига бевосита мурожаат қиладилар.

II. Муомаланинг иккинчи томони – мулоқотга киришувчиларнинг ўзаро таъсири, уларнинг нутқ фаолиятида нафақат сўз орқали фикр алмашинуви, балки хатти-ҳаракати ва хулқ-атвори билан ўзаро таъсир ўтказиш, таъсирланишдан (масалан, ўқитувчи ва ўқувчи) иборатдир.

III. Муомаланинг учинчи томони шундан иборатки, бунда мулоқотга киришувчилар (мулоқотдошлар) ўзаро бир-бирларини идрок қилиш жараёни намоён бўлади, инсонни инсон томонидан идрок қилиш юзага келади, Масалан, бу жараённинг энг зарур томони шуки, унда мулоқотга киришувчи, яъни мулоқотдош (шерик)ларнинг биттаси иккинчисининг ишончига лойиқ, ақлли, фаросатли, тажрибали, юксак тайёргарликка эга инсон сифатида уни идрок қилиш жуда муҳим эканлигини англаш ёки бир-бирларини олдиндан ҳеч нарсани тушунмайди, узатилган ахборотни фахмлай олмайди, деб тахмин қилиш тарзида руҳий ҳолат вужудга келади.

Муомаланинг ҳар учала томонини (жабҳасини) бирликда, яхлит ҳодиса сифатида олиб қараш натижасида у ҳамкорлик фаолиятини ташкил қилишнинг усули ва унда иштирок этувчиларнинг, яъни мулоқотдошларнинг ўзаро муносабатлари тариқасида намоён бўлади, муайян тарзда давомийликка эришади.

Ўқитувчининг фаолияти учун энг муҳим нарса – муомаланинг қонуниятлари, унинг ривожланиши тўғрисидаги психологик билимлар, кўникмалар ва қобилиятларни эгаллашдир.

Касбий муаммони муваффақиятли равишда шундай ечиш мумкинки, қачонки ўқитувчи ўқувчилар (талабалар) билан ҳамкорлик фаолиятига самарали кириша олса, шахсни шакллантиришнинг мақсади ва вазифаларига жавоб берувчи ўзаро таъсир, ўзаро тушунувни йўлга қўя билса, фақат мана шундагина педагогик муомала амалга ошади, холос.

Педагогик муомала – бу ўқитувчининг ўқувчи (талаба)ларга таъсир ўтказиш усулларининг муайян тизимини акс эттиришдир:

- ҳамкорлик иштирокчиларининг ўзаро ахборот алмашуви;
- турлича коммуникатив воситалар ёрдамида ўқитувчи томонидан ўқувчи (талаба) лар билан ўзаро таъсир ва ўзаро муносабатларни ташкил қилиш;
- муайян мақсадни дастурий асосда амалга оширишни ривожлантириш ва ўтказиш функциясини бажариш кабилар.

Педагогик фаолиятда муомала, биринчидан, ўқув фаолиятини яққаҳол бажаришнинг воситаси; иккинчидан, тарбия жараёнини таъминлашнинг социал-психологик тизими; учинчидан, таълим ва тарбиянинг муваффақиятини таъминловчи ўқитувчи билан ўқувчи (талаба)ларнинг ўзаро муносабатининг муайян тизимини ташкил қилишнинг усули; тўртинчидан, ўқувчи (талаба) инди-

видуаллигини такомиллаштириш, истеъдодини қарор топтириш имконини берувчи жараён эканлиги; бешинчидан, яккаҳол фаолиятни «субъект-субъект» сифатида рўёбга чиқариш асосидир.

Педагогик муомала деганда, ўқитувчи ва ўқувчи (талаба)лар жамоасининг ўзаро таъсир ўтказиш малакаси, усули ва тизими англашиниб, унинг моҳияти ўзаро ахборот алмашиш, таълимий, тарбиявий таъсир қилиш, ўзаро тушунишга эришув ва уни ташкил этиш тушунилиши мақсадга мувофиқ.

Муомала жараёнида унинг мақсадга мувофиқ амалга ошишини таъминлаш учун ижтимоий назорат ва ижтимоий қонунқоидалар муҳим аҳамиятга эга. Ижтимоий назоратнинг психологик механизми сифатида уч муҳим таъсир воситаси иштирок этади: маъқулламаслик, қоралаш ва жазолаш.

Ўқувчи ёки талабанинг мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив ва регулятив хатти-ҳаракати иштирокчиси (мулоқотдош) томонидан маъқулланса, ўзаро алоқа ўз-ўзидан барбод бўлади, чунки мазкур жараён ижтимоий равишда ҳукм суриб турувчи қонун ва қоидаларга тубдан зиддир. Худди шу боисдан ижтимоий таъсир ўтказишнинг бир воситаси сифатида бундай хулқ-одоб маъқулланмайди, натижада муомала иштирокчиси фикр алмашиш имкониятидан маҳрум қилинади.

Муомала жараёнида ўқувчи ёки талаба хулқи ижтимоий қонун-қоидалар маромига зид келса, у ҳолда унинг иштирокчилари ижтимоий назоратчи вазифасини бажариб, мулоқотдош хатти-ҳаракати қораланади, эътироз, танбеҳ эслатиш каби воситалар ёрдамида таъсир ўтказиш билан чекланади.

Мулоқотдошнинг фикрлаши, фаҳм-фаросати, одоби ва ахлоқи ижтимоий, этнопсихологик, миллий қадриятлар, умумбашарий мезонларга фавқуллоддаги ҳолат, вазият контраст, яъни мутлақо қарама-қарши бўлса, у тақдирда ижтимоий назорат вазифасини бажарувчи муомала қатнашчилари муайян таъсирчан восита кўллаб, уни жазолайдилар. Жазоланган муомала қатнашчисига шахсий хатти-ҳаракати, мулоқот мароми, услуби ижтимоий қабул қилинган мезонларга зид эканлиги, миллий қадрият, маънавият ва руҳият меъёрига мос эмаслиги қаттиқ огоҳлантирилади, муайян одатларга риоя қилиш зарурати қатъий равишда уқтирилади.

Муомала кезида одоб (такт), одобрилиқ муҳим аҳамиятга эга бўлиб, одатда муваффақиятли кечилини таъминлайди, унинг асосий вазифалари (ахборот алмашув, ўзаро таъсир, ўзаро бир-бирини идрок қилиш) тўғри амалга ошишини идора қилиб туради. Ҳар қайси фикр билдирилганда ёки узатилганда мулоқотдош қандай қабул қилаётганлигини фаҳмлаб туриш, ташқи кўринишларининг ўзгаришига эътибор бериш, узр сўраш, тавозе билан мурожаат қилиш эвазига муомала одоби ундаб турилади. Муомала жараёнида баъзи бир хатти-ҳаракат, ўйланмай билдирилган фикр, ортиқча имо-ишора одобсизликни келтириб чиқариши мумкин. Одобсизлик эса низоли вазият, қарама-қаршилиқ, зиддиятли ҳолатни келтириб чиқаради. Бунинг натижасида муомала, фикр алмашув ўзининг вазифасини низоли, ҳатто аффеқтив вазиятга бўшатиб бериш ҳоллари кузатилади.

Педагогик муомалада психологик алоқа ўрнатиш алоҳида аҳамиятга эга, чунки ўқувчи (талаба) билан шахслараро муносабат иккита муҳим омил, яъни ўзаро ҳурмат, ўзаро ишонч негизига қурилади. Бунда ўқитувчи ўқувчи (талаба)нинг ҳуқуқи, мажбурияти (статуси), унинг мактабда, жамоат жойларида, оилада бажарадиган роли нимадан иборат эканлигини диққат марказидан четга чиқармаслик лозим.

Ўқитувчининг ўқувчи (талаба)ларга таъсир ўтказиш самараси (самарадорлиги) унинг принципаллиги ва талабчанлиги фазилятларида ўз аксини топади. Бундан ташқари, у ўзига ҳам ўта талабчан бўлмоғи, шахсий намунаси билан табиий равишда нуфуз, обрў, эътибор қозонмоғи жоиз.

Муомала жараёнида ва ҳамкорлик фаолиятида ўқитувчининг ўқувчи (талаба)ларга таъсир ўтказиши натижасида уларда:

- ўзини ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилиш,
 - ўзини ўзи ва бошқалар фаолияти, хулқини баҳолаш,
 - ўзини ўзи ва ўзгаларни назорат қилиш,
 - ўзини ўзи англаш ва ўзгаларни тушуниш,
 - ўзини ўзи бошқариш (ҳам билиш фаолиятида, ҳам хулқ-атворида),
 - ўзини ўзи такомиллаштириш ва янги фазилятларни эгаллаш,
 - воқелиқ маҳсулини олдиндан башорат қилиш шаклланади.
- Дўстона муомала ўқувчи (талаба) билан ўқитувчи ўртасида би-

лимларни пухта ўзлаштиришни таъминлайди ва мукамал шахсий фазилатларини таркиб топтиришга хизмат қилади.

Муомала жараёнида мотивацияга, ҳис-туйғуга, шахсга оид, билишга тааллуқли, бошқарув хусусиятли низолар, қарама-қаршилиқлар, зиддиятли ҳолатлар, вазиятлар вужудга келиши мумкин. Уларнинг аксарияти енгил ечимга эга бўлиши билан бирга олдини олиш имконияти ҳам мавжуддир. Шунга қарамасдан, муомала ва шахслараро муносабатларда талаба билан ўқитувчи ўртасида турли даражадаги айрим низоли ҳолатлар учраб туради:

- ўқитувчи билан ўқувчи (талаба) ўртасида фикрий яқдилликнинг йўқлиги,

- фонда, наф тўғрисидаги ижтимоий муаммода шахсий фикрий қарама-қаршилиқ мавжудлиги,

- айрим маъновий тўсиққа эга эканлиги,

- нарс ва ҳодисаларнинг шахсий маъно касб этиши,

- эҳтиёжларнинг нуфузлилиги,

- фаолият, муомала, хулқ уйғунлигининг бузилиши кабилар.

Психология фанида муомала инсонларнинг ўзаро тушуниши сифатида талқин қилинади. Бу муаммо таълим ва тарбия жараёнида муҳим аҳамият касб этади ва шахслараро идора қилинишнинг механизми сифатида қуйидагилар намоён бўлади:

- стереотипизация (ажодлар томонидан қўлланилган маълумотлар, одатлар, ақидалар ҳеч ўзгаришсиз ҳозирги замон одамларининг фойдаланиши),

- идентификация (катта ёшдаги одамлар, ўқитувчи маҳорати, хулқ-одоби андоза сифатида ёшлар томонидан қабул қилиниб, унга ўхшашликка интилиш, тақлид қилиш, идеалдаги хислатларни ўзида шакллантириш),

- рефлексия (ўз имконияти ва хулқ-атворини билиш, мулоқотдошнинг одоби, фаҳм-фаросатини англаш) кабилар.

Шахс тўғрисидаги дастлабки ахборотлар, маълумотлар, унинг ташқи кўринишини баҳолашга алоқадор жараён субъектив баҳолашни келтириб чиқаради. Лекин ўзаро фикр алмашиш, мулоқотга киришиш давомида омилар тобора ҳақчиллашиб, объективлашиб боради.

Педагогик муомалада тескари алоқа йўли бевосита иштирок этади:

- маъруза, семинар, лаборатория машғулоти, диктант, иншо ва бошқа мустақил ишлар бажарилиш жараёни ҳамда уларнинг сифати;

- қатнашчиларнинг юз ҳаракати, мимикаси, нутқ интонацияси, имо-ишоралар, қадди-қомат тутиши;

- ўзини ўзи бошқариш (хулқ-атвори, ақлий ҳаракати, жиддийлик) сингари ахборот берувчи (ўқитувчи) билан уни қабул қилувчи (ўқувчи ёки талаба) ўртасида узлуксиз мулоқот амалга оширилади. Ана шу алоқа йўллари орқали тескари муносабат ўрнатилди, бинобарин, ўқитувчи ўз фаолиятининг натижаси юзасидан муайян маълумот олишга муваффақ бўлади.

Муомала маданияти, мулоқот мароми, педагогик одобга ўргатишнинг тренинглари мавжуд бўлиб, уларга ҳамкорлик фаолияти қатнашчиларини ўргатиш мумкин. Тренинглар ўз ичига одатда қуйидагиларни қамраб олади: 1) юриш-туриш, жавоб бериш, ўзгаларга эътибор қилиш машқлари, 2) муомала қилиш усули, кўникмаси, малакаси ва одати юзасидан машқлар, 3) муомаланинг умумий қонуниятларини ўрганиш, яъни педагогик муомала тизимини эгаллаш машқлари, 4) педагогик коммуникация технологияси ва инструкциясига оид тренинглар ва бошқалар.

Энди айрим тренингларнинг моҳиятини қисқача шарҳлаб ўтамиз:

1. Муомаланинг умумий қонуниятларига оид тренинглар:

- педагогик одоб моҳияти ва унга риоя қилиш йўллари тааллуқли тренинглар (миллийлик, маънавият, стереотиплар, идентификация, рефлексия бўйича),

- муайян роллар, психодрамалар орқали вазиятнинг психологик манзарасини яратиш ўйинлари,

- ишбилармонлик ўйинлари, факулдадаги ҳолатларда ўзини ўзи бошқаришга доир машқлар.

2. Педагогик коммуникация технологияси ва инструкциясини эгаллашга оид тренинглар:

- муомала кўникмасини ўзлаштириш бўйича (қадди-қоматни тутиш, нутқ фаолияти, ўзгаларни тушуниш ва англаш),

- мимика ва пантомимика машқлари,

- аудиотренинг (магнит тасмаси ёзувига асосланиб ўз нуқсонлари бўйича психокоррекцион ишлар ўтказиш),

- видеомагнитофон орқали фактик материаллар бўйича тузатиш машқларини бажариш,
- кўзгу ёрдамида хатти-ҳаракат, юриш-туриш кўникмаларини эгаллаш ва шахсий нуқсонларини бартараф этиш, йўқотиш,
- мотивацион, эмоционал, регулятив, когнитив жабҳаларининг намоён бўлишига қараб муомала технологияси ва инструкцияси ни мақсадга мувофиқ равишда ўзгартириш,
- педагогик вазиятга, ҳолатга оид сценарийлар негизида тузатиш ишларини олиб бориш ва янги фазилатларни шакллантириш машқларини ўтказиш кабилар.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, инсон шахсини шакллантиришда ўқув ва меҳнат фаолияти, хулқ-атвор малакалари қандай аҳамият касб этган бўлса, муомала жараёни ҳам худди шундай масъулиятли вазифани бажаради.

2.2. Муомала функциялари

Таълим ва тарбия жараёнининг негизида муомала ва унинг таркибий қисми бўлмиш нутқ ётади. Шахсни шакллантиришнинг асосида эса муомаланинг муайян мақсадлари туради. Ҳар бир мақсад аниқ, яққол функцияларни бажаришга мувофиқлашган бўлади. Мақсадларнинг ўқитиш жараёнида ҳаракатлантирувчи механизми сифатида қатнашуви субъект билан объект ўртасида ўзаро мутаносибликни келтириб чиқаради. Қуйида муомаланинг мақсадлари ва уларнинг функциялари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

1. Мулоқот (контакт) мақсади. Ўқитувчи билан ўқувчилар ва ўқувчиларнинг ўзаро алоқага киришишлари мулоқотдан бошланади. Мулоқотнинг мақсади, бир томондан шахсий, ижтимоий, расмий, ишбилармонлик хусусиятлари билан боғланиб кетса, иккинчи томондан, у индивидуал ҳамда ижтимоий эҳтиёж, мотив (мотивация), қизиқиш, ҳис-туйғу, иродавий, когнитив (билишга оид), регулятив (бошқарув) жабҳалар, ҳолатлар турткиси билан уйғунлашиб кетади. Худди шу боисдан ҳар бир шахс хоҳ инсон билан, хоҳ билвосита қўлланма ва дарсликлар билан мулоқот ўрнатиш алоқа қилишнинг аниқ мақсадларини белгилайди

(«Нима учун мулоқотга киришилади? Қайси мақсадни рўёбга чиқариш мўлжалланади?» ва ҳоказо).

2. Ахборот узатиш (информацион) мақсади. Ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасидаги муомала жараёни ахборот узатиш ва ахборот алмашиш негизига қурилади. Талабалар орасида ҳукм сурувчи мулоқот эса кўпинча ахборот узатишга асосланади. Ахборот мазмуни билимларни ўзлаштиришга, ўқув кўникмалар ва малакаларни эгаллашга йўналтирилган бўлади.

Ўқув фаолиятининг туб, асл мақсади ҳам инсонларга янги билимларни (ахборотларни) беришдан иборат бўлиб, улардан фаолликни, англашинилган мотивларни тақозо этади. Шунинг учун ахборот узатиш мақсади муомаланинг нутқ ёрдами билан талабаларни билим, усуллар, операциялар билан қуроллантиришга йўналтирилгандир. Ушбу мақсад ўзининг кўлами билан бошқалардан кескин тафовутланади.

3. Ундовчи мақсад. Мулоқот ўрнатиш олдида турган мақсадлардан бири – бу талаба шахсини муайян фаолият моҳиятига, ўзлаштириш объектига марказлаштиришдан иборатдир. Муомаланинг ундовчи мақсади учта йўналишдаги хатти-ҳаракатлардан ташкил топади:

- талабани фаолликка ундовчи муомалавий мақсад (имкониятлари мавжудлигини таъкидлаб ўтиш; мойиллиги, лаёқатига туртки бериш ва бошқалар);

- билимларни ўзлаштириш, истеъдодни намоён қилиш, ижтимоий фаоллик намунасини ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан рағбатлантириш мароми;

- касбий лаёқатини фаоллаштириш, мукаммаллаштиришга қаратилган, олий мактаб таълими тизимидан ташқари чиқувчи фаолиятга ундовчи муомала мақсади (олимпиада, танловда қатнашиш, чет эл фондларида, спорт мусобақаларида иштирок қилиш).

4. Шахслараро муносабатларни мувофиқлаштиришдаги мулоқот мақсади. Ўқитувчининг талабалар нутқини тинглаш жараёнида мавзу моҳиятининг ўзаро мувофиқлашуви, муомала мазмунини бир тамойилга, муайян шаклга йўналтириш, фикрлар яқдиллигини вужудга келтириш. Бу мулоқот шакли талаба нутқини, ахборотини аниқ мақсадга мужассамлаштириш билан яқунланади.

5. Ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги ҳамкорлик фаолияти маҳсулини тушунишга қаратилган мулоқот мақсади. Таълим жараёни ахборотларининг талабалар томонидан идрок қилинишига мўлжалланган бўлмасдан, балки уларни тушуниш, англаб етиш билан яқунланиши лозим. Шунинг учун бу жараёнда ҳар хил хусусиятли установакаларни вужудга келтириш, эзгуниятларни уйғотиш, ички юксак инсоний кечинмаларни ҳосил қилиш орқали муомала мароми таркиб топтиради. Шахслараро ҳамкорлик фаолияти ўзаро тушунув, ўзаро таъсир ўтказиш, ахборотлар алмашиш негизига қурилади. Билимлар тасаввур даражасидан аста-секин тушунув (англашиш) босқичига ўсиб ўтиш билан тавсифланади.

6. Муомалада амотив мақсад. Ҳамкорлик фаолияти иштирокчилари (ўқитувчи билан талабалар, талабаларнинг ўзаро) муносабатлари мулоқот орқали амалга оширилади. Ўқитувчи билан талабалар тенг ҳуқуқли ҳамкор бўлиши учун зарурий шарт-шароитлар яратилиши лозим. Бунинг учун билимларни ўзлаштириш даврида муайян даражада шахслар ўртасидаги оралиқ масофани камайтириш, ўзаро яқинлик, самимийлик, ишонч туйғусини вужудга келтириш даркор. Улар ҳамкорлик фаолиятининг тенг ҳуқуқли субъектига ва шериклик даражасига ўсиб ўтиши шарт.

Фақат ўзаро бир-бирини ҳис қила олиш, пайқаш, сезиш (перцептив ҳолат) орқали ҳамкорлик фаолиятидаги шериклар руҳий оламида ижобий, шижоатли, кўтаринки суръатли эмоционал ҳис-туйғулар уйғотиш ва бунинг оқибатида оптимизм кайфиятини бунёд этиш лозим. Пессимизм, фрустрация (умидсизланиш, руҳан тушиш, лоқайдлик, сустлик) кечинмаларига илҳомбахш таъсир ўтказиш воситаси билан шахсда эзгу ният, мангулик ҳислатларини шакллантириш мумкин. Амотив мулоқот мақсади шахсий кечинмаларга таъсир ўтказиш билан муомаланинг муайян шаклини ўзида акс эттиради.

7. Муомала жараёнида шахслараро муносабат ўрнатиш мақсади. Мазкур функция олдида турган асосий нарса – бу шахслараро муносабатларнинг моҳияти ичидан ўз ўрнини билиш ва тушуниш ҳамда унинг оқиллигига ўзида ишонч ҳосил қилган ҳолда қайд этишдан иборатдир.

8. Шахслараро муносабатлар негизида ётувчи инсоннинг мақоми ва ролидан келиб чиққан ҳолда ўз имкониятларини намоеън этиш, нималарга қодир эканлигига ишонч ҳосил қилиш, уни оқилона баҳолаш, ютуқ ва камчиликларини қайд этиб бориш муомала кўламини кенгайтиради, ўқув фаолияти маҳсулдорлиги (самарадорлиги) кўрсаткичини орттиради.

9. Ҳамкорликдаги фаолият иштирокчилари ўз ҳақ-ҳуқуқларини амалиётда намойиш қилиш, ролларни бажариш туфайли муомалада хулқ-атвор кўникмаларини қўллаш кўрсаткичлари ва имкониятларини рўй-рост акс эттирадилар. Муносабатларнинг горизонтал шаклидан унумли фойдаланиш эвазига ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги алоқа тобора яқинлашади, жипслашади, ўзаро бир-бирига нисбатан ишонч ҳис-туйғулари вужудга келади.

10. Муомала иштирокчиларининг ўзаро таъсир ўтказиш мақсади қуйидаги шаклларда ифодаланиши мумкин:

- ўзаро таъсир ўтказиш натижасида ўқитувчи билан талабаларнинг руҳий ҳолатларида ўзгаришлар вужудга келиши;
- ўзаро таъсир ўтказиш туфайли ҳамкорлик фаолияти субъектларида хатти-ҳаракатларнинг ўзгариши;
- шерикларда шахслилик, маъновий ўзаро тушунув фазилатларининг шаклланиши.

Юқоридагиларнинг таъсири натижасида инсоннинг билиши ва хулқ мотивлари, эҳтиёжлари, интилишлари, хоҳиши, эътиқоди ва ҳоказоларда ижобий ўзгаришлар таркиб топади, таълим самарадорлигининг ошишига хизмат қилади.

Муомала функциялари кўп ҳолларда коммуникатив воситаларда ўз аксини топади:

- белгилар, аломатлар тизими, яъни нутқ орқали ўқитувчи билан талабалар ўртасида алоқа ўрнатилади;
- оптик-кинетик воситалар, яъни имо-ишора, мимика, пантомимика ёрдами билан шахслараро мулоқот ўрнатиш имкониятининг яратилиши;
- паралингвистик ва экстралингвистик тизимлар воситасида шахслараро муносабатга киришиш, тўғри ва тескари алоқа боғлаш;
- пауза, интонация, товуш частотаси, темпи, ритмикаси ва бошқалар;

- коммуникация ўрнатишда вақт ва фазовий мезонларни татбиқ этиш: «кўз билан алоқага киришиш», вақт бирлигини нонъанавий йўл билан изоҳлаш (қадимги санани, энг янги, замонавий даврни тушунтириш);

- коммуникациянинг персонализация хусусияти билан уйғунлаштириш, яқинлаштириш, яъни шахсий фазилатлари билан ўзига ром этиш, ўқитувчи билан талабалар муомаласини илиқлаштириш, самимийлаштириш ва ҳоказо.

Муомала жараёни коммуникация, интеракция ва перцепция қисмларидан иборат тузилишга эгадир. Мулоҳазаларнинг аксарият қисми коммуникацияга бағишланганлиги юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибди. Лекин унинг қолган қисмлари (таркиблари) ҳам алоҳида функцияни бажариш билан ўзаро фарқланишади.

Интеракция (муомала қатнашчиларининг ўзаро таъсир ўтказиши) муомала жараёнида қуйидаги функцияларни ижро этади:

- ўқитувчи билан талабалар ва талабаларнинг ўзаро фикрлар тўқнашувида ёки мувофиқлигида кооперациянинг вужудга келиши;

- фикрлар, қарашлар далилланишида, изоҳланишида муомала қатнашчилари ўртасида конкуренция (рақобат) туғилиши;

- ўзаро таъсир ўтказишда келишув ёки низо ҳосил бўлиши;

- шерикларнинг хатти-ҳаракатлари стратегиясини прогноз (башорат) қилиш;

- ўзаро таъсир қилишнинг баъзи бир оқибатларини ҳисобга олиш ва бошқалар.

Муомаланинг перцепция (инсонни инсон томонидан идрок қилиш) таркиби қуйидаги функцияларни бажаради:

- идентификация, яъни ибратли ёки иллатли хулқ-атвор кўринишларига ўхшаш бўлишидан иборат шахснинг интилиши;

- рефлексия, яъни ўзини ўзи ва бошқаларни оқилона баҳолашда, аниқ акс эттиришни ифодаловчи шахс салоҳияти;

- стереотипизация, яъни аждодларнинг мезонларига асосланган ҳолда инсонни инсон томонидан баҳолаш жараёни эканлиги;

- аттракция, яъни ўзга кишиларни ташқи қиёфаси билан маҳлиё қилишдан иборат шахснинг имконияти, у қуйидаги кўринишларга эгадир:

- эмпатия: муомала кезида ўзга шахс ўрнига ўзини қўйишдан иборат ҳамдардлик ҳис-туйғулари;

- симпатия – мулоқотга киришувчига илиқ, самимий, меҳр-муҳаббат туйғуларига эгалик;

- антиципация – амалга оширмакчи бўлинган фаолият натижаларини олдиндан кўра билишлик;

- муомала жараёнида фикрлар йўналиши, мулоҳазалар ечими кабиларни яққол идрок қилишдан иборат шахс хислати ва ҳоказо.

Муомала функцияларини янада кенгайтириш учун унинг иштирокчиларини тренинга (машқ қилишга) ўргатиш мақсадга мувофиқ. Тренинг ёрдамида муомаланинг турли хил маромлари шахснинг хулқ-атвориغا, нутқий фаолияти моҳиятига сингдирилади. Муомала функциялари билан ўқитувчилар ва талабаларни таништириш билим олиш (уни узатиш) сифатини кўтаради, хулқ-атвор ҳаракатларини такомиллаштиради, оқибат натижада таълим-тарбия самарадорлигини юксалтиради.

2.3. Муомаланинг тузилиши

1. Коммуникация:

а) монологик;

б) диалогик;

в) полилогик.

2. Муомаланинг мазмуни:

а) ахборот узатиш;

б) инсонни инсон томонидан идрок қилиш;

в) шерикларнинг ўзаро баҳолаши;

г) шерикларнинг ўзаро таъсири;

д) шерикларнинг ўзаро ҳаракати;

е) гуруҳий фаолиятни бошқариш.

3. Муомала функциялари:

- инструментал;

- синдикатив;

- ўзини ифодалаш;

- трансляцион;

- экспрессив;
- жтимойи-назорат;
- социализация.
- Муомала жабҳалари:**
- ашқи;
- ҳулқий;
- операционал-техник;
- ички.

5. Муомала тарзи (йўсини):

- тон;
- ҳулқ-атвор;
- оралик (масофа, дистанция).

6. Муомала услуби:

- ижодий-самарали;
- дўстона;
- дистанцион (масофавий);
- таъйиқий;
- популистик;
- ҳазил-мутуйиба;
- талабчан;
- ишбилармон;
- позицион.

7. Муомала воситалари:

- а) лингвистик (нутқий);
- б) оптик-кинетик (имо-ишоравий);
- в) паралингвистик (овоз иш сифатлари);
- г) экстралингвистик (пауза, кулги, йиғи, нутқ суръати).
- д) фазовий вақт ўлчовли (вақт оралиғи, ўрни, вазияти).

8. Муомалада ўзаро тушуниш механизмлари:

- идентификация;
- стереотипизация;
- рефлексия;
- тесқари алоқа (аксил алоқа, жавоб қайтариш).

9. Муомала босқичлари:

- а) макробосқич;
- б) мезобосқич;
- в) микробосқич.

10. Муомала механизмлари:

- юқиш (юқтириш);
- суггестие (таъсир ўтказиш);
- ишонтириш;
- имитация (таклид).

2.4. Муомаланинг назарий ва методологик муаммолари.

Миллий ғоя ва муомала ҳамкорлиги

Миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкураси тўғрисида Президентимиз асарлари, давлатимиз ҳужжатлари, файласуф ва сиёсатшунос олимларнинг ишлари эълон қилинганлиги туфайли назарий масалалар юзасидан мулоҳаза юритишга зарурият йўқдир. Шунинг учун бунинг ўрнига миллий ғоя ва истиқлол мафкурасини болалар онгига сингдиришнинг амалий жиҳатлари тўғрисида фикр алмашишни маъқул деб ҳисоблаймиз. Ўзбекистон Республикасининг бир неча йилларга мўлжалланган ҳар хил хусусиятли, лекин умумийликни ўзида акс эттирувчи ғоялар мавжуддир. Улар ватанимиз тараққиётини рўёбга чиқарувчи истиқбол дастури вазифасини бажариб келмоқда, бизнингча, улар: 1) Ўзбекистон келажаги буюк давлат, 2) Ўзбекистонда демократик, ҳуқуқий, фуқаровий жамият барпо этиш, 3) фуқаролар онгини маънавият машъали билан ёритиш, 4) мустақил фикрловчи, фаол, фидойи кишиларни тарбиялаш, 5) комил инсонни камол топтириш ва ҳоказо.

Мамлакатимизнинг миллий ғояси унинг заминида ҳаёт кечираётган барча миллатлар ва элатлар учун умумийдир. Худди шу боис миллий ғоя фуқароларнинг диний эътиқоди, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, ҳаммасига бахтли турмуш, фаровон ҳаёт, ўзаро тотувлик, мустақиллик туйғусига садоқатлилиқ эзгу ниятлари ушалишини кафолатлайди. Олдимиздаги навбатдаги вазифа тарбиянинг аввалги воситалари ва шакллари моҳиятини тубдан ўзгартириш, инсонга таъсир ўтказишнинг янги усуллари яратишдан иборатдир. Бу борада мактабгача таълим-тарбия тизимига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Мактабгача ёшдаги болалар онгига миллий ғояни сингдиришда, бизнингча, куйидаги воситалардан фойдаланиш юқори самара бериши мумкин:

1) хулқ-атвор кўникмасини эгаллашнинг, табиатга ва жисмларга нисбатан муносабатнинг табиий ифодаланишини шакллантириш;

2) тарбиячи билан тарбияланувчиларнинг ўзаро муносабатларида тенглик (нисбий равишда), мустақил хатти-ҳаракат ёрдами билан мақсадга эришиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

3) юксак инсоний туйғуларни таркиб топтиришнинг атрибутларини ишлаб чиқиш ва ҳоказо.

Болаларга у ёки бу нарсаларга нисбатан тўғри муносабатни таркиб топтириш учун ҳар бир хатти-ҳаракат, хулқ-атвор, сюжетли ўйиндаги роль, ижтимоий фойдали меҳнатда қатнашиш мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида тасаввур қилиниши зарур. Чунки ижтимоий ҳаётда ва фаолиятда майда (резги), иккинчи даражали аҳамиятсиз нарсанинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Бинобарин, ҳар қандай ақлий, ахлоқий хатти-ҳаракат тарбиявий қамровнинг сиртидан ташқарига чиқиб кетмаслиги лозим. Акс ҳолда тарбиявий таъсир ўтказишнинг занжирида заиф унсур вужудга келиши учун имкон туғилади. Ушбу руҳий ҳолатларни яққол мисоллар орқали изоҳлашга ҳаракат қиламиз.

Агар у ёки бу боланинг хулқида кўрслик, кўполлик намунаси кўзга ташланса, унинг мана бундай мантиқий изчиллик ёрдами билан тушунтириш мумкин: “Яхши бола ҳеч қачон ўртоғини ҳафа қилмайди. Қилиғи кўпол болани ҳамма ёмон кўради. Ёмонликка ўрганса, катта бўлса ҳам уни такрорлайди. Ёмон болаларни халққа, давлатга фойдаси борми?”

Айтайлик, дов-дарахтларга, ўйинчоқларга қалтис муносабатда бўлган болага шундай таъсир ўтказиш мумкин: “Дарахтлар олдин соя, кейинчалик мева беради. Уни синдирса бўладими? Унинг жони огрийди, сенга ўхшаб йиғлайди. Унга озор берма, уни асра, бизга фойда келтиради. Ўйинчоқни синдирма, сендан кичик укаларинг уни ўйнайди. Буларни эҳтиёт қилсак, пулимиз кўп бўлади, мамлакатимиз эса бадавлат. Бир кун келиб чиройли уйлар қуриб беришади, автомат ўйинчоқлар совга қилишади. Бу яхшими?”

Бола хулқи, муносабати ва лоқайдлигини сўз орқали изоҳлаш, танқид қилиш туфайли хатти-ҳаракатни тўғри баҳолашга ўргатилади. Келажак учун уларни асраш-авайлаш,

Ўстириш яхши хулқ эканлиги тушунтирилади, табиат ва жамият инсон учун бир бутунлиги содда иборалар билан боланинг онгига сингдирилади. Ҳар қандай хатти-ҳаракат баҳоланиши, бефарқлик, лоқайдлик кўриниши ёмон оқибатларга олиб келиши таъкидланиши жоиз.

Мактабгача таълим болаларига ахборот бериш, тушунмаган ҳолда ёд олиш у ёки бу кўникмаларни шакллантиришга мўлжалланган бўлиб, умумий саводхонлик даражасини кўтаришга қаратилган, холос. Ҳозирги замон педагогик технологиянинг психологик моҳияти таълим жараёнида болаларга бошқача ёндашишни тақозо қилади. Анъана бўлиб келинаётган таълим тизимининг мазмуни муайян билим кўламини болалар миясига узатишнинг омилкор йўлларида фойдаланишни назарда тутди. Лекин боланинг фанга муносабати, унинг имконияти иккинчи даражали ижтимоий муаммо сифатида қаралиб келинади. Навбатдаги таълимий муаммо ким билим олади? деган жумбоққа жавоб топишдан иборатдир. Бунинг учун тарбиячи мактабгача таълимни яқка тартибда ва табақалаштиришни, босқичма-босқич юзага келган вазият ҳамда уларнинг имкониятлари билан алмаштиришни режалаштириши лозим. Тарбиячи билан тарбияланувчи ўртасида нисбий тенглик (бола учун қанақа билим керак?) ҳамда инсон омилини ҳисобга олиш (истеъдоди, зеҳни, ишчанлиги, тезкорлиги, укувчанлиги) устидан мулоҳаза юритиш токи катталарнинг ижтимоий бурчига айлансин. Зеро, кичкинтойларда мустақил фикрлаш, мустақил изланиш, мустақил уддалаш имкониятлари ишга тушсин, аста-секин амалий кўникмалари вужудга келсин. Илк болалиқдан мустақил фикрлашга фарзандларнинг кўникиши келажакда баркамол авлод ғояси амалий ифодасининг кафолатидир.

Мустақилликдан олдинги мафқуранинг таъсирчан, таъйиқий атрибутлари ўз аҳамиятини йўқотди. Шу орада тарбиявий-таълимий жараёнда ғоявий бўшлиқ вужудга келди. Шунинг учун янги атрибутларни ишлаб чиқиш ва уларнинг таъсир доирасини аниқлаш, руҳий кўтаринкиликнинг давомийлиги муаммосининг ечимига жавоб топиш ижобий натижалар беришини илмий-амалий жиҳатдан далиллаш лозим. Бизнингча, миллий ғояга муносабат баъзи бир атрибутлар куйидаги кўринишга эга бўлиши

мумкин: 1) мадхия ижроси пайтида болаларни ҳис-ҳаяжонга тўла руҳий кечинмалари билан сафлантириш ва тўлқинланишнинг табиий ифодасини тарбиячилар намунавий даражада намоиш қилиш ҳолати; 2) байроғимиз олдида уларни таъзим қилишга, уни юзига суртишга ўргатиш; 3) Ватан тақдири тўғрисида ахборот эфирга узатилаётганда болалар билан машғулотни тўхтатиш ва бутун диққат-эътиборни унга қаратиш 4) миллий байрамлар кадр-қийматини кўтарувчи тарбиявий атрибутларни амалда синаб кўриш: а) “Бахтли болалик” кўкрак нишони, б) “Соғлом авлод” байроқчаси, в) “Яшил ҳимоячи” боғичи, г) “Истиклол рамзий (безакли) қалпоғи”, д) миллий байрам кийимлари ва уларнинг хокисорларча намоиши; 5) “Биз Ватан фарзанди” тантанавий машғулотлар: а) ўйинлар, б) мусиқалар, в) миллий урф-одатлар, маросимлар, расм-русумлар, анъаналар ижроси; б) Аждодлар хотирасини тик ҳолда кутиб олиш ва болаларда улардан фахрланиш ҳиссини уйғотувчи вазиятни юзага келтириш; 7) “Жажжи меҳнатим – донишманд халқимга” мавсумий тадбирлар; 8) Намунавий хулқ ва ўзлаштиришнинг маънавий рағбатлантириш атрибутлари (картондан ҳар хил шакли ва рангли кўргазмали қуроқлар); 9) “Келажак – бизники” ҳар хил мазмундаги мусобақалар; 10) кишилар билан жонли, расмий учрашувлар; 11) Мустақиллик неъматлари (музей, меъморчилик ва ҳоказо) билан таништириш Ватан туйғусини уйғотиш механизмига айлансин, ўлмас излар эса ҳаракат, интилиш регулятори вазифасини бажарсин.

2.5. Миллий мафкура, муомала ва миллий ўзлигини англаш

Ўзбекистан Республикасининг мустақиллигини мустаҳкамлаш учун иқтисодий, сиёсий, ҳарбий, маънавий хусусиятга эга бўлган муаммоларни оқилона ҳал қилиш, уларни рўёбга чиқариш учун зарур шарт-шароитларни яратиш кўп жиҳатдан омманинг фаоллигига, ташаббускорлига, ижодкорлигига ва ватанпарварлик туйғусига боғлиқ. Юксак инсоний ҳис-туйғулар фуқаролар хатти-ҳаракатларининг, феъл-атворларининг

бошқарувчиси вазифасини бажара бошлаган дақиқалардан эътиборан умумий негизли оммавий ҳаракатлар, қарашлар, ғоялар, мотивациялар намоёи бўлади ва ҳар бир инсонда шу умумият ишига ўзининг шахсий улушини қўшиш истаги, майли вужудга келади. Фуқароларнинг юртимизда ва унинг ташқарисида содир бўлаётган ижтимоий ҳодисаларга, яқка воқеликка, шахслараро ва миллатлараро муомала хусусиятига, маромига, умуминсоний ҳамда миллий қадриятларга нисбатан муносабати ижтимоий макро (катта) ва микро (кичик) муҳитнинг ҳаракатлантирувчи кучини ўзида мужассамлаштиради.

Омманинг жамиятга, табиатга, яқка шахсга нисбатан муносабати эҳтиёжларда, хоҳиш-истакларда, қизиқишларда, хулқатвор мотивларида, иймон-эътиқодда, қарашларда, ғояларда ўз ифодасини топади. Муносабатлар негизда эса инсон онгидаги тимсоллар, тасвирлар, тасаввурлар, таассуротлар, кечинмалар, иродавий ҳислатлар, характер сифатлари, юксак ҳиссиёт, ақл-заковат, шахснинг барқарор фазилатлари ётади. Миллий мафқуранинг мустақиллиги, мустаҳкамлиги, барқарорлиги, қудратлилиги мамлакатимиз фуқаросининг истаги, интилиши, фаолият режаси, хулқ-одоби, яққол вазифаси билан бевосита уйғунлашувига боғлиқ.

Инсоннинг ижтимоий ҳодисаларга, ҳолатларга, воқеликка нисбатан муносабатининг психологик моҳияти унинг онгли, фаол, яхлит, мақсадга йўналтирилган, ижтимоий шартланган шахсий тажрибасининг тизимига асосланган муваққат алоқаларининг ҳам объектив (табиий), ҳам субъектив (шахслараро муносабатга оид) жабҳаларининг мажмуасидан иборатлигидадир. Фуқаронинг мазкур муносабати бир неча хил кўринишларда, шаклларда намоён бўлади:

ақлий (рационал: фикрлаш, ижодий изланиш, англаш, тушуниш);

эмоционал (ҳиссиётга берилиш, юксак ҳис-туйғулар замирида);

- онглилик (онгостлилик, онгсизлик, ўта онглилик);

- объектив (табиий шароитлар, ирсий белгилар, туғма майллар);

- субъектив (ҳаёт давомида шаклланган ички шахсий фазилатлар негизда);

- умумий (халқ, омма, миллат, элат, миллатлараро бирлик);
- хусусий (якка шахс тарзида) баҳолашга йўналтирилган кабилар.

Ходиса ва воқеликларнинг фуқаро, омма, халқ томонидан баҳоланиши ва берилган баҳонинг оқиллиги, ҳақчиллиги ёки унинг ҳис-туйғулар, эмоционал кечинмалар тазйиқи остида амалга оширилганлиги кайфият, шижоат, асабийлашиш (аффе́кт), зўриқиш, танглик (стресс) жараёнларида юзага келади. Ижтимоий ҳодисалар билан ғоялар ўртасидаги жараёнларнинг ўзаро мувофиқлиги, мутаносиблиги, мослиги ёки уларнинг бир-бирига нисбатан зидлиги, қарама-қаршилиги, низоли, можароли хусусиятга эга эканлиги оммавий баҳолашнинг асосий кўрсаткичи (мезони) вазифасини ўтайди. Мазкур баҳолашнинг замирида ҳар хил хусусиятли овозалар, миш-мишлар, вас-васалар, парокандаликлар туғилиши ва кенг кўламда тарқалиши мумкин.

Ижтимоий ҳодисалар ва ҳолатларни баҳолаш якка шахс, гуруҳ, жамоа томонидан тақлид (имитация), юктириш (юқиш), ишонтириш, таъсир ўтказиш каби воситалар орқали ижтимоий турмушда амалга ошади.

Инсоннинг бирон-бир нарсага ёки ҳолатга тақлид қилиши ихтиёрий тарзда ҳосил бўлса, оммавий юқиш эса ихтиёрсиз равишда вужудга келади. Табиатда ёки жамиятда содир бўлган воқелик юзасидан далиллар келтириш, билдирилган фикрни мантикий шакллар ёрдами билан асослаш туфайли инсон шу нарсага ишонтирилади, бунинг натижасида фикрларда умумийлик рўй беради.

Якка шахсга ёки муайян гуруҳга таъсир ўтказишдан иборат восита орқали ҳодисаларга баҳо беришда рағбатлантириш, жазолаш, кўрқитиш, ҳомийлик қилиш, васийлик, ваъда бериш йўлларида фойдаланилади. Юзага келган, содир бўлган ҳодисани оммавий тарзда баҳолаш жамоа аъзоларининг ақл-заковатига, маданий даражасига, менталитет кўрсаткичига, қарашларига, эътиқодларига (маслагига), фикрлашнинг мустақиллигига, ижодийлигига, фикрнинг чуқурлиги, теранлиги ва тезлигига, фавқулодда юзага келган яққол шароитга боғлиқдир.

Ижтимоий муносабатлар омма (фуқаролар) орасидаги стереотиплар (аждодлар ўғитлари, хулқ-атвор мерослари)

га, ассоциациялар (ҳодисаларнинг ўхшашлиги, ёндошлиги, қарама-қаршилиги)га, идентификация (катталарнинг ижобий сифатларини ўзлаштириш, гоҳо иллатларини эгаллаш)га, рефлексия (келажақда амалга ошириш мўлжалланган эзгу ниятни аниқ баҳолаш, оқилона назорат қилиш, башорат этиш)га, антиципация (истикбол режасининг моделини яратиш)га асосланади. Омманинг ижтимоий ва шахсий тажрибаси билан ислом таълимоти ўртасидаги узвий алоқалар ҳам ўзаро муносабатлар моҳиятига таъсир этади. Шахслараро, миллатлараро муносабатлар мажмуаси эса миллий мафкура негизини белгилайди, уни мустаҳкамлайди, барқарорлаштиради, такомиллаштиради ва ривожлантиради.

Фуқароларнинг ижтимоий онгидан эски мафкура қолдирган изларни, сарқитларни батамом сиқиб чиқариш учун куйидаги ҳолатларнинг хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқ:

- эски ўрнашиб қолган ғоялар билан янги ғоялар ўртасидаги ўзаро алоқалар ҳамда муносабатлар тизими (мерос, ички кураш, зиддият, низо, можаро ва бошқалар);

- ижтимоий онг билан миллий ғоялар ўртасидаги ўзаро муносабатлар (анъаналар, ахлоқ-одоб, урф-одатлар, расм-русумлар, маросимлар, миллий қиёфа, менталлик, миллий туйғу, миллий характер, миллий таъб, миллий тил, миллий куй, миллий мусиқа ва ҳоказо);

- ҳозирги замон кишисининг ҳис-туйғуси, кайфияти, эътиқоди, мотивацияси, интилиши, талабгорлиги билан кадриятлар, турмуш тарзи, одатлар, хулқ-атвор ва тажриба малакалари ўртасидаги алоқаларни қатъий равишда мустаҳкамлаш;

- индивидуал ва ижтимоий онгга миллий ғоялар, қарашлар, эътиқодлар, оммавий фаоллик ҳаракатлари таъсирчанлигини сингдириш;

- маънавият билан ижодиёт, мотивлар билан кадриятлар уйғунлигини кучайтириш;

- социал психологиянинг феноменларидан (имитация, стереотипизация, идентификация, рефлексия, аттракция, юқиш, суггестезия, антиципация, оммавий хулқ кабилардан) унумли фойдаланиш.

Истиклол шарофати туфайли ижтимоий ҳаётнинг деярли барча жабҳаларида туб ўзгаришлар, янгиланишлар, ижодий изланишлар, мустақил фикрлаш, миллий ўзликни англаш намоён бўлмоқда. Сиёсий ва иқтисодий мустақилликка эришиш натижасида мамлакатимиз эгаллик ҳуқуқини олишга муваффақ бўлди, Ўзбек халқининг фаровонлиги, маънавий мустақиллиги юзасидан асрий орзу-умидлари рўёбга чиқди. Ўзбекистон маънавий соҳада ҳам, худди сиёсий ва иқтисодий жабҳаларда бўлганидек, ўзининг этник, миллий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос йўлдан тараққий этмоқда. Ҳозирги даврда ватанпарварлик, фидойлик туйғуларига асосланган, аждодларимизнинг буюк меросидан, таълимотидан келиб чиқувчи миллий мафкура давлатимиз учун ижтимоий заруриятдир – маънавий мустақиллигимиз неъмат ва маҳсулидир.

Миллий мафкуранинг психологик таркибий қисмлари қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

- мустақиллик ҳис-туйғуси ва уни фуқаролар томонидан ҳаққоний равишда идрок этиш;

- фидойлик, жасрат, меҳнатсеварлик негизида қуриладиган умумий сафарбарлик;

- кўп миллатли Ўзбекистон халқининг ватанпарварлиги;

- миллий маънавиятни эгаллаш, келажакни режалаштириш, комил инсонликка эришиш учун бетиним изланиш, ахлоқий, ақлий захираларни рўёбга чиқариш ва бошқалар.

Она заминга нисбатан муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш, ардоқлаш ва равнақи йўлида ғоялар мажмуасини яратиш – бу мамлакатимиз аҳли руҳиятининг кўрсаткичи, хоҳиш-иродасининг акс этишидир. Миллий мафкура мамлакатимизда яшайдиган барча фуқароларни, миллат ва элат вакилларини ижтимоий-сиёсий кучлар ва гуруҳларни бирлаштирувчи пухта негиздир. У давлат тараққиётини белгилаб берувчи мезонлар мажмуасини ўзида мужассамлаштиради, адолатли, ҳуқуқий демократик фуқаролик жамиятини қуришдан иборат сиёсий ғояларни ишлаб чиқаради ва ижтимоий ҳаётда қарор топишини таъминлайди. И.А.Каримов белгилаб берган мамлакат йўналишининг беш тамойили, принципи давлатимиз мафкурасининг негизини ташкил этади. Ушбу мафкура миллий давлатчилик сиёсатини амалга оширувчи, кела-

жакка мўлжалланган ислохотлар, фуқаролар руҳиятида ишонч туйғусини уйғотувчи дастуриламал ғоялар ва хатти-ҳаракатлар мажмуасидир.

Ўзбек миллатининг ғурури, миллий ифтихори қуйидагиларда яққол намоён бўлиши мумкин:

- она диёримизнинг кўп минг йиллик буюк тарихий ўтмишида;

- унинг Шарқ маърифатпарварлиги, жаҳон цивилизациясига қўшган бекиёс ҳиссасида, эгаллаган мавқеида;

- жаҳон тан олган фан, дин, адабиёт, санъат даҳоларида, давлат ва жамият арбобларида;

- бебаҳо маданият, санъат, меъморчилик ёдгорликларида;

- ўзбек халқининг она тилига, миллий урф-одатларига, анъаналарига, расм-русумларига содиқлигида;

- ўзбекларнинг ислом маданиятига мансублигида;

- мамлакатининг табиатида, иқтисодий қудратида;

- кўп миллатли халқнинг истиқлолга, буюк келажакка ишонч туйғусида;

- фуқароларнинг фан ва техника, маданият тараққиётига иштиёқида, интилишида;

- халқаро ҳамжамият тан олишида ва нуфузи ортиб боришида;

- тинчлик барқарорлигида, ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини собитқадамлик билан олиб бораётганлигида ва ҳоказо.

Миллий истиқлол мафқурасининг узвий таркибий қисмини бой маданий меросимиз ташкил қилади. Маънавиятимиз хазинаси дурдоналаридан баҳраманд бўлган соғлом ёш авлод руҳан тетик, ақлан донишманд, жисмонан енгилмас баркамол инсон сифатида шаклланади.

Худди шу боисдан ёшларда миллий ҳис-туйғу, миллий юриш-туриш, миллий таъб, миллий характер, миллий қиёфа хусусиятларини таркиб топтириш миллий ўзлигини англашни тезлаштиради. Уларни ўзбек халқининг миллий анъаналари, урф-одатлари, расм-русумларидан бохабар қилиб бориш муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Мустақиллик, истиқлол мафқураси ватан, халқ манфаатида садоқат, миллий маънавиятга, илм-фан ва маданият юксалишига муҳаббат, шахс истеъдоди, фаол-

лиги, эркига зўр ҳурмат, бошқа халқларга дўстлик, биродарлик туйғусига самимиятини шакллантириш лозим.

Миллий мафкура ахлоқий ва ҳуқуқий тарбияга катта эътибор, қонунга сўзсиз риоя қилиш, демократия ва ҳурфикрлилик, давлатга юксак ҳурмат ва қатъий интизом ғояларини ўзида муҷассамлаштирган бўлиши шарт.

Миллий истиқлол мафкурасини яратишда ёшларимизга, халқимизга бўлган буюк неъмат — меҳнатсеварлик туйғусини сингдириш алоҳида аҳамият касб этади. Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, халқ фаровонлигини таъминлаш йўлида фидо-корона меҳнат қилаётган кишиларни ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан рағбатлантириш ижтимоий-сиёсий аҳамиятга эга.

Ахлоқ ва одоб малакаларини эгаллаш, ота-она ва катталарни ҳурмат қилиш, самимийлик, иноқлик, қадр-қиммат, виқор, виждонлилик, ифбатлилик, ўзаро ёрдам сингари инсоний ҳислатлар ўзбеклар маънавияти ва руҳияти рамзи ҳисобланади. Ўзбекларнинг ҳис-туйғусидаги туғишганларига нисбатан илиқ муносабати, қариндош-уруғчилик ришталари миллий руҳиятимизни акс эттиради.

Ёш авлодни вояга етказиш вазифаси миллий хусусият, миллий ўзлигини англаш, миллий туйғу, миллий хулқ-атвор мароми, миллий турмуш тарзига асосланиб амалга оширилса, оила муҳитида, ўқувчилар жамоасида ҳамжиҳатлик, илиқ маънавий муҳит ҳукм суриши муқаррардир.

Ўзбек халқининг урф-одатлари, удумлари, расм-русумлари барқарор аҳамият касб этишига қарамай, янги давр, ижтимоий тараққиёт эҳтиёжи ва талабига мувофиқ равишда шакл жиҳатдан ўзгариб боради, натижада янги мазмун, янги моҳият касб этади.

Мамлакатимиз ўз халқи танлаган очиқ эркин бозор иқтисодиётига асосланган кучли демократик ҳуқуқий давлат куриш йўлини босқичма-босқич амалга ошироқда. Ватанимизни янада мустаҳкамлаш мақсадида миллий ғурур, миллий ўзлигини англаш, миллий кадриятларни тиклаш, энг асосийси, истиқлол мафкурасини ёшлар онгига сингдириш республикамиз ўқитувчиларининг муқаддас бурчидир.

Одамларнинг муайян ижтимоий этник бирликка тааллуқли эканлигини, ўз миллатини ижтимоий тизимда ва халқаро муно-

сабатда эгаллаган мавқеини англаш, миллий қизиқишни, ўз халқининг бошқа ижтимоий бирликлар билан ўзаро муносабатини тушуниш, ғоялар, ҳислар ва интилишда намоён бўлишини пайқаш миллий ўзлигини англаш дейилади. Миллий ўзлигини англашга кайфият, ҳиссий кечинмалар, ёктириш, ёктирмаслик, ҳамдардлик, тарихий шартланган ҳар хил камолот даражасига эгаллик, ўзининг этник бирлигини бошқалар билан қиёслаш қиради. Ўзликни англашнинг омиллари оиланинг таъсири, миллий муҳит ва тил, маданий доира, тасодифий вазият (ота-она обрўсининг таъсири, алоҳида турмуш шароити, миллий турмуш ходисаси) ташкил қилади.

Халқнинг ўзини миллат сифатида танишини, ўзининг жисмоний қувватини, ақлий қобилиятини, юриш-туриш ва уларнинг турткиларини, борлиққа, шахслараро ҳамда миллатлараро муносабатини тўғри тасаввур этишдан иборат сифати миллий ўзлигини англашни билдиради. Миллий ўзлигини англаш миллий онгнинг шакли ҳисобланиб, ўзини муайян бирликка алоқадор эканлигини билиш халққа нисбатан муносабат бирлигида вужудга келади. Бошқа миллатларни билиш орқали ўз халқини англаш, миллий хулқ, фаолият, муомалани таҳлил қилиш орқали ўзлигини пайқаш, ўзини ва ўзгани кузатиш туфайли миллий хусусиятини сезиш, ўзини назорат қилиш ва бошқариш ёрдами билан ўзлигини тушуниш содир бўлади. Худди шу сабабдан миллий ўзлигини англаш халқнинг ўз эҳтиёжларига, қобилияти ва салоҳиятига, майлларига, хулқ-одоб ички, ташки турткиларига (мотивларига, мотивациясига), кечинмаларига ва мулоҳазаларига нисбатан муносабатининг инъикосидир.

Миллий ўзлигини англаш – муайян халқнинг у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигида, ижтимоий муносабатда ўз миллатининг эгаллаган мавқеини аниқ тасаввур қилганлигида, миллий манфаатдорлигида ўз ифодасини топишдир. Миллий ўзлигини англашда оилавий таъсирнинг, тилнинг, қариндош-уруғчилик алоқасининг роли бениҳоя каттадир. Миллий ўзликни англашнинг объектив (тарихий тараққиёт, табиат инъоми) ва субъектив (миллат вакили таъсиридаги ўзгаришлар) омиллари мавжуд. Ўзбек миллатининг комат тутиши, кийиниши, ибоси, имо-ишораси, юз ҳаракатлари, табассуми, хаёлот, таъзими, маросим-

лари, ижодиёти, фольклори, эпоси, таъби, диди, очик қалблиги ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар маҳсули тариқасида гавдаланади. Мазкур руҳий ҳолатлар ва ҳодисаларнинг тан олинishi, зарур омилларнинг етилиши миллий ўзликни англаш жараёнини тезлаштиради.

2.6. Муомала социал-психологик воқелик сифатида

Муомала шахслараро муносабатларнинг шундай кўринишидирки, унинг ёрдамида одамлар бир-бирлари билан ўзаро психик жиҳатдан алоқага киришадилар, ўзаро ахборот алмашадилар, бир-бирларига таъсир ўтказадилар, таъсирланадилар, бир-бирларини ҳис қиладилар, идрок этадилар, муайян тасаввур образларини яратадилар ва бир-бирларини тушунадилар, у ёки бу имкониятларини англайдилар ҳамда баҳолайдилар.

Худди шу боисдан муомала социал-психологик ҳодиса, илмий категория сифатида ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида бевосита иштирок этиб, инсониятнинг ҳамкорлик фаолиятининг моддий, маънавий, маданий, эмоционал, мотивацион, когнитив ва регулятив қирраларининг ҳам объектив, ҳам субъектив эҳтиёжи сифатида вужудга келади, ижтимоийлашув ва камолотнинг асосий омили, негизи, механизми функциясини бажаради.

Муомала инсон тараққиётининг генезиси ҳисобланмиш ўйин фаолиятини юзага келтирувчи, ҳаракатлантирувчи, маънавий эҳтиёжларини қондирувчи таълимнинг ҳамкорлик фаолиятининг бошқарувчиси, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг негизи саналмиш меҳнат фаолиятининг моддий, иқтисодий стимули тариқасида муҳим роль ўйнайди.

Инсониятнинг маънавий ҳаётида миллий ғоя, миллий истиқлол мафкураси, ғоявий, ахлоқий, юксак ҳис-туйғулар, ижтимоий тажрибалар, ақл-заковат, фаҳм-фаросат, теранлик, зеҳн, истеъдод, имконият, ўзини ўзи баҳолаш ва назорат қилиш қанчалик англашилган бўлса, муомала мароми ҳамда услублари шунчалик такомил кўрсаткичига эришади. Бинобарин, инсонда юзага келадиган ҳар хил хусусиятли эҳтиёжларни мақсадга мувофиқ равишда қондириш кўп жиҳатдан муомала мароми ва унинг психотех-

никасига боғлиқ бўлиб, шахслараро муносабат, баркамол авлод, комил инсон ғояларини стереотипизация (юнон. stereos - қатъий, tyros - из деган маънони англатади; хулқ-атвор шаклларини таснифлаш ва уларни ҳозиргача маълум ва машхур деб саналган, яъни ижтимоий қолипларга мос келадиган ҳодисалар жумласига киритиш йўли билан уларнинг сабабларини изохлашдан иборат жараён), идентификация (лот. idenficare - айнийлаштириш, ўхшашлик топиш маъносини билдиради: бир инсоннинг иккинчи инсонни унинг таърифини субъектининг таърифига англанилган ёки англанилмаган тарзда ўхшатилиши орқали тушуниш усули), рефлексия (лотинча reflexio - олдинги ва ҳозирги воқеликни акс эттириш), антиципация (лотинча anticipatio - яъни олдиндан сезиш, пайқаш), сенсор (лотинча sensis - сезиш), субсенсор (лотинча “sub” ости ва “senses” сезиш сўзларидан тузилган), субцептив (лотинча “sub”- ости ва “septio” - сезмоқ демакдир) феноменларига (юнонча “phainomenon” ноёб, ғайриодатий ҳолат деган маънони англатади) асосланган ҳолда фуқаролар онгига сингдиришга ёрдам беради.

Муомала муваффақиятининг негизи шахснинг рухий дунёси, эҳтиёжлари мотивацияси (лотинча movere - ҳаракатлантираман; одамни муайян хатти-ҳаракатларга ундайдиган сабаблар мажмуаси), характер хислати, индивидуал-типологияк хусусияти, қобилияти, эътиқоди, ақл заковати ва шунга ўхшаш инсоннинг фазилатлари, сифатлари намоён бўлиши, кечиши, ривожланиши ҳисобланади. Аксинча муомала жараёнида мулоқотдошларнинг тасаввурлари, қизиқишлари, ҳис-туйғулари, хатти-ҳаракатлари, кўникмалари, воқелик натижасини олдиндан сезиш, пайқаш, таъсир ўтказиш услуги таркиб топиши мумкин.

Муомаланинг инсон психик тараққиётига ижобий таъсири муаммоси тўғрисида Л.С. Виготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, А.В. Запорожец, А.А. Бодалев, Б.Ф. Ломов, А.А. Леонтьев, М.И. Лисина ва бошқалар тадқиқот ишларини олиб борганлар. Жумладан, Б.Ф. Ломов мулоҳазасича, биз бирон-бир индивиднинг турмуш тарзини тадқиқ этар эканмиз, нафақат унинг иш фаолиятини, балки у ким билан ҳамкорлик ва қай йўсинда муомала қилажагини эътиборга олишимиз жоиз.

Муомала кўп қиррали тизимий тузилишига эга бўлиб, соддароқ талқин қилганимизда, унинг мазмунини ҳам илмий,

хам амалий билимлар туркуми ташкил этади. Шунингдек, унинг моҳиятини одат, одоб, хулқ, кўникма, малака, укув, аттракция (франц. "attraction" - ўзига тортиш, маҳлиё этиш маъносини беради), ҳамкорлик фаолияти (диада - иккалов, триада - учалов, полиада - кўплашиб; гуруҳий, жамоавий, оммавий, ялпи ва ҳоказо), объектив ва субъектив муносабатлар (раҳбарлик, тобелик, ҳамкорлик, мусобақа, рақобат) ва субъектив муносабатлар (симпатия - юнонча *sympatheia* - ичдан ёқтириш; антипатия - юнонча *antipatheo* - ичдан ёқтирмаслик; эмпатия юнонча *empathia* - ҳамдардлик; эйдетизм юнонча *eidos* - образ; эйфория юнонча *euphoria* - ўта қувонч, армон; оптимизм лот. *optimus* - энг яхши; пессимизм лот. *pesimus* - энг ёмон; фрустрация лот. *frustration* - муваффақиятсизлик; агрессия лот. *aggressio* - тажовуз ва ҳоказо) негизида шахслараро алоқалар ўрнатилди, бир-бирлари билан ахборот алмашинади, ўзаро таъсир кўрсатиш юзага келади. Бунинг натижасида унинг коммуникатив, интерактив ва перцептив таркиблари вербал (лат. *verbalis* - сўзли) ҳам новербал тарзда функцияга киришади. Шахслараро муносабатда унинг қатнашчиларини ўзаро тушуниш жараёни муомала муваффақиятини таъминлаш кафолати ҳисобланади. Унинг психологик механизмлари ролини стереотипизация, идентификация, рефлексия бажариб, ижобий натижалар билан таъминлайди, аксинча салбий оқибатларга олиб келувчи каузал атрибуция ҳам механизм сифатида муомала жараёнида қатнашади. Бошқа одамнинг хатти-ҳаракатлари сабабини, ҳис-туйғуларни, ниятларни, ўй-фикрларни ва хулқ-атвор мотивларини унга тўнкаш йўли билан тушунтириш каузал атрибуция (лот. *caussa* - сабаб, *attributio* - қўшиб қўяман, инъом этаман деган сўзлардан олинган), яъни сабабий белгилар ёки сабабий изоҳлаш деб аталади.

Инсоннинг хулқини ва шахсий сифатларини баҳолаш жараёнида унинг фазилатлари, феъл-атвори тўғрисида тақчил, камбағал маълумот мавжуд бўлса, инсонни инсон томонидан идрок қилишнинг дастлабки дақиқаларида илиқ кечинмалар, таассуротлар қолдирса, ижобий ореол (лот., франц. эхтиром, фахр маъносини англатади) деб номланувчи ижтимоий ҳолат (мезон тариқасида) юзага келади. Ташқи ифодалар, ички воситаларнинг фавқуллоддаги акс этиши шахс тўғрисида илиқ фикрлар,

мақтовлар, ёқимтойлилик хислатини бунёд қилади, унинг шахсиятига ҳамду санолар айтилади, натижада ортгирма баҳоланишга йўл қўйилади. Социал психология фанида ореол самарадорлиги деган сўз бирикмалари муомаланинг инсонни инсон томонидан идрок қилиш (перцепция) таркибини ўрганишда қўлланиб келинмоқда, айниқса чет эл адабиётларида бой назарий ва амалий маълумотлар тўпланган. Нотаниш инсон тўғрисида маълумотлар жуда кам бўлса, дастлабки мулоқотда нохуш кечинмалар вужудга келтирса, мазкур шахс ҳақида салбий ореол самараси юзага келади. Хатти-ҳаракат, нутқ оҳанги, имо-ишора сингари муомаланинг воситалари нотўғри қабул қилинганлиги туфайли нохолисона баҳоланади. Нотаниш шахс тўғрисида юзаки, ҳатто иғво қабилдаги маълумот ҳам салбий ореол самарасини пайдо қилади. Ёқиш, ёқтириш, ёқмаслик, ёқтирмаслик туйғулари ҳар хил кўринишли ореол самарадорлигини шакллантиради. Ёқтирадиган инсоннинг нуқсонлари ҳам кўзга кўринмайди, ёқтирмайдиган шахснинг руҳиятидан кўплаб камчилик топиш мумкин, дастлабки муносабат, нотўғри тавсиф салбий ореол самарадорлигини туғдиради, бинобарин, имидж кишига олқишлар ёки камситишлар олиб келади. Масалан, ёқимтой талабанинг курс иши, битирув иши ўқитувчи томонидан илиқ қабул қилинганлиги сабабли мазмун ва услубий ифодадан нуқсон қидирмайди, аксинча ўзлаштирмовчи, ноқобил талаба фаолияти маҳсулидан хилма-хил камчиликлар кўзга ташланади. Бизнингча, ўқитувчи билан талабанинг ҳамкорлик фаолиятига бундай ёндашиш устозлик одоби ёки назокатига ўта хилоф ишдир.

Шахслараро муомала каузал атрибуция маромларига риоя қилган тарзда амалга оширилса, у такдирда салбий хусусиятли ореол самарадорлигининг олдини олиш мумкин бўлади. Инсонни инсон томонидан идрок қилиш жараёнида билим, кўникма, таъсир ўтказиш механизмларини ҳисобга олишдан ташқари, объектив ва субъектив муносабатлар омили, услуби, мароми, шакли қабиларни диққат марказида тутиш муомала самарадорлигини оширади, шахслараро муносабат ўзаро мулоқотларни ижобий хислар билан бойитиб боришга эришилади.

Муомала нафақат фикр алмашиш, маълумот олиш, уза-тиш билан кифояланади, балки у ташқи таъсирлар, намуналар

(этикетлар) асосида ўзини ўзи тузатиш, ўзини ўзи қайта тарбиялаш, шахсий имкониятини рўёбга чиқариш учун пухта замин ҳозирлайди, комиллик сари етаклайди.

Шахслараро алоқанинг турли-туман вазиятлари ўзаро таъсир ўтказишнинг бир неча усуллари ёрдами билан амалга оширилади (ишонтириш, тақлид, уқтириш ва ҳоказо).

Ишонтириш – бу фикр юритишнинг ҳукм, хулоса чиқариш, мулоҳаза бўйича қарор қабул қилиш шакллари ёрдами билан мантиқан асослаб беришдан иборат жараёнدير. Мулоқотдаги ёки тингловчиларни ишонтириш таъсири остида ўз қарашидан муваққат воз кечиш, нисбий жиҳатдан ундан узоқлашиш, бегоналашишга оғанлиги туфайли сўнги нуктаи назарни қўллаб-қувватлашга қарор қилади ва шунга мувофиқ йўл-йўриқдан фойдаланишга тайёргарлик кўради. Ишонтириш шахсга ёки гуруҳга таъсир этишнинг муҳим усули ҳисобланиб, у шахснинг мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив жабҳаларига бевосита дахлдор жараёнدير. Ишонтириш жараёни диада, триада ва полиада сингари ҳамкорлик фаолиятида шахснинг ҳам ошкора, ҳам яширин мунозарасидан ташкил топган бўлиб, унинг асосий мақсади мулоқотдошларга умумий гоъни тушунтириш ва бунинг негизида умумий бирликка эришишдан иборат ўзаро таъсир ўтказишдир. Ҳамкорлик жараёнида иштирокчилар руҳиятини ўзгартириш нияти яширин ҳолда бўлиб, унга эришиш имкониятининг кўрсаткичи жуда юксакдир.

Сўз ёки нутқ ёрдами билан одамларни муайян ҳодисага, ҳақиқатга, воқеликка, ҳолатга ишонтириш шахслараро муносабатнинг мураккаб усули тариқасида инсонга ҳақиқатан таъсир ўтказишнинг энг қулай паралингвистик, экстралингвистик, проксемик йўллари орқали сўз мантиқи, гап оҳанги ўзгартирилиши билан амалга оширилади.

А.Г.Ковалёв таъкидлаганидек, ишонтиришни одатий панд-насиҳат билан аралаштириш асло мумкин эмас, чунки ишонтиришда вужудга келтирилган вазият ёки муаммо ҳар хил воситалар ёрдами билан бирламчи ва иккиламчи аломатлар таҳлили орқали жиддий оҳангда исбот қилинади. Панд-насиҳат қилинаётган даврда ҳаммага маълум бўлган нутқдан, куруқ иборалардан фойдаланганлиги туфайли таъсир кучи, самараси жуда пастдир,

гоҳо бу руҳий ҳолат тингловчида истехзо ёки нафрат уйғотиши мумкин. Янгилик унсури бўлмаганлиги сабабли бундай ахборот суҳбатдошга ёқмайди, бунинг натижасида унда идрок қилиш қийинлашади, яхши кўнгилда билдирилган фикр салбий реакцияга олиб келади. Шунинг учун мулоҳаза, “инсоннинг жонига тегадиган”, “алмисокдан қолган”, “ўта бачкана” бўлса, у суҳбатдошнинг ғазабини кўзғотади, бунга йўл қўймаслик, унинг олдини олиш лозим.

Таъсир этишнинг ишонтириш усули ишонтирувчининг узатаётган ёки далиллаётган ахбороти мазмунли, оҳангдор, жонли мушоҳада қабилда, мантиқий урғуга эга, манбаларга, қонуниятга асосланган бўлса, у ҳолда уни қабул қилувчи (ишонувчи) шахснинг ушбу маълумотга нисбатан онгли муносабати юзага келади, ўзаро бир-бирига ишонч туйғусининг ўрнатилиши жараёнининг муваффақиятли яқунлашини таъминлайди.

Шахсларро бевосита муносабатлар ўрнатишда тақлид муҳим роль ўйнайди, баъзи ҳолатларда идентификациянинг дастлабки босқичи функциясини ижро этади, худди шу боис тақлид қилиш руҳий таъсирнинг бир тури сифатида психология фанида қўлланилади. Б.Ф.Поршнева ва бошқа олимларнинг асарларида тақлид жуда содда таърифланади. Инсон (индивид) томонидан хулқ-атвор, хатти-ҳаракат, юриш-туришнинг муайян ташқи хусусиятларини такрорлашга қаратилган руҳий жараён (ҳолат) тақлид дейилади. Тақлидга берилган ушбу таъриф унинг бир жабҳасини қамраб олганлиги туфайли таъсир ўтказишнинг ягона тури деб баҳолаш адолатдан эмас, албатта. Ушбу ҳолатга ўз даврида эътибор қилган психотерапевт В.Леви оқилона йўл тутиб, уни ташқи ва ички тақлид турига ажратиб ўрганган. Унинг мулоҳазасича, ички тақлид шахснинг яхлит руҳий тузилишининг муайян умумлашган йиғиндиси – буларнинг барчаси бизда сақланиб қолади ва ғайритабиий равишда қиёфамизни барпо қилади. Таърифдан кўриниб турибдики, тақлиднинг биринчи кўриниши атрибутларга асосланган бўлиб, ҳиссиётимиз орқали ўзлаштирамиз ва шахсий ҳаётимизда ундан фойдаланамиз. Лекин инсонни инсон томонидан идрок қилганда унинг мотивацияси, овоз оҳанги, нутқ мазмуни, дид-фаросати, мураккаб кечинмалари, салоҳияти ва продавий сифатларига алоҳида аҳамият беради. Ушбу руҳий

ходисалар мантикий йўл билан ва тақлиднинг ички кўринишини акс эттиради. Талаба тақлид орқали касбий маҳоратга эришади, бўлғуси олим устози мунозарасидан намуна олиб шаклланади, муайян давр ўтганидан кейин уларнинг ҳар қайсиси мустақил ўз услубига эга бўлади.

Баркамол инсонларнинг муомала мароми, мулоҳаза юритиш услуби, муносабатга киришиш уқувчанлиги, вазиятдан чиқиш салоҳияти ҳам бошқа одамлар томонидан тақлид қилинади ва ҳаёт тажрибасида унга риоя этиб яшайди. Одамлар ўртасидаги шахслараро муносабат жараёнида ғайри-ихтиёрий, ғайритабиий ижтимоий ҳолат ёки ҳодисага онгли таяниш – ўзини ўзи мукамаллаштириш, ўзини ўзи рўёбга чиқариш, ўзини ўзи бошқариш, ўзини ўзи баҳолаш, ўзига ўзи буйруқ бериш шахснинг руҳий дунёсидаги муҳим камолот босқичидир. Шунинг учун ички ва ташқи тақлиднинг моҳиятини тушуниш ва уларни босқичма-босқич эгаллаб бориш – бўлғуси мутахассиснинг касбий тайёргарлиги ҳамда баркамол шахс сифатида шаклланишининг гаровидир.

Муомала жараёнида уқтиришнинг аҳамияти тўғрисида Б.Ф.Поршнев муайян тадқиқот ишларини ўтказган ва олинган маълумотларни сифат, миқдор жиҳатдан таҳлил қилган. Унинг таърифича, уқтириш – бу бир одамнинг бошқа одамга ёки муайян гуруҳга сўзлар ва бу сўзларда ифодаланган фикрлар ва иродани нотанқидий идрок этишга қаратилган руҳий таъсиридир. Муаллифнинг таъкидлашича, уқтиришнинг моҳияти шундан иборатки, унда тингловчининг гапирувчи шахсга тўла ва сўзсиз ишончи мавжуд бўлса, фикр узатувчининг сўзлари тингловчида гапирувчи кўзда тутган тасаввурлар, умумлашма образлар, илиқ ҳис-туйғуларни уйғотади, юзага келтирилган тасаввурларнинг аниқ-равшанлиги, иложсизлиги, сўзсизлиги шундай ҳаракатлар қилиш заруратини келтириб чиқарадики, натижада бу тасаввурлар бошқа шахс воситасида эмас, балки айнан тингловчининг ўзида бевосита кузатилиши ёки билиб олиши орқали ҳосил қилингандек туюлади.

Шундай қилиб, уқтирувчи таъсирнинг асосий шarti – бу бир томондан, ахборот манбаининг ишончлилиги, иккинчи томондан, ишонч ёки таъсир ўтказувчининг таъсирига қабул қилувчи қаршилигининг йўқлигидир. Мазкур ҳолатга риоя қилинганда уқтирувчининг узатган ахборот маҳсуллари уни тинглаётган

шахснинг идрок этишига, ҳар хил ижтимоий воқеликларга нисбатан уларнинг берган баҳолари, билдирилган мулоҳазаларига, таклифларига ижобий таъсир кўрсатиши муқаррар.

Муомалага кириша олмасликнинг асосий сабаби – бу ўзини ўзи ортиқча ёки паст баҳолаши туфайли ўзига ва уни қуршаб турган одамларга ногўғри муносабатидир. Бунинг олдини олиш имкониятлари мавжуд бўлиб, асосан қуйидагиларга аҳамият бериш ижобий самаралар сари етаклайди:

1. Ҳамкорлик фаолиятида, мулоқотлар тизими орқали муомала жараёнининг барча аъзолари ўртасида инсонпарварлик муносабатларини ташкил қилиш, эмоционал муҳитни таққослаш имкониятини юзага келтириш.

2. Муомала ички муносабатлари тизимида ҳар бир аъзонинг позициясини таъминлашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш.

3. Инсоннинг муомала хусусиятлари, мароми, усуллари, шакллари тугрисидаги ахборотни эгаллашга оид махсус машғулотлар уюштириш.

4. Шахслараро муносабатлар ва муомала усулларини ўзгартиришга мўлжалланган ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, тренинг тизимини яратиш.

Психология фанида эмпатия билан рефлексия муомаланинг муҳим жиҳатлари сифатида таърифланади. Жумладан, эмпатия деганда бошқа одамларнинг руҳий ҳолатини тушуниш қобилияти, эмоционал фикр билдириш, ўзгалар билан эмоционал бир хиллик назарда тутилади. Рефлексия ўз фикр-хаёлларига чўмиш, билишнинг ўз ички дунёсига қаратилганлик, ўз шахсий позициясини четдан туриб тасаввур қила олиш, шеригининг фикрига ўхшатиш уқувчанлиги сифатида баҳоланади. Бошқача сўз билан айтганда, субъектнинг у билан муносабатга киришган шериги томонидан қай тарзда идрок этишини англаб етишидир.

Муомала жараёнида эмпатия ҳам, рефлексия ҳам унинг муваффақиятлилигини белгиловчи энг муҳим механизм сифатида гавдаланади.

Эмпатиянинг мавжудлиги:

1) муомаладаги шерикларнинг руҳий ҳолатини ҳисобга олиш сифатида воқе заруриятдир;

2) эмпатиянинг келажак даражаси ишбилармонлик ўйини персонажига ўзини эмоционал ўхшатиш тариқасида мавжуд, моддий, воқеъ нарсадан тасаввур қилинаётган нарсага ўтишда тақозо этилади;

муомалада, тасаввур қилинаётган нарсада шерикнинг ролдаги кечинмаларини ҳис этиш талабидир.

3) Ҳар қандай муомала жараёнидаги шерикларнинг муваффақияти уларнинг рефлексив хусусиятларига боғлиқдир. Мулоҳаза шахснинг рефлексив хусусиятлари тўғрисида, яъни ўзини шериклари билан тенглаштириш, бутун вазиятни ва шу вазиятда ўзини юқоридан кўра билиш қобилияти ҳақида юритилмоқда.

Эмпатия билан рефлексия юқоридаги тавсифларининг мавжудлиги туфайли муомалага ўргатишнинг кўпёқлама воситаси сифатида муҳим роль ўйнайди.

Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия, Д.Б.Эльконин, А.В.Запорожец ва М.И.Лисинанинг тадқиқотларида кўрсатилишича, боланинг дастлабки ижтимоий эҳтиёжларидан бири – бу муомалага нисбатан эҳтиёждир. А.В.Запорожец ва М.И.Лисинанинг тадқиқотларида таъкидланишича, болаларнинг катталар билан муомалага киришиш эҳтиёжи 7 ёшгача бир нечта босқичлар тарзида ривожланиб боради: 1) эътибор ва хайрихоҳликка эҳтиёж пайдо бўлади; 2) катталар билан ҳамкорлик қилиш эҳтиёжи туғилади; 3) аввалги барча эҳтиёжларга катталар томонидан ҳурмат қилиниш эҳтиёжи қўшилади; 4) мактабгача ёшдаги болада атрофдагилар билан ўзаро бир-бирини тушуниш эҳтиёжи вужудга келади.

Одамнинг ўзаро баҳолаш ва ўз ҳаракатини тартибга солиш қобилияти болаликда муомала тажрибаси қандай таркиб топишига боғлиқ тарзда кечади. Бу ҳолатни эътиборга олиш муомала маромини шакллантиришга ёрдам беради.

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, В.Н.Мясищев неврозларни шахс муносабатининг бузилиши деб таърифлайди. Уларнинг намоён бўлишининг сабаблари қуйидагилардан иборатдир:

- муносабатлардаги ноқулайлик, муомалада кескин саралаб иш кўриш, одам ўзини хотиржам, бемалол тута оладиган шахслар доирасининг кенгайиши;

- ўзини ўзи баҳолашнинг ўзгариб туриши; ўзини ўзи баҳолаш айниқса аҳамиятли шахслар иштирокида ғоят юқорига кўтарилиши ёки аксинча кескин пастга тушиши;

- аҳамиятли шахслар иштирокида фаолликнинг, айниқса нутқ фаоллигининг сусайиши (нутқ сусайиб, кескин тарзда тўхтатиб бўлмайдиган даражада сергаплик билан алмашиши);

- фаолиятни ўзига нисбатан муносабат билан алмаштиришга интилиш;

- шахсий кечинмалари ва хавфсирашларига узлуксиз диққатни йўналтириш орқали муайян объектга нотўғри тақсимланиши ва объектдан иккинчисига ихтиёрсиз кўчирилиши;

- онгсиз равишда ортикча хавотирланиш даврадаги одамлар билан ихтилоф чиқишидан ваҳимага тушиш ва ҳоказо.

Санаб ўтилган белгиларнинг мажмуаси шаклланган неврозни ифодалайди. Шахсда невроз учрамаслиги ҳам мумкин, лекин унинг айрим белгилари фавқулодда кўзга ташланади, булар кутилма тариқасидаги эҳтимоллик ҳолатининг неврозга тааллуқли кўриниши, холос. Ушбу ҳолатларни бартараф этиш ёки олдини олиш ёрдами билан одамларда муомала жараёнини мақсадга мувофиқ кечишини рўёбга чиқариш мумкин. Акс ҳолда айрим невроз белгиларининг тасодифий ҳолда шахсда вужудга келиши шахслараро муносабатда субъектив тўсиқ ва зифасини бажаради.

Психология фанида шундай маълумотлар мавжудки, улар шахслараро муносабатларда устувор роль ўйнайди, жумладан, муомала жараёнида ҳиссий беҳбудликнинг қатъий йўқлиги беқарор ўзини ўзи баҳолашга олиб келиши, аввал алоҳида вазиятда, кейинчалик эса шахснинг хавотирланишида салбий таъсир ўтказиши мумкин. Шунинг учун ҳар қандай одам ўзида қувониш (қувонч) ҳиссини вужудга келтира олиши ва уни бошқара билиши мақсадга мувофиқ.

Муомала жараёнида мақсадга йўналган бўлиши учун коммуникатор (лот. *communico* - алоқа ёки муомала қилувчи) билан реципиент (лот. *recipientis* ахборот қабул қилувчи) тил ёрдамида кодификация ва декодификация жараёни вужудга келса, яъни қатнашчилар бир-бирини тушунсалар ҳамда идрок қилиш имкониятига эга бўлсалар етарлидир. Фикр алмашиш учун ахборотни

қабул қилиш, уни тесқари алоқа жараёнида кенгайтириш, унинг белгилари, атрибутлари моҳиятига тушуниш туфайли муомала шахслар ўртасида вужудга келади ва амалга ошади.

Коммуникация назариясида сигналларнинг йўналганлиги муҳим аҳамият касб этади ва жараён сифатида икки туркумга ажратиб ўрганишга имкон беради: а) акмиалли коммуникатив жараён (лот. axis - ўқ деган маъно билдиради) да алоҳида тўпланган одамларга сигналлар ахборотни ягона қабул қилувчи манбасидан жўнатилади: б) ретиалли коммуникатив жараён (лот. rete - тўр маъносини англатади) да сигналлар кўпгина номаълум ахборот кутувчиларга йўлланади. А.А.Брудний ахборот узатиувчи воситалар мажмуасини фасцинация (ингл. fascination - мафтун қилиш демақдир) деб атади. Ахборотни узатишнинг ҳар хил воситалари ёрдами билан реципиентларга жўнатилса, уни идрок қилиш энгил кўчади ва бунга коммуникацияни бевосита ва билвосита шакллари иштирок этади. Ранг-баранг воситаларнинг ўзи ахборот айирбошлаш учун кенг имконият яратади, ташқи атрибутлар қабул қилувчини мафтунгар қуролига айланади.

АҚШ психологлари ҳамкорлик фаолнятининг самарадорлигига бир хил муаммо устида шахс билан бир қаторда ишлаётган одамларнинг унга нисбатан хайрихоҳлиги ҳамда фаолият турининг ўзи ижобий таъсир қилишини социал фасилитация (ингл. facilitate - энгиллаштириш дегани) деб атайдилар. Бу фанга социал фасилитация самараси номи билан кириб келди. Унинг моҳияти шундан иборатки, бошқа одамнинг муайян фаолият бажарилиш кезида қатнашиши иккинчи бир шахс ҳаракатини энгиллаштиради ва муваффақият билан яқунланишига ёрдам беради. Тажрибаларда шундай маълумотлар ҳам олинганким, фаолиятини бажариш пайтида бошқа бир кишининг иштирок этиши ҳаракатларнинг тўхталишини, тутилишини келтириб чиқарган, яъни салбий оқибат юзага келган. Бегонанинг шахс иш бажариш кезида иштироки тазйиқ этиш сифатида таъсир қилиши ва салбий туртки вазифасининг ўйнаши ингибиция (лот. Inhibere – тўхталишга олиб келиш, тормозлаш, секинлаштириш дегани) дейилади. Бу икки ҳолат муомала жараёнида рўй-рост намоён бўлади, худди шу боис суҳбатдошларнинг руҳий ҳолатларини инобатга олган ҳолда иш юритиш самара келтиради.

Муомала жараёни учун Г.М.Андреевнинг коммуникация негизидан келиб чиқувчи ахборот икки тоифага ажратиш таснифи муҳим аҳамиятга эга: фикр уйғотувчи ва маълумот таъкидловчи. Муаллифнинг мулоҳазасича, фикр уйғотувчи ахборот буйруқ, маслаҳат ва илтимос шаклида вужудга келиб-муайян ҳаракатни рағбатлантириш (стимуляция), активация, интердикция, дестабилизация (хулқ ва фаолиятда номутаносиблик) тариқасида намоён бўлади. Маълумотни таъкидловчи ахборот хулқ ва фаолиятни ўзгартиришни мақсад қилиб қўймайди, шунчаки таъсир ўтказишга йўналган бўлади, холос.

Муомалага ёки шахслараро муносабатга киришишда юқтириш феномени фаолликни келтириб чиқаришда ва уни ушлаб туришда муҳим роль ўйнайди. Бизнингча, унга қуйидагича таъриф бериш мумкин: шахснинг муайян руҳий ҳолатларга онгсиз равишда, бефарқ ихтиёрсиз, ноиродавий ёндашишда намоён бўлувчи мойилликка юқтириш дейилади. Бир инсоннинг иккинчисидан таъсирланиши натижасида фаолликнинг юзага келиши, кечиши ва кучайиши умумийликни келтириб чиқаради, бири иккинчисини қўллаб-қувватлашга шароит яратади.

Бизнинг фикримизча, Г.Лассуэллнинг коммуникатив жараённинг беш унсурдан тузилган модели муомала жараёни учун муҳим аҳамият касб этади.

1. Ким? (маълумот узатади) - Коммуникатор
2. Нима? (узатилади) - Маълумот (матн)
3. Қандай? (узатиш амалга оширилади)
4. Кимга? (маълумот йўлланади) - Аудитория
5. Қанчали самара билан? - Самарадорлик

Муомаланинг назарий-методологик асосини Э.Холлнинг “Проксемика таълимоти”, М.Аргайлнинг “Интим муомала”, Дж.Брунернинг “Социал перцепция”, Бердвистлнинг “Семантик бирлик” назариялари ташкил қилади. Лекин бу соҳага оид бошқа йўналишлар, ёндашувлар мавжуд эканлигини унутмаслик жоиз. Юқоридаги фикримизни янада чуқурлаштириш учун муомала психогигиенасининг принциплари тўғрисида мулоҳазалар юриштишни лозим топдик.

Шахслараро муомалани саводли ташкил этиш, макро, микро ва мизе жамоаларида икки шахс хатти-ҳаракатини тартибга солиш

малакаларини эгаллаш учун муайян даражада махсус маълумот бериш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун муомала психогигиенасига (Англия, Испания ва бошқа мамлакатлар соғломлаштириш психологияси курслари бир неча ўн йиллик тажрибага эга) асосланган ҳолда умумий психогигиенанинг предмети ва вазифалари, шахс томонидан ўзини ўзи тартибга солиш, ўзини ўзи бошқариш хусусиятлари, унинг этика билан алоқаси юзасидан ахборот бериш мақсадга мувофиқ.

Айниқса ўзига ва атрофдаги одамларга нисбатан нотўғри муносабатнинг пайдо бўлиши, процессуал ва шахсга дахлдор фаолликнинг аста-секин пасайиши, ҳатто бузилиши, асаб тизимининг тез дармонсизланиши, диққатнинг беқарорлашуви, хилма-хил руҳий фаолият турларида ўзини ўзи бошқаришнинг ўзгариши, ўзгаларга муносабат билдиришнинг қатъийлашуви тўғрисидаги маълумотлар билан курулланиш муомаланинг мақсадга мувофиқ равишда кечишини таъминлайди.

Муомалада фрустрация, можаро, қаттиқ ҳаяжонланиш (стресс), кучли асабийлашиш (аффект) руҳий омиллар сифатида иштирок этади, кўзғалиш индукцияси эса регуляторлик функциясини ижро этади. Ушбу омилларнинг руҳий ролини камайтиришда ахборот ва фикрий таҳлилнинг аҳамияти муҳим бўлиб, улар ўзини тута билишда алоҳида аҳамият касб қилади.

Кундалик ҳаётда ўзини ўзи ташкиллаштириш, уюштириш муҳим роль ўйнайди, ақлий ва жисмоний бир текис тақсимланишини таъминлаб туради. Муомалада ритмнинг роли, ахборотларни инсон томонидан идрок этиш фаоллиги, ортиқча маълумотни саралаш (танлаш) малакаси унинг самарадорлигини оширади. Бундан ташқари, синхрон (юнон. *synchronos*, *syn* бирга, *chronos* - вақт, бир вақт) ва синхтонлик ўзига ва унинг атрофдагиларга муносабатини тартибга солувчи омиллар сифатида фаол иштирок этади. Руҳий ҳолатларнинг (кайфият, шижоат, қувонч) уларнинг ташқи кўринишига боғлиқлигини ҳамкорлик фаолияти диққат марказида тутиш, ҳис-ҳаяжонли кечинмаларни тартибга солиш учун ана шу боғлиқликдан унумли фойдаланиш муомала маромининг шаклланишига муҳим ҳисса қўшади. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, нутқ ва фикрлаш билан боғлиқ билиш (когнитив) фаолият, унинг шахсни камол топтиришдаги, шахслараро

муносабатларни шакллантиришдаги ва рухий ҳолатларни тартибга солишдаги аҳамияти ахборот айирбошлаш, уни тушуниш, идрок қилиш, хотирага жойлаштириш, қайта ақлий ҳаракатлар ёрдамида ишлаш жараёнлари учун муҳимдир.

Университетларнинг психология бўлимларида умумий психология курси тинглаб бўлингандан кейин муомала психогигиенасидан маълумот бериш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун қуйидаги принципларга риоя қилиш ижобий натижалар келтиради:

1. Мўлжалланаётган фаолиятнинг бошида муваффақиятсизлик эҳтимоли юксак бўлса, кутилманинг таъсири камайиши мумкин.

2. Муомала жараёнида нутқимизнинг салбий эмоционал оҳанги мулоқотдош шерикка осон таъсир ўтказиш имкониятига эга бўлса, бу ҳолат унда ноқулай, нохуш туйғу ёки кечинма уйғотса: биринчидан, шахсга расмий илтимос билан муурожаат қилиш жараёнида, ялиниш-ёлвориш оҳангида, ўзининг муваффақиятсизликлари юзасидан маълумот беришдан халос бўлиш лозим; иккинчидан, илтимосни сўз орқали ифодалаш шакли ёш даврига, жинсий ўзига хосликка, эгаллаган мавқега, расмий мартабага (лавозимга) мутлақо мос келиши, ниҳоятда йиғиқ, ихчам, қисқа, лўнда, мантиқан аниқ, таъсирчан бўлиши маъқул.

3. Шахслараро муносабатда (диада, триада, полиада шаклидан қатъи назар) можаро авжга чиққанлигини кузатишдан, баргараф қилиш учун чора кидиришдаш кўра, унинг олдини олиш оқилона ҳодисадир.

4. Можароли вазият ечимини топиш, уни тубдан баргараф этиш – мулоқотдошлар ўртасидаги иккиёқлама стресс кескинликни юмшатиш, илиқ самимий туйғуларни уйғотиш, ўзаро тушунувни вужудга келтириш демакдир.

5. Сўз ёки фикр уни кузатиш объекти бўлган одамгагина эмас, балки шу билан бирга уни субъектив ҳисобланмиш ташаббускорнинг ўзига ҳам таъсир этади (иккиёқлама таъсир ўтказиш жараёни юзага келади: бири ахборот олади, иккинчиси эса ундан таъсирланади).

6. Қабул қилинган ахборот юзасидан мулоҳаза, мунозара жараёнининг тўхташи эмоционал ҳис-ҳаяжон зўриқишини пасай-

тиради (демакки, асабий танглик, аклий кучайиш барҳам топади, баҳс дилда фикрлаш босқичига кўчади).

Одатда муомала маромига талабаларни ўргатиш кезида амалий машғулотнинг куйидаги икки шакли ижобий самаралар беради:

а) машғулотда юзага келтирилган (махсус равишда) можароли вазиятни таҳлил этиш, унинг олдини олиш йўлларини кидириш ёки уни бартараф этиш бўйича турли хусусиятли (кўп ечимли) хулосалар чиқариш;

б) яққол, ҳаётий вазиятлардан, воқеликдан парча келтириш, уни ҳар томонлама таҳлил қилиш, баҳолаш ва ечимини топиш ҳақида мулоҳаза юритиш кабилар;

Кундалик ҳаётий фаолиятда ўзини ўзи ташкиллаштириш мазкур машғулотларда мутлақо ўзгача тарзда уюштирилади ва муайян қоидаларга риоя қилган ҳолда амалга оширилади:

1. Машғулотларда ахборотларни фаол идрок қилиш ва тушуниш суст идрок этиш жараёнидан талабаларни камроқ чарчатади, чунки биринчи ҳолатда ҳамкорлик фаолияти вужудга келиб, ўзаро таъсир ўтказишни кучайтиради, натижада иккиёқлама пайқаш ҳосил бўлади.

2. Идрок қилишнинг фаоллик даражаси ва мустақил фикрлашнинг маҳсулдорлиги кўп жиҳатдан қандай маром берилишига боғлиқ, у эса ўз иш жойини қай тариқа ташкил этиш негизидан келиб чиқади. Ҳамкорлик маромини эгаллаш аклий қобилиятни тез тиклаш имконини туғдиради, унинг маҳсулдорлиги муомала муваффақиятининг гарови ҳисобланади. Ҳамкорлик фаолиятини амалга ошириш учун яратилган объектив муҳит аутоген машқларни, релаксация, ритмика ёрдамида шахсда ишчанлик қобилиятини тиклайди. Муомала жараёнида руҳий қийинчиликларни ҳис этаётган кўпчилик одамларда ўзига нисбатан ишонч етишмайди, дадиллик кўрсатишга ботиниш ҳиссининг йўқлиги туфайли омилкор йўллардан фойдаланиш укувини ишга сола олмайди.

Хуллас, инсон ўзини идора қилиш, турли вазиятларда ўзини тутиш фазилатлари ўзлаштираётган даврда баъзи бир қоидаларга риоя қилса, ҳамкорлик фаолиятида маълум ютуқларга эришади.

1. Ижтимоий ҳодисаларнинг ташқи воқе бўлиши нафақат ички, руҳий ҳолат ва унинг мазмунини нафақат уларга боғлиқ-

лигини акс эттирибгина қолмайди, балки шу билан бирга, уларнинг ўзларига ҳам муайян таъсир кўрсатади, бинобарин, икки томонлама алоқа туфайли мазкур жараён юзага келади.

2. Ихтиёрий, фаол диққатнинг ташқи объектларига йўналтирилганлиги ва марказлаштирилганлиги (тўпланганлиги) мажмуий омиллар таъсири туфайли самарадорлик даражасини пасайтиради, сушт рухий, асабий ҳолат ишчанликни камайтиради, муомала маромига путур етказиши.

3. Инсон ўзини эркин, озод, бемалол ҳис этиш хислатини ўзлаштириш учун жисмоний кескинлик, асабий таранглик, ҳиссий чекланганлик, ақлий зўриқиш, ихтиёрсиз ҳаракатдан рухий дунёсини фориг қилиш орқали мўлжалланган мақсадига етиши мумкин.

Юқоридаги қоидаларга барча талабалар риоя қилиб, гавдаларини тўғри тутиш, муаммоли вазиятларга ва муомала мақсадига, маромига мутаносиб тушадиган ҳодисалар, ҳолатлар, шароитлар, муайян муҳит, ихтиёрий, мазмунли ҳаракатлар, имо-ишоралар, мимика, пантомимика устида иштиёқ билан шуғуллансалар, энгил табассум, илиқ, мийиғида кулги, чиройли юриш каби машқларни амалга оширсалар, новербал нутқ ёрдами билан шахслараро муносабатни тўғри йўлга қўйиш имкониятига эришадилар. Атрофдагиларга ёқимли таассурот қолдириш, уларда меҳр-муҳаббат туйғусини уйғотиш, мулоқотдош танлашга имкон туғдиради, жисмоний, маънавий жиҳатдан эркинликка эришиш ўзига ишонч туйғусини юзага келтиради, мустақиллик эса муомалада тенг ҳуқуқли шерик бўлишга шарт-шароит яратади.

Муомала машқларининг дастлабки босқичларида ўзини ўзи баҳолаш, нутқ фаолияти мазмунига нисбатан муносабат билдириш тақиқланади, чунки ўзини ўзи баҳолаш нафақат мулоқотдош тингловчига, балки фикр узатувчининг ўзига ҳам салбий таъсир ўтказиши мумкин. Ўз нутқий фаолиятининг моҳиятини баҳолаш тизими билан алмаштиришга мойиллик кўрсатган иштирокчилар билан қўшимча суҳбат уюштириш орқали объектив (оқилона) ва субъектив (шахсий кечинмага асосланган ҳолда) баҳолаш мавжудлиги, нуқсонларсиз шахсий, ҳодисани идрок қилиш илмийлик, табиийлик аломатини ошириш қудратига эга эканлиги таъкидланса, оқилона, одилона, омилкорона баҳолашга ўргатилади.

Муомала маромини шакллантириш учун оғзаки нутқ ривожига эътибор бериш, бунда шеър, ҳикоя ўқилиши хусусияти, ўзини ўзи баҳолаш, нафас олиш, пауза, оҳангдорлик зарурият эканлиги ижро маҳорати эса кейинчалик пайдо бўлиши талабалари тушунтирилиши – мулоқотдошларни баҳолашни учун манфаатдор ишқибозга ва одил ҳакамга айлантирди. Орттирма баҳолашга нисбатан эҳтиёж камаяди, паст баҳолаш мотиви йўқола боради, тасаввур сифати эмас, балки ўша нисбатан муносабат устуворлиги туйғуси уларда шакллана боради. Ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорлик фаолиятида мазмун, ғоя, мақсад, сюжет юзасидан тўпланган билимлар негизида монологик нутқдан фойдаланишда гавдани тутиш, мақсадли ҳаракатлар, мимика, имо-ишора, диққат, мантикий ифода тўғрисида машқни давом эттириш вербал на новербал нутқни уйғунлаштиришга олиб келади, бири иккинчисини тўлдириш оқибатида муомала яхлитлиги барпо бўлади. Диалогик нутқда эса мулоқотдошнинг юзини, кўз ҳаракатларини, эмоционал ҳолатларини тўғри идрок қилиш, улардан тасаввур образларини яратиш, муайян таассуротларга эга бўлиш машқлари ўтказилса, бирламчи ва иккиламчи аломатлар ажратиш усулига ўргатилса, инсонни инсон томонидан оқилона акс эттириш, илик хотирот, самимий кечинмалар ҳосил қилиш мотивацияси билан қуролланади (чунончи, бақрайиб эмас, ибо билан, самимият орқали таъсир ўтказиш алоҳида аҳамият касб этади).

Хуллас, касбий тайёргарлик психологик қонуниятлар, жараёнлар, ҳолатлар, хоссалар, механизмлар билан кифояланиб қолмасдан, балки муомала мароми ва унинг психогигиенаси билан қуролланишни тақозо этади, бинобарин, муомала, ҳамкорлик фаолияти моҳияти билан танишиш шахслараро муносабатга пухта замин ҳозирлайди, инсонни баркамоллик сари етаклайди.

2.7. Муомала ва нутқ

Ижтимоий ҳаётда шахслараро муносабатда, оила аъзолари ўртасида нутқ мазмуни, маданияти, одоби муаммоси ғоят муҳим масалалардан биридир. Бироқ бу ишни амалга оширишда, биринчи галда раҳбар кадрлар, ўқитувчилар ва ота-оналарнинг

Ўзлари намуна кўрсатиб, соф она тилида мантиқан саводхон тарзда сўзлашишлари лозим. Аксарият ўзбек ёшларининг хулқ-одоби, меҳнатсеварлиги, уддабурон-чаққонлиги, саранжон-саришталик хусусиятлари билан ҳаммада ҳавас уйғотибгина қолмай, балки ширин сўз, хушмуомала, ёқимтойлик, дилкашлик, мулоқотмандлик фазилатлари билан ижтимоий макро, микро ва мизе муҳитга илиқлик, нур ёғдирадилар ҳамда бошқа миллатга тааллуқли тенгдошларидан фарқланадилар.

Миллий муҳитимизда “СЕН” ва “СИЗ” сўзлари ҳам бир оғиздан чиқиши тўғри тасаввур қилинади ва аждодларимиздан мерос сифатида қолган стереотипизацияга асосланиб фикрлар бошқа кишиларга узатилади. Балиқ сув билан тирик деганларидек, инсон инсон билан мулоқотга киришганлиги туфайли ижтимоийлашиб, ижтимоий тажрибаларни эгаллаб камол топа боради. Бунинг асл маъносида одамларнинг ўзаро мулоқотидаги алоқа қуролининг ижтимоий сифатлари ва механизмлари ётади. Бинобарин, муомала ва муносабат жараёнида нутқ маданиятига риоя қилган ҳолда, мазмунли ҳамда равон сўзлай олиш, ўзгаларга маълумот, ахборот узатиш, тескари алоқа орқали муайян хабар қабул қилиш нақадар улуғворликдир. Ўз навбатида, ҳар бир одам мулоқотда сезгирлик, зийраклик, тезкорлик, ҳозиржавоблик, ибодилик, ифғатлилик, самимийлик, очиққалблилик намуналарини кўрсата олиши бошқалар нигоҳи қаршисида хушсурат, бетакрор тимсол яратади.

Жамоат транспортида ва жамоат жойларида ёшларнинг мулоқотларини кўриб ҳайрон қолади киши, баъзан фикр алмашишга ачинасиз ёки жаҳлинг кўзғайди, хуллас тил, нутқ талабларига риоя қилишдан ташқаридаги социал-психологик ҳолат юзага келган. Аввало, улар ғалати тилда, “ғализ” талаффузда сўзлашадилар, бунинг устига русча ва ўзбекча сўзларни бир-бирига қориштириб муомалага киришадилар. Наҳотки улар мактабда ўз она тилларини шунчалик ёмон ўзлаштирган бўлсалар, нутқ маданияти, унинг фразеологик тузилиши, сўз туркуми, таркиблари юзасидан шунчалик қашшоқ билимга эгадирлар.

Ўқитувчи шу ўринда нутқ ва нутқ фаолияти маромидан, доирасидан четга чиқиш, она тилининг поклигига, софлигига путур етказиш ҳолларини шархлашга ҳаракат қилади. Шахслара-

ро муносабатдаги ижтимоий ҳодиса тўғрисидаги ўқитувчининг танкидий мулоҳазаси ўқувчиларда тўғри реакция вужудга келтиради ва уларда яққол омилга нисбатан тўла ишонч уйғотади.

Ўзбек тилига давлат мақоми берилганидан кейин бирмунча ижобий ўзгаришлар юз берди, уларнинг салмоқликлари миллий истиқлолдан сўнг амалга ошди. Мамлакатимиздаги давлат хужжатлари она тилида расмийлаштирилмоқда, йиғилишдаги маърузалар ўзбек тилида қилинмоқда, аксарият жамоатчилик учрашувлари миллийлашиб бормоқда. Ижтимоий ҳаётдаги катта ютуқлар билан бир қаторда, шахслараро муносабатларда тил одоби, нутқ маданиятида бузилишлар давом этмоқда, ўзбек тилининг мусаффолиги, аниқ ва лўндалиги, мантиқийлиги, оҳангдорлиги ва силлиқлиги муомалада ўз ифодасини топа олмаяпти, натижада узатилаётган фикрларни идрок қилиш қийинлашмоқда.

Мисол тариқасида бир олий ўқув юртидаги ўқитувчи билан талабалар ўртасидаги мулоқот жараёнидан парча келтирамиз:

“Ҳозир санлар матанализдан чикдингларми” (Ўқитувчи)

“Йўқ теория физикадан чикдим” (Талаба), “Ундай бўлса эртага биринчи парани теория вероятности қиламиз, асоси экономикадан рухсат олдим; асоси экономика ўрнида теория вероятности бўлаверади, но бошқа этажда” (Ўқитувчи).

Нутққа нисбатан бундай муносабатни она тили гўзалликлари – сўзлари билан алмаштириб, айтиш жоиз бўлса, “таржима” қилсак, унинг софлигини бузиш, тоза, тиниқ, мусаффо жумлаларни нотўғри талаффуз қилган мулоқотдошларнинг ҳақиқий қиёфаси ойдинлашади. Мана, улар нима деймоқчи: “Ҳозир сенлар математик таҳлил фани дарсидан чикдиларингми? Йўқ, физика назарияси фани дарсидан чикдик”, “Ундай бўлса, эртага биринчи соатни эҳтимоллар назарияси дарси қиламиз, иқтисод асослари ўқитувчисидан рухсат олдим – унинг ўрнида бошқа қаватда эҳтимоллар назарияси дарси бўлаверади”.

Наҳотки, она тилида шундай гўзал жумлалар турганида, уни кўра-била туриб шундай масъулиятсизликка йўл қўйилса?

Бу аснода она тилининг ҳурмати, мавқеини, обрўсини (нуфузини) кўтариш, унинг софлигини таъминлаш, бойитиш ва талабаларимизнинг ўзлари ўз тилларига амалий жиҳатдан бепишандлик қилаётганликларини тезда бартараф қилиш чорасини

кўриш мақсадга мувофиқ. Улар она тилининг софлиги, давлат тили ҳуқуқини тан олган бўлишлигига қарамасдан, шахслараро муомала жараёнида ўзбекча сўзлар, бирикмалар ўрнига бемалол русча сўзларни сунъий равишда ишлатмоқдалар. Рус тилини етарли даражада тушунмайдиган кўплаб талабалар, ҳатто кўр-кўрона русча номлайдилар. “Культурология”-“Маданиятшунослик”, “Экзамен”-“Имтиҳон”, “Зачетная книжка”-“Синов дафтарчаси”, “Расписание”-“Дарс жадвали”, “Отопление паст”-“Иссиқлик паст”, “Главкорпус”-“Бош бино” ва бошқалар.

Олий ўқув юртларида (қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, техника) дарс бераётган муаллимларнинг нутқи жуда қашшоқ “омихта!” Қолаверса, радио, телевидение эшиттириш ва кўрсатувларида ҳам нутқий нуқсонлар тез-тез такрорланади, мулоқотдагиларнинг нутқидаги стилистик хатолар тингловчини ташвишга солади, ахборотни идрок қилиш, уни тушуниш чигаллигича қолаверади. Такрор сўзларнинг сероблиги, нутқ мантиқийлигининг саёзлиги билвосита муомалага киришишни қийинлаштиради, ортиқча но-вербал ҳаракатлар ихлосмандлар ғашига тегади.

Ҳозирги кунда русча сўзлар ўрнига муқобил тушунчаларни ишлатиш эвазига тилимиз янада гўзаллашди, оҳангдорлиги кучайди: хозрасчёт - хўжалик ҳисоби, магазин - дўкон, остановка - бекат, сквер - ҳиёбон, автобаза - автосарой, билет - чипта, зоопарк - ҳайвонот боғи, домофицер - зобитлар уйи ва ҳоказо.

Ҳар бир миллатнинг тарихий анъана ва урф-одатлари, удумлари, хуллас, турмуш тарзини дунё халқларига элтувчи маданиятига ғамхўрлик, шу асосда уларни янгича мазмун, моҳият билан бойитиш ўзбекларнинг мулоҳаза билдириш малакасини, муомала маромини ривожлатиради. Шогирдларнинг ўз устозидан ўзлаштирадиган ва ўрганадиган бир талай нарсалари бўлган, худди шу боис “устоз - шогирд” муносабати авлодлар ўртасидаги фикрий алоқалар ижтимоий тажрибани эгаллашга қаратилгандир, шунинг учун ҳам доно халқимиз “таълим берган устозингдан айрилма”, дейди.

Турли ёшдаги одамларни ўзаро алоқага киритишнинг муҳим омилларидан бири – бу миллий байрамларда ҳамкорлик жараёнини вужудга келишидир. Жумладан, “Наврўз” – ўзбек халқининг энг катта миллий байрами ҳисобланади, байрам туси-

ни яратишда барча иштирок этади, шахслараро муносабатга киришиш миллий туйғулар юзасидан фикр алмашишга асосланади. Унинг мазмунида халқимизнинг яшаш тарзидаги баҳорни илиқ қарши олиш, ерга биринчи уруғ қадаш, сумалак, нон улашиш, кураш, ҳашар, улоқ, аркон тортиш, дор ўйини, айтишув, топишмоқ саҳнаси, кулоқ-чўзма, ўтганларни хотирлаш каби юзлаб анъана, урф-одат ва удумлари бор. Табиийки, ушбу маросимларни бажариш, ижро этишда тил, нутқ ва тафаккур иштирок этади, шахслараро муомала уларнинг негизига қурилади. Бошқача сўз билан айтганда, бу жараёнда миллатнинг идроки, тасаввури, хотироти, тафаккури, салоҳияти натижалари сўз, жумла ва гапларда воқе бўлади ва улар ахборот сифатида бир-бирларига узатилади, қабул қилинади. Халқимиз луғати таркибида-шевалар, лаҳжалар ва диалектлар ҳали ўзбек адабий тилига олиб кирилмаган минглаб ҳақиқий туркий-ўзбекча иборалар ҳам жуда кўп, улардан нутқда, муомалада фойдаланиш маълумотни қабул қилувчи шахснинг идрок майдонини кенгайтиради. Булар тилнинг фойдаланилмаган имкониятлари таркибига кириб нутқ самарадорлигини оширишга, муомала жараёни муддатини узайтиришга хизмат қилади, унинг оҳангдорлиги, гўзаллиги ортади. “Наврўз” байрамини нишонлашда мамлакатимизнинг барча ҳудудларида адабий тил луғати таркибига кира олган, жонли мушоҳада дурдоналари муомала предметига айлана бошлайди. Жонли мушоҳада муомаланинг таркиби бўлиб ҳисобланиб, ахборот алмашиш жараёни қиймати ошишига хизмат қилади, мулоқотдошлар бир-бирини идрок этишини енгиллаштиради.

Ушбу мисолларга диққатингизни тўпланг ва жиддий равишда уларни таҳлил қилинг, нутқ бойлигингизга олиб кириг, ундан қатнашчиларнинг барчаси наф олади: “Узун-узун из кетди – узун бўйли қиз кетти” деган чистон Наманганда гилам маъносида ишлатилса, бунинг синоними – “Узун-узун из кетди – сочи узун қиз кетди” тарзида Самарқанднинг Ургут шевасида гилам, палос маъноларида қўлланилади. Нарвон Тошкентда томга чиқадиган асбоб маъносида қўлланилса, унинг синонимлари Фарғона водийсида шоти, Хоразм шевасида занги деб юритилади. Ушбу тушунчаларнинг ҳар учала кўринишидан фойдаланиш муомала жарангдорлигига инсоннинг инсон томонидан идрок қилинишига ижобий таъ-

сир этади. Буларнинг барчаси ҳақиқий ўзбекча, лекин адабий тилда қисқаси, миллий анъаналар, удумларнинг, айниқса “Наврўз”нинг тикланиши ўзбек тилининг бундан кейинги тараққиётига бир қадар кенг йўл очиб берди, демак нутқ бойлиги ортди, улардан муомалада фойдаланиш эса муомаладошларни ўзаро тушуниш жараёнининг енгилроқ кечишини таъминлайди.

Мамлакатимизда шеванинг кўп бўлиши миллий тилимизнинг кўп томирлилиги, ранг-баранглиги, бақувватлиги, унинг бойлигидан далолат беради, лекин ана шу бойликни дунёга намойиш этувчи мукамал қомусимиз ҳали яратилмаган (“Ўзбек тилининг изохли луғати”да 60 минг сўз бор, холос).

Ўзбек филологиясида адабий тил деганда, маълум бир қонун-қоида, тил нормасига асосланган алоқа қуролинигина тушуниш, тасаввур қилиш шу кунгача давом этиб келмоқда. Эндиликда адабий тил – миллий адабий тил, ижтимоий ҳодиса сифатида ўз маъносини, предметини, таркибини кенгайтириши мақсадга мувофиқ. Шу маънода ўзбек миллий адабий тили халқ шеваларидан озикланган ҳолда ўз таркибини асл туркий-ўзбекча сўз ва иборалар, қолаверса, янги маъно берувчи бошқа белгилар ҳисобига тўлдириши лозим.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши туфайли миллий истиқлол шарофати билан унинг янада мустаҳкамланиши халқимизнинг тил маданиятини оширди, унга нисбатан ҳурмати ортди. Бизнингча, тилга эътибор – элга эътибор, деганлари мана шу бўлса керак.

Ҳозирги замонда жаҳон талаблари асосида яшашини ўзига мезон қилиб олган ҳар бир фуқаро она тилидан ташқари, яна иккита чет тилини эркин эгаллаган бўлиши лозим. Халқаро ва миллатлараро муомалага киришиш учун маълум бир соҳада мукамал билимга эга бўлиш билан бирга чет тилини ҳам ўзлаштириш давр талабига айланиб қолди. Бу замонавий киши учун маданий кўрсаткич, жамият учун эса зарурий ижтимоий воқелик сифатида баҳоланиши жоиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўз она тилини пухта ўзлаштириб олган ҳолда, равон ва чиройли сўзлаш ҳамда ажойиб нотик бўлиб етишиш кўп жиҳатдан бадий адабиётларни тинимсиз мутолаа қилишга боғлиқ.

Бизнинг фикримизча, оилада болалар китобхонлигини моҳирона ташкил этиш назокат, одоб, ахлоқ, маънавий тарбиясида алоҳида аҳамият касб этади. Шунга биноан, болалар китобхонлигини уюштиришда оила ва мактаб ҳамкорлигини юзага келтириш, бунда мактабнинг етакчилик ролини ошириш мақсадга мувофиқдир.

Тажриба ва кузатишларнинг кўрсатишича, оилада болалар китобхонлигини ташкил этишда суҳбат, ифодали ўқиш, ҳикоя, баҳс-мунозара метод ва усулларидан фойдаланиш ижобий самаралар беради. Шахслараро муносабатни мақсадга мувофиқ равишда йўлга қўйиш, ўзаро нутқнинг нуқсонларини тузатиш, тилнинг бойликларини ижтимоий тажрибада қўллаш кўникмаларини шакллантириш лозим. Оилада болалар китобхонлиги мурғак қалбларни ахлоқ-одоб, назокат, гўзал ҳис-туйғулар билан тўлдирибгина қолмасдан, балки дўстлик, қардошлик, байналминал туйғулар билан ҳам бойитади, онгини юксак миллий ва умумбашарий ғоялар таъсирида шакллантириш, нутқ ҳамда муомала маданиятини, маромини ривожлаштириш учун қулай шарт-шароит яратади.

Бунда ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон адабиётининг энг қимматли намуналаридан, хусусан уларнинг ахлоқ-одоб, инсонпарварлик, ватанпарварлик, адолат ва ҳаққониятни тарғиб этувчи асарларидан фойдаланиш мақсадга молик.

Шундай қилиб, жамоат жойларида, мактаб ва маданий-оқартув муассасаларида, транспортда ва бошқа жойларда ўзини ўзи идора қилиш, хушмуомала бўлиш, ўзида мулоқотмандликни шакллантириш, номақбул хулқ-атвордан ўзини тийиш ҳар қандай жамиятимиз аъзосининг маънавий етуклиги, баркамоллиги ифодаси эканлигини ёшлар онгига синдириб бориш ўзаро тушунишни келтириб чиқаради. Бўлғуси мутахассисларни муомала мароми юзасидан тизимли билимлар билан таништириш, муайян малакалар билан уларни қуроллантириш касбий тайёргарлигининг таркибий қисми бўлмоғи зарур. Мустақил фикрловчи, ижодий изланувчи ёшларни шакллантириш учун, аввало, уларда ўқиш мотивларини барқарорлаштириш, шахслараро, халқаро, миллатлараро алоқа қуроли бўлмиш нутқ маданиятига ва муомала маромига ўргатиш макро, микро, мизе илиқ муҳитнинг кафолатидир.

2.8. Муомала психологик муаммо сифатида

Муомала коммуникатив фаолият сифатида баҳоланганида, коммуникатив технология эса фаолиятли ёндашувда татбиқ қилинганида, энг аввало ижтимоий позициялар, нуқтаи назарлар, қарашлар, баҳолаш тизимини шакллантириш, ташкиллаштириш ва бошқариш жараёнларининг психологик талқини назарда тутилади. Мазкур социал-психологик ҳолат учта кўринишдаги коммуникатив шаклларда ўз ифодасини топади:

1. Монологик (муомаланинг бошқа иштирокчилари фикрини эшитишга қаратилган суҳбатнинг ташкилотчи субъекти шахсий билдириши коммуникатив хатти-ҳаракатлар устуворлигида ўтади);

2. Диалогик (ўзаро таъсир ўтказишнинг субъектлари ўзаро ташаббускор, фаол, бир бирига таъсиркор туйғуларини намойиш қилади);

3. Полилогик (кўпқиррали муомала тури ҳисобланиб, коммуникатив ташаббусни эгаллаш учун мулоқотдошлар ўзига хос кураш хусусиятига мойилдирлар, бу нарса кўпинча уни максимал даражада самарали амалга оширишга интилиши билан алоқадордир).

Муомалани фаолият сифатида тасаввур қилиш уни муайян содда хатти-ҳаракатлар тизимидан иборат эканлигини билдиради ва қуйидагиларда намоён бўлади:

а) муомаланинг ташаббускори сифатида;

б) ташаббусга йўналтирилган субъект тариқасида;

в) муомаланинг ташкиллашув меъёрлари қабилда;

г) муомала қатнашчилари кўзда тутадиган мақсадлари кўринишида;

д) ўзаро таъсир ўтказиш амалга ошадиган вазият йўсинида ва ҳоказо.

Муомаланинг ҳар қайси ҳаракати (акти) ўзаро алоқадор коммуникатив хатти-ҳаракатлари занжири тариқасида тасаввур қилиниши мумкин, чунончи:

1. Муомала субъектининг коммуникатив вазиятга кириши;

2. Муомала субъекти томонидан коммуникация хусусиятини баҳолаши (ижобий ёки салбий; мақбул ёки номақбул; муваққат ёки давомли);

3. Коммуникатив вазиятга йўналганлик;
4. Ўзаро таъсир кўрсатиш имкониятини вужудга келтириш мақсадида бошқа субъектни танлаш;
5. Муомала вазиятининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда коммуникатив топшириқларни белгилаш;
6. Ўзаро таъсир кўрсатиш субъектига нисбатан махсус ёндашувни татбиқ этиш;
7. Ўзаро таъсир кўрсатиш субъект шериги ниятига мослашиш;
8. Шерик субъект диққатини субъект ташаббускор томонидан жалб этиш;
9. Шерик субъектнинг эмоционал-психологик ҳолатини баҳолаш ва уни ўзаро таъсир кўрсатишга киришишга тайёргарлик даражасини аниқлаш;
10. Шерик субъектнинг эмоционал-психологик ҳолатига нисбатан ташаббускор субъект ўзини ўзи тайёрлаши;
11. Муомала субъектлари эмоционал-психологик ҳолатларни ўзаро тенглаштириши (мутаносиблаштириш), умумий эмоционал кўринишни шакллантириш;
12. Шерик субъектга ташаббускор субъект томонидан коммуникатив таъсир ўтказиши;
13. Шерик субъект реакциясини ташаббускор субъект томонидан баҳоланиши;
14. Шерик субъектнинг фикрий жавобини рағбатлантириш;
15. Муомаладош (мулоқотдош) шерик субъектнинг фикрий жавоби.

Муомала хатти-ҳаракати мажмуаси юқоридаги 15 та моддадан ташкил топгандир. Шундай қилиб, муомала акти вужудга келиши учун ташаббус мутлақо зарурдир. Шунинг учун муомала субъекти агар ўзига мазкур ташаббусни олса, биз уни ташаббускор субъект деб номлаганмиз, шу ташаббусни қабул қилувчи бошқа қатнашчини шерик субъект деб атаганмиз.

Энди муомала моҳиятининг психологик жабҳалари тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

I. Муомаланинг мазмунига қуйидагилар киради:

1. Инсондан инсонга ахборот узатиш;

2. Инсонни инсон томонидан идрок қилиш;
3. Шериклар томонидан ўзаро бир-бирини баҳолаш;
4. Шерикларнинг ўзаро бир-бирига таъсир ўтказиши;
5. Шерикларнинг ўзаро бир-бирига ҳаракат усули кўрсатиши;

6. Гуруҳий (диада, триада, полиада) фаолиятни бошқариш.

II. Муомала мазмунига мувофиқ равишда унинг функциялари ажратиб кўрсатилади:

1. Инструментал – аниқ ҳаракатни амалга ошириш учун зарур маълумотларни узатиш ва бошқарувнинг ижтимоий механизми сифатида муомаланинг намоён бўлиши;

2. Синдикатив – муомала одамларни ўзаро бирлаштирувчи восита ролининг бажариши;

3. Ўзини ўзи ифодалаш – муомаланинг ўзаро тушунув, руҳий мувофиқлик шаклида гадаланиши;

4. Трансляцион – ҳамкорлик фаолиятининг яққол усуллари-ни узатиш ва баҳолаш;

5. Экспрессив – эмоционал ҳолатлар ва кечинмаларда ўзаро тушунув;

6. Ижтимоий назорат – хулқ ва фаолиятнинг регламентациялари;

7. Ижтимоийлашув (социализация) – жамиятда қабул қилинган мезонлар, қонун ва қоидаларга мутаносиб равишда ўзида зарур хатти-ҳаракат малакаларини шакллантириш.

III. Муомаланинг жабҳалари.

Ташкиллашган тўлақонли муомала ўзаро бир-бирига боғлиқ, лекин тафовутланувчи икки жабҳани бирлаштириб туради: ташқи, хулқий операционал ҳамда ички, шахсий маъно касб этувчи.

Муомаладошларнинг хулқида бевосита шаклланувчи ташқи жабҳа коммуникатив ҳаракатларда ифодаланади. Муомаланинг ушбу жабҳаси, ўзига хос кўрсаткичлар ёрдами билан қайд этилади:

1. Муомалада коммуникатив фаоллик;
2. Муомалада ҳаракатнинг жадаллиги;
3. Муомалада ташаббускорлик;
4. Муомалада коммуникатив маҳорат.

Муомаланинг ички жабҳаси ўзаро таъсир вазиятини субъектив тарзда идрок қилиш, воқелик ёки кутилма мулоқотга нисбатан жавоб ҳаракатлари (реакция), мотивлар ва мақсадлар билан мазкур жараёнда инсоннинг чиқишини акс эттиради.

IV. Муомаланинг оҳанги, ўзига хослиги қуйидагича аниқланади:

- муомаланинг оҳанги: хотиржам, ҳукмронона, ҳаяжонли, тилёғламалик;

- муомала жараёнидаги хулқ: қатъият, хавотир, ишончсиз, тортинчоқ;

- муомала кўриниши: интим, шахсий, ижтимоий, оммавий.

Муомала кўриниши шерикларнинг муносабати хусусиятини аниқлаб беради. Жумладан, интим ва шахсий оралиғ мулоқотдошлар бир-бирига яқин одамлар ёки дўстлар эканлигидан далолат беради. Ижтимоий оралиғ расмийликка, оммавий эса муомаланинг ақлий намойишкорона хусусиятига ишора қилади.

Шунингдек, муомала оҳангининг бошқа кўринишлари ҳам мавжуддир, чунончи: хурматона, менсимай, жиддий ва ҳазиломуз, хайрихоҳ ва жаҳлнома кабилар.

V. Муомала услуби – бу одамларнинг ўзаро таъсир этишининг индивидуал-типологик хусусиятидир. Муомала услубида кўпинча қуйидагилар ўз аксини топади:

- инсоннинг коммуникатив имкониятлари хусусиятлари;

- жамоа аъзолари ва яқка одам билан юзага келадиган муносабатларнинг хусусиятлари;

- инсоннинг ижтимоий ёки психологик индивидуаллиги;

- мулоқотдош шерикларнинг шахсий хусусиятлари ва бошқалар. Муомала услубининг негизини ахлоқий-одобий (этик) аттитюд ва жамиятнинг ижтимоий-адабий (этик) аттитюдини баҳолаш ташкил қилади, чунончи:

- ижодий маҳсулдор,

- дўстона,

- билмасофа,

- таъйиқнома,

- оммабоп,

- ҳазилнома,

- хушомадгўйлик,
- талабчанлик,
- ишбилармонлик,
- қатъиятнома.

Муомала услуби ўзаро таъсирнинг эмоционал табиатига ва восита танлашга таъсир этади.

VI. Муомала воситалари психология фанида беш туркумга ажратилиб таҳлил қилинади:

1. Лингвистик (нутқий).
2. Оптик-кинететик (имо-ишора, мимика, пантомимика).
3. Паралингвистик (овознинг шираси, сифати, кўлами, оҳанги).
4. Экстралингвистик (пауза-тўхталиш, кулги, йиғи, нутқ суръати).
5. Вақтли фазовий (дистанция-оралиғ, вақт, вазият, жой).

Муомаланинг нутқий воситаси унинг маъносини аниқловчи мантикий, маъновий ҳаракатларни юзага келтиради. Сўзлашув ҳозирги замон оммавий, очик муомаланинг етакчи стилистик хусусияти ҳисобланади (гапларнинг содда, жонли тузилиши, сўзлашув лексикаси ва фразеологиясидан фойдаланиш). Сўз ҳаракатларининг стилистик ўзига хослиги синтаксистик тузилишида гавдаланади. Сўз бирикмалари, иборалар (бўғинлар) тузилишида намоён бўлиб, сўз ҳаракатининг сўзлашув услубидаги ўзига хослиги психотехник усуллар ёрдами билан юзага келтирилади, жумладан:

1) хаёл (тасаввур) қилаётган диалогизация (сўз ҳаракатларининг синтаксистик қурилиши хаёл қилинаётган диалогик вазиятни тақлид қилади - имитация);

2) савол-жавоб ҳаракати (муомала субъекти ўзига ўзи савол беради, унга унинг ўзи жавоб қайтаради);

3) риторик савол (савол тасдиқ ёки инкор маъно билдириб, мулоқотдаги шерикларда эмоционал кўтаринкилик ва ижодий фикр уйғотади);

4) эмоционал даъватчанлик (муомала мавзусига нисбатан диққатни марказлаштириш, йўналтириш кучайтирилади, муомала жараёнидаги суҳандонлик рағбатлантирилади);

5) инверсияли ҳолат (сўз таркибини махсус равишда бузишга йўл қўйилади).

Сўз ҳаракатининг сифати ва самарадорлиги, коммуникатив лаёқатмандлиги кўп жиҳатдан субъект нутқнинг психотехникасини қанчалик эгаллаш даражасига боғлиқ, яъни унинг нутқ психотехникаси билан куролланган даражаси.

Муомаланинг социал-психологик шароитларига биноан овозни, талаффузни, интонацияни, мантиқни индивидуал-психологик бошқариш тизими нутқнинг психотехникасидир. Ушбу тавсифдан кўриниб турибдики, сўз ҳаракатлари муомаланинг паралингвистик ва экстралингвистик воситаларини бирлаштиради. Бу маънода нутқнинг психотехникаси муомаланинг психотехник таркиби ҳисобланиб, одамларнинг бир-бирига таъсир ўтказишининг лингвистик воситаларидан самарали фойдаланиш усулларини очиб беришга хизмат қилади.

Агар лингвистик восита сўз ҳаракатлари маънолилигини аниқласа, паралингвистик ва экстралингвистик томони эса унинг ифодаланганлигини билдиради.

Нутқ оҳанги ва товушнинг оҳангдорлиги нафақат онгга, балки ҳиссиёт доирасига таъсир ўтказиб, сўз ва бўғинларга, эмоционал ҳис-туйғуларга ўзгача ранг, тус, жило беради.

Сўз ҳаракатининг суръати – бу уни амалга оширишнинг тезлигидир. Тез суръат сўз ҳаракатлари мазмунига ва мантиқига диққатни тўплаш имкониятини қийинлаштиради, суръати секинлашуви эса инсонни толиқтиради. Сўз ҳаракатлари суръатини ташкиллаштиришнинг омилкор усули – бу бошқарувнинг психологик жиҳатдан мақсадга мувофиқлигидир. Пауза (тўхталиш) бўғин, сўз маъносини яхшироқ узатиш, энг муҳим жойларини таъкидлаш, кучайтириш имконини яратади, бу ҳолат эса қабул қилиш самародорлигини оширади.

Дикция – бу товушларни аниқ, равшан, типик, талаффуз қилиш, сўз ҳаракатлари мазмунига кириш жараёнини енгиллаштиради.

Оптик-кинетик восита ҳаракатини психофизиологик, динамик жиҳатдан ташкиллаштиради. Имо-ишора – бу сўзловчининг ёки ўзи тўғрисида ўйловчи инсоннинг психологик ҳолати тўғрисидаги маълумотни узатувчи ҳаракатдир. Мимика – муомала вазиятидаги инсон юз ҳаракатларининг динамик ифодаланишидир. Пантомимика – муомала вазиятидагина инсон қадқоматининг динамик ҳолатининг акс этишидир.

Сўзли ва оптик-кинетик ҳаракатларнинг қўшилиши муомала субъектининг бири иккинчисига таъсир ўтказишини юзага келтиради. Ушбу таъсир кўрсатиш моҳиятига ўзаро тушунув механизмлари сингиб кетган тақдирдагина самарали кечиши мумкин.

Ўзаро тушунув механизмлари қуйидагилардан иборатдир: идентификация, стереотипизация, рефлексия, тескари алоқа (маълумот қабул қилувчи шахс, фикрларни тузатиш, қабул қилиш жараёнида муайян стратегия ва тактикага асосланади).

Инсонни инсонга таъсир ўтказиш жараёни бир-бири билан узвий боғлиқ уч хил хусусиятли ҳаракатлар йиғиндиси мавжудлиги туфайли вужудга келади: сўзли (нутқий), оптик-кинетик, психотехник.

Бизнингча, таъсир ўтказиш – бу коммуникатив муомаланинг бевосита ифодаланишидир. Унинг интерфаоллиги муомаланинг фазовий ва вақт воситалари ёрдами билан таъминланади:

а) дистанция – мулоқотдаги шерикларнинг ўзаро муайян оралиғи ўлчамидир;

б) мослашиш (адаптация) – бир шерикнинг иккинчисига муносабатини ифодаловчи қарашига, нуқтаи назарига илиқлик ҳиссининг намоён бўлишидир;

в) вақт, вазият – ўзаро таъсирнинг осойишта ёки жиддий (танглик, зўриқиш) хусусиятини аниқловчи муомала шарт-шароитларини, унинг комфорт ёки дискомфортлигини акс эттириш ҳолатидир.

Муомала таркибий тузилма сифатида тасаввур этилганлиги туфайли уни тенг ҳуқуқли шерикларнинг ўзаро таъсир кўрсатиши нуқтаи назаридан туриб талқин қилиш мумкин.

Ўзаро таъсир кўрсатиш тузилишига: ўзаро таъсир кўрсатшининг субъектлари, ўзаро иккиёклама алоқа бир-бирига ўзаро таъсир ўтказиш имконияти, муомала субъектларининг устувор ва ташаббускор кўрсаткич бўйича ўзгаришлари ўрин алмашишлари киради. Ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатларнинг қатъий тизимли ижро этиш сифатида тасаввур қилинади, улар диада (триада) шароитидаги шеригидан жавоб олишга имкон беради, вужудга келган реакция эса таъсир ўтказувчида аналогик реакцияни уйғотади.

Ўзаро таъсир ўтказиш ҳаракатларининг ҳар қайсиси қуйидагиларни аниқлайди:

- 1) ҳаракатдаги субъектни;
- 2) ҳаракат йўналтирилган объект ёки субъектни;
- 3) ҳаракат воситаси ёки қуролини;
- 4) ҳаракат методи ёки ўзаро таъсир кўрсатиш воситаларидан фойдаланиш уқувини;
- 5) индивиднинг реакциясини ва ҳаракатнинг натижасини ва ҳоказо.

Ўзаро таъсир кўрсатиш – бу шундай психологик жараёнки, у:

- 1) мулоқотдошлар билан жисмоний алоқадан;
- 2) ҳамкорликда фазовий ўрин алмаштиришдан;
- 3) гуруҳий, индивидуал, ялпи ҳамкорлик ҳаракатлари мажмуасидан;
- 4) вербал мулоқотга киришишдан;
- 5) новербал ахборотли мулоқотдан ташкил топади.

Психология фанида тўпланган маълумотларни умумлаштиришнинг кўрсатишича, ўзаро таъсир ўтказиш психологик жараён сифатида қуйидагиларни тавсифлайди:

- а) яхлит, ялпи, кооператив фаолият;
- б) ахборот қабул қилиш ва узатиш алоқаси;
- в) мулоқотдошларнинг ўзаро таъсир кўрсатиши;
- г) шахслараро муносабат жараёни;
- д) муомаладошларнинг фикрий тушунув вазияти ва ҳоказо.

Шахслараро таъсир кўрсатиш турларини таснифлаш қуйидаги тоифаларга ажратишга ва уларга тавсиф беришга имкон яратади, чунончи:

- 1) шахслараро;
- 2) шахсий – гуруҳий;
- 3) шахсий – оммавий (ялпи);
- 4) гуруҳлараро;
- 5) оммавий – гуруҳий;
- б) кенг кўламли ва бошқалар.

Психология фанида талқин қилинишича, муомала диалектик жараён сифатида таърифланади, ўзаро бир-бирига қарама-қарши (нисбий жиҳатдан) икки тенденциянинг бирлигини намойиш этади, бизнингча, бу:

- ҳамкорлик – фикрий интеграция – ўзаро яқинлашиш, тушуниш;
- фикрларнинг ўзаро зидлиги, бир-бирига номутаносиблиги – дифференциация – ўзаро узоқлашиш, бегоналашиш.

Жаҳон психологияси фанида ижтимоий ўзаро таъсир кўрсатиш нечта турдан иборат эканлиги таъкидлаб ўтилади. Жумладан, Р.Ф.Бейлс бўйича ижтимоий таъсир кўрсатиш кўринишлари мана бундай тузилишга эга:

Муносабатлар	Муносабатлар шакли
Ижобий эмоционал	1. Бирдамлик 2. Жиддийликнинг сусайиши 3. Маъқуллаш
Ишбилармонлик	1. Таклиф 2. Фикр 3. Ахборот 4. Ахборот бериш учун илтимос 5. Фикр билдириш учун илтимос 6. Мурожаат қилиш учун илтимос
Салбий эмоционал	1. Оғиш 2. Зўриқиш 3. Қарама-қаршилиқ

Муомала ижтимоий субъектларни ўзаро таъсир кўрсатиш жараёни сифатида методологик нуқтаи назардан қуйидаги хусусиятлар билан тавсифланиши мумкин:

- 1) ижтимоий статусдан қатъи назар ижтимоий субъектларнинг психологик позицияларининг тенглиги;
- 2) муомаладошлар томонидан бир-бирининг фаол коммуникатив ролини бир хилда тан олиш;
- 3) иштирокчиларнинг бир-бирини руҳан қўллаб-қувватлаб туриш имкониятининг мавжудлиги.

Шахс субъект сифатида ижтимоий ўзаро таъсир кўрсатиш тизими билан муомалага киришар экан, у ўзининг маълум маънода дахлсизлигини (мухторлигини) сақлаб қолади ва ўзининг коммуникатив ҳаракатларини ҳамда ўзини ўзи бошқаришни амминлайди.

Жаҳон психологияси фанидаги маълумотларни умумлаштириш натижасида нутқий муомала куйидаги кўринишга эга эканлигидан далолат беради:

1. Буйруқ.
2. Фикр кўзғатиш.
3. Кўрсатма бериш.
4. Тахмин қилиш.
5. Мулоҳаза.
6. Ахборот.
7. Савол-жавоб.
8. Оқланиш (ҳимояланиш) кабилар.

Биз юқорида муомаланинг социал-психологик ва психологик асослари тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритишга ҳаракат қилдик. Лекин бу фикр унинг тўла тавсифини таърифлашга эришилди, деган хулоса чиқаришга имкон бермайди. Бинобарин, муомаланинг моҳияти, кўриниши, механизмлари, функциялари, тузилиши, ўзаро таъсир ўтказиш омиллари юзасидан умумлашган мулоҳазалар билдириш имкониятига эга бўлдик, холос. Муомаланинг бошқа жабҳалари юзасидан талқинлар, маълумотлар, таҳлиллар қўлланманинг бошқа бўлимларида баён қилинади.

2.9. Муомала ҳамкорлик фаолияти эканлиги

Юртимизда юз бераётган улкан ўзгаришлар барча соҳаларга, шунингдек, олий таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Эски ижтимоий муносабатлар шаклларининг бузилиши ва янги демократик ҳаёт тарзининг вужудга келиши шахснинг ижодий фаоллигини талаб қилади. Ижодкор, фаол, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаб вояга етказиш учун олий таълимда муҳим ўзгаришлар яшаш ва қайта қуриш ҳаётий зарурат бўлиб қолмоқда. Шу боисдан олий мактабда туб ўзгариш яшаш, фаол, ижодкор, ақл-заковатли зиёли мутахассисларни тайёрлашнинг илмий асосларини яратиш муаммоси қатор фанларнинг вазифаси бўлиб ҳисобланади. Таълим жараёнида шахсни камол топтиришнинг шарт-шароитларини белгилаш сингари мураккаб вазифани ҳал қилиш психология фанининг тадқиқот объектига ва предметиға киради.

Узоқ давр таълимнинг психологик концепцияси шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига фақат бир томонлама ёндашилган, яъни таълим жараёни инсоният томонидан тўпланган билимларни ва амалий кўникмаларни ўзлаштириш деб қаралиб келинди-ю, лекин бу жараёнда талабаларнинг шахсий ҳаётий нуқтаи назари, фаол ва теран фикрлаши, уларнинг интилишлари, қизиқишлари, ички руҳий имкониятлари, касбий мотивлари қарийб ҳисобга олинмади. Таълим жараёнида шахснинг мустақиллиги чекланганлиги сабабли талабалар билимларни мустақил эгаллашда, ижодий фикрлашда, ўз шахсини такомиллаштириш ва индивидуал фаолиятини ташкил қилишда бир қатор қийинчиликлар сездилар. Чунки таълим репродуктив ўқиш жараёни негизига қурилганлиги учун ўқитишнинг бошқа шаклларида кам самара бериши билан ажралиб турар эди. Шунинг учун ўқитиш жараёнини маҳсулдор фаолият деб тушуниш орқали талабаларда билимларни ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, балки уларни комил шахс сифатида шакллантириш кўникмаси, мустақил фикрлаш укувини ва касбий малакаларини эгаллашни таъминлаш мумкин. Таълим ижодий ва маҳсулдор фаолиятга айланишида ўқитувчи билан талабалар ҳамда талабаларнинг ўзаро ҳамкорлиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитишнинг ушбу шакли (ўқитувчининг талабалар билан ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолияти, яъни ҳамкорликда маҳсулдор фаолият Ломоносов номидаги Москва Давлат Университети педагогик психология кафедраси (проф. И.Я.Ляудис) ва Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университети психология кафедраси (проф. Э.Ғ.Ғозиев) билан ҳамкорликда бир неча йиллардан бери тажрибалардан ўтказилмоқда. Методологик ва назарий мулоҳазаларимизга кўра, ўқитувчи билан талабаларнинг ҳамкорлик фаолияти уч фаза (даврдан, саккиз таркибий қисмдан, етти шаклдан ва уч мезондан ташкил топиши мумкин. Қуйида ана шу муаммонинг амалий ва татбиқий жиҳатлари юзасидан мулоҳаза юритишга ҳаракат қиламиз, ўйлаймизки тажриба натижалари олий таълим тизими учун муҳим аҳамият касб этиб, ўқитувчиларда унга нисбатан қизиқиш уйғотади.

Ҳамкорликдаги ўқув фаолияти таркибига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ: мотивацион-маъновий, тахминий-

қидирув, тахминий изланув, операционал-ижройи, назорат-тузатув, ташкилий-ижтимоий, ташкилий предметли кабилар. Ҳамкорлик фаолиятининг шакллари: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил ҳаракатлар, 3) тақлидий ҳаракатлар, 4) мадад ҳаракатлари, 5) ўз-ўзини бошқариш ҳаракатлари, 6) ўзини ўзи қўзғатувчи ҳаракатлар, 7) ўзини ўзи ташкил қилувчи ҳаракатлар.

Таҷрибаларда ўзлаштиришга ижобий таъсир қилувчи талаба шахсининг хусусиятлари ҳисобга олинди, чунончи: шахсининг юксак мотивацияси, унинг курс жамоасида пешқадам (лидер) бўлишга нисбатан интилиши, ўзига ва атрофдаги одамларга талабчанлик, ўспиринларда тормозланишга нисбатан қўзғалиш жараёнининг кучлилиги, қизларда иккинчи сигналлар тизимининг (нутқ ва тафаккурнинг) ривожланганлиги ва бошқалар. Олинган натижаларнинг кўрсатишича, юкори даражада ўзлаштирувчи талабалар ўқиш моҳиятини ақлий ривожланишнинг воситаси деб, паст ўзлаштирувчилар эса ўқиш бўлажак касбий фаолият учун билим, кўникма ва малака эгаллаш деб тушунишда ўзаро тафовутга эгадирлар.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг ҳамкорликка шахсий тортилганлик даражасини ўрганиш мақсадида Люшер, Спилбергер, Фидлер шкалалари (модификация бизники), кузатиш ва суҳбат методлари таҷрибада қўлланилди.

Люшернинг 8 қаторли рангли тести инсоннинг ҳаёти ва фаолияти шароитларига нисбатан “шахсий реакция”сини аниқлашга хизмат қилади. Инсонда эмоционал ҳолатнинг ўзгариши, унда рангларга нисбатан муносабатнинг ҳам турлича бўлиши сари етаклайди. Чунки баъзи бир ранглар жуда ёқимли, айримлари ёқимсиз, бошқалари эса ёқимлироқ ҳис-туйғу уйғотади. Рангларнинг орасидан тўрттаси асосий ҳисобланиб, субъектнинг руҳий ҳолатидаги қуйидаги жиҳат ҳамда жабҳаларни ўзида акс эттиради.

- Тўқ кўк – муносабатлар чуқурлиги, ишонч, қўллаб-қувватлаш, манзур кўринишликни таъминловчи тинчлик, хотиржамликка интилиш ва бошқалар.
- Кўкимтир яшил – “Мен” ҳимояси, ҳимояланган ўз мавқеини эгаллашга интилиш.
- Тўқ сариқ - (апельсин ранг) – қизил – “Мен” кенгайиши

(экспансия “Я”) - фаол фаолиятга интилиши.

- Сарик – муносабатларнинг кенгайиши: энгиллаштирувчи янги алоқаларга ва таассуротларга интилиш.
- Тестнинг қолган тўрт хил ранги “қўшимча” ҳисобланиб, улар қуйидаги интилишларнинг фаол, аниқ намоён бўлишини тавсифлайди.
- Сиёҳранг – сафсар – қарама-қаршилиқларнинг тенглашиши, бир-бирига мос келиши, ҳатто қўшилиб кетиши.
- Жигаранг – жисмоний, ҳиссий қулайлик (комфорт).
- Қора – инкор қилиш, негативизм (деструкция).
- Кулранг – дамдузлик (ичимдан топлик), босиқлик, одамовилик, қовуша олмаслик ва бошқалар.

Люшер тести ёрдамида аниқланган “шахс реакция”си ўқув жараёнининг иштирокчисини шу жараёнга шахсий тортилганлигинигина эмас, балки унинг фаол фаолиятдаги шахсий нуқтаи назарини аниқлашга ҳам хизмат қилади.

Спилбергер - Ханин - Ғозиев шкаласи безовталаниш (ҳадиксираш) ҳолатини ўлчашга, зўриқиш вазиятига нисбатан эмоционал реакциясини текширишга қаратилгандир.

Люшер тести ёрдамида безовталаниш (ҳадиксираш) тўғрисида олинган маълумотни Спилбергер шкаласидан олинган натижалар билан таққослаб, сўнг ўқув жараёни объектининг “шахсий реакция”си унинг ўқув жараёни вазиятига бевосита алоқадор ёки алоқадор эмаслиги аниқланади.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг шахслараро муносабатлари “психологик муҳит”ни ташкил қилади. Мазкур психологик муҳитни ўрганиш учун Фидлер (Э.Ғозиев модификацияси) шкаласидан фойдаландик. Ушбу шкала қарама-қарши маънога эга бўлган 10 жуфт сўздан тузилган бўлиб, қуйидаги кўрсатма ёрдами билан амалга оширилади: гуруҳдаги муҳитни ўзида акс эттирувчи қарама-қарши маъноли сўзлар жуфти берилган. Ҳар қайси жуфтдаги сўз Сизнинг гуруҳингиздаги муҳитга яқин бўлса, ўша томондаги сон остига “Х” белгисини қўйинг. Шундай қилиб, сизнинг гуруҳингиздаги муҳит:

1	2	3	4	5	6	7	8
Дўстона муносабат					Душманлик		
Келишувчанлик					Келиша олмаслик		

Қоникқанлик, мамнуният

Илиқлик

Ҳамкорлик

Қоникмаслик

Совуқлик

Ҳамкорлик йўқлиги

Бу жуфт сўзларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

а) амалий муҳитга алоқадор сўзлар;

б) мулоқот муҳитига тааллуқли иборалар.

Сўзларни гуруҳга ажратиб, туб маъноси билан ўқув жараёнидаги ҳамкорликни янада яхшироқ фарқлашга оқилона, одилона ва омилкорлик билан баҳолашга зарур шарт-шароитлар яратади.

Ўқув жараёни иштирокчиларининг нуқтаи назарини аниқлашда юқоридаги ҳар учала методикаларнинг натижаларига асосланиб, иккита бир хил тоифадаги анкета шкаладан унумли фойдаланилди. Улар ўқитувчи ва талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини баҳолашга ва аста-секинлик билан ўзини ўзи баҳолашга ўсиб ўтиш жараёнини шарҳлашга қаратилгандир. Уларнинг ҳар бири 24 тадан ҳукми ўз ичига қамраб олган бўлиб, ўқув жараёни иштирокчилари фаолиятининг турли жабҳаларига тегишлидир.

Билимларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш махсус тuzилган комиссия томонидан синовдан ўтказиш орқали амалга оширилади. Синов олдида ўқитувчи ҳар бир талабани 3 хил кўрсаткич асосида баҳолашга ҳаракат қилади: а) талабанинг машғулотга муносабати (жиддийлиги), б) шуғулланиш истаги (хоҳиши), в) шуғулланиш қобилияти, имконияти.

Синов жараёнида қуйидагилар амалга оширилади, чунончи:

- гуруҳча (3 ва ундан ортиқ киши) берилган вазифани гуруҳий тарзда бажариши, ўқитувчига савол билан фақат бир мартагина муурожаат қилишга руҳсат берилиши;

- индивидуал жавоб бериш кабилар.

Баҳолаш мана бу ўлчовлар асосида ўтказилади:

- тўғри тўлиқ жавоб – 4 баҳо,

- тўғри нотўлиқ жавоб – 3 баҳо,

- нотўғри жавоб – 2 баҳо,

- жавобнинг йўқлиги – 1 баҳо.

Ҳамкорлик фаолияти тўрт босқичдан ташкил топган бўлиб, у талабаларга ўқитувчининг ёрдами шакллари тадқиқотнинг қуйидаги даврларга мос келишини таъминлайди:

I. Ўқитувчи барча гуруҳ талабаларига ёрдам кўрсатади.

II. Ўқитувчи гуруҳларга уларнинг талабига биноан ёрдам кўрсатади.

III. Ўқитувчи махсус савол билан мурожаат қилган вакилга маслаҳат беради.

IV. Ўқитувчи дарснинг боришини, фаолиятини назорат қилади.

1. Фаолиятга кириш даври.

2. Мустақил ҳаракатлар.

3. Ўхшатиш, тақлид мурожаат ҳаракатлари

4. Ўзини ўзи ташкил қилувчи талабалар мустақил ҳаракатлар даври.

Ҳамкорлик фаолиятининг биринчи босқичи “Психологиянинг тарихи, унинг нимадан баҳс этиши, вазифалари ва аҳамияти” маърузасидан бошланади. Машғулотнинг мақсади: талабаларда психология фанининг моҳияти, тарихи, аҳамияти тўғрисида тушунча ҳосил қилиш, уларда фанга нисбатан қизиқиш уйғотиш, уларни мавзу устида ижодий мустақил фаолият уюштиришга ундашдан иборатдир.

Ушбу мавзу бўйича семинар машғулоти биринчи марта ўтказилаётганлиги сабабли талабаларда муаммо юзасидан тахминий фикр юритиш имконияти йўқ даражада эканлиги намоён бўлди. Машғулот қуйидаги қисмларда ажратилган ҳолда олиб борилди. Унинг биринчи қисмида тавсия қилинган режа асосида улар билан “давра суҳбати” ўтказилди.

Тажрибада ўқитишнинг савол-жавоб шаклидан унумли фойдаланилди: а) психологиянинг мустақил фан сифатида вужудга келиши, б) психология психикани ўрганувчи фан сифатида, в) психологиянинг вазифалари ва аҳамиятининг муҳокамаси (45 минут).

Машғулотнинг иккинчи қисмида талабалар хоҳишига биноан, улар тўрт гуруҳга ажратилди.

Тажрибанинг биринчи қисмида гуруҳчалар ихтиёрийлик тамойили асосида тузилган бўлиб, унда талабалар 4-5 кишидан иборат гуруҳчаларга бирлашгандирлар. Бундан кўзланган асосий мақсад, гуруҳий фаолият учун ҳалақит қиладиган психологик тўсиқлардан, яъни уларнинг тасодифий гуруҳчага бирлашишдан сақлаш эди, холос.

Гуруҳчаларда иштирок қилган синалувчиларга савол бериш орқали улар маҳсулдор ҳамкорлик фаолиятига жалб қилинди:

- Психология фанига муҳим ҳисса қўшган мутафаккирлардан кимларни биласиз? .

- Уларнинг қайси асарларини ўқигансиз?

- Асарлар ва уларнинг аҳамияти тўғрисида шахсий мулоҳазаларингиз қандай?

Ушбу жараёнда таълимнинг муаммоли мунозара услуби қўлланилди ва ўқитувчи ҳар бир гуруҳчанинг ҳамкорликдаги фаолияти муҳокамасида қатнашди.

Семинар машғулотининг иккинчи қисмини (15 минут) бошладан олдин, ўқитувчи доскага муҳокама қилинадиган барча масалаларни ёзиб қўйиб, буларнинг барчаси ҳар бир гуруҳчага тааллуқли эканлигини таъкидлайди.

Синалувчиларнинг фикр билдиришига қўйиладиган талаблар доскага ёзиб қўйилди: фикр мантиқан тўғри тузилган, тадрижийликка эга, зиддиятлардан ҳоли бўлиши, мулоҳаза билдириш эса 3 минут ичида амалга оширилиши қатъий талаб қилинди.

Семинар машғулотининг иккинчи қисмида (20 минут) ҳар қайси гуруҳча ўз ижодий ҳамкорликдаги фаолиятининг маҳсули юзасидан ҳисобот берди. Бундан кейин эса ҳар қайси гуруҳча олдига бошқа гуруҳчаларнинг мулоҳазаларига баҳо бериш вазифаси юклатилди. Баҳо бериш қисқа ва бош мақсад моҳиятини очишга хизмат қилмоғи зарур эди. Ҳар бир гуруҳча бошқа гуруҳчанинг фикрини баҳолаш жараёнида ўз позициясини ҳимоя қилиш ва далиллаб бериш ҳуқуқига эгадир. Машғулотнинг ушбу қисмида гуруҳий баҳолаш услуби татбиқ этилди.

Ўқитувчининг асосий вазифаси синалувчиларнинг регламентга риоя қилишларини назорат қилиш ва баҳсни бошқариб туришдан иборатдир. Семинар машғулотининг тўртинчи қисмида (5 минутта мўлжалланган) ўқитувчи унга яқун ясайди ва ўтказилган машғулот юзасидан ўз фикр ва мулоҳазасини билдиради. Семинар машғулотининг бешинчи қисмида (10 минут оралиғида) ўқитувчи келгуси, навбатдаги машғулотда муҳокама қилиниши режалаштирилган мавзу билан таништиради ва адабиётлар рўйхатини беради.

Машғулотларда ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги шаклан ўзгариб боради, энди ўқитувчи уларнинг ҳар қандай саволла-

рига эмас, балки аниқ ифодаланган саволга яққол, лўнда қилиб жавоб беради, холос. Бунда ўқитувчи гуруҳ иштирокчилари ёнига келмайди, балки гуруҳ вакили унга аниқ савол билан мурожаат қилади, шунингдек, олган жавобини гуруҳдошларига етказди. Талабаларга ўқитувчининг ёрдами камайиши, чекланиши уларнинг илиқ ҳис-туйғусига сазовор бўлди, бинобарин, синалувчилар мустақил маҳсулдор фаолиятига муаллим ишончининг ошиши деган хулоса демакдир.

Ҳамкорлик фаолиятининг биринчи босқичида гуруҳчаларда психологик муҳит - ўртача, яъни талабалар ўзаро келишиб, ҳамкорликда бир-бирларини қўллаб-қувватлаб иш қилсаларда, лекин улар гуруҳдаги бундай муносабатдан қониқмайдилар (4,9). Шунингдек, гуруҳдаги муҳитни илиқ дейиш қийин (4,4), бу эса ўз навбатида фаолият маҳсулдорлигига, мароқлилигига ва муваффақиятига салбий таъсир кўрсатади.

Иккинчи босқичдан кейин гуруҳий муҳитда сезиларли даражада талабалар ўртасида дўстона муносабат кўрсаткичи ($M=3,6$ дан $M=2,6$ га) ижобий томонга ўзгара борган. Шунинг учун талабалар ҳамкорлиги кўлами кенгайди, лекин ҳали фаолият маҳсулдорлигига ва муваффақиятлилигига нисбатан муносабат ўзгаришсиз қолди. Бизнингча, бунга асосий сабаб иккинчи босқичда талабаларнинг гуруҳга бўлиниши ўқитувчи ташаббуси орқали амалга оширилган бўлганлигидир.

Иккинчи босқичда фаолият муваффақиятлилигида кескин ижобий ўзгариш кўзга ташланади. Бу ҳолатни шундай изоҳлаш мумкин, гарчи бу сафар ўқитувчи уларни гуруҳчаларга алифбо бўйича ажратган бўлса-да, лекин улар бундай бўлинишга бироз кўникканлиги учун фаолиятга қизиқиш кучайган, унинг маҳсулдорлиги ортиши натижасида талабаларда ўз ишларидан қониқиш ҳисси вужудга кела бошлаган. Мулоқот ва муомала доирасидан ҳам улар ўзаро келишиб кенг ҳамкорлик қилишга эришганлар.

Тўртинчи босқичдан сўнг ўтказилган тажрибалар гуруҳдаги психологик муҳит ижобий деб баҳоланишига имкон яратди. Мазкур босқич охирида талабалар ҳамкорлиги янада кенгайди, улар ўзаро келишиб ишлашга, бир-бирларини қўллаб-қувватлашга уриндилар, натижада ҳамкорлик фаолияти уларда қизиқиш

уйғота борди. Фаолиятнинг маҳсулдорлиги ўқиш жараёнидаги муваффақиятлар, зерикишни аста-секин камайтириш, натижада фаолият билан шуғулланиш марокли бўла бошлади. Бунинг таъсирида талабаларни гуруҳдаги муҳит қизиқтира бошлади. Шунинг учун тажриба гуруҳи талабаларида психологик муҳит кўлами ва фаолият тизимида ижобий ўзгаришлар юз берди.

Шундай қилиб, ҳамкорликда ўқитувчи тажриба гуруҳи талабаларининг мустақил фаолиятини ташкил қилишга кўпроқ эътибор қаратади, таълимда машғулот хусусиятига биноан қизиқарли шакл ва услубларни қўллайди, уларнинг ҳамкорлигини ташкил қилади, ижодий фикрлашга уларни ундайди, ўзаро фикр алмашишга кенг имконият яратади. Шу боисдан ўқитувчи билан талабалар ҳамкорлиги ўқитишнинг янги шакли дейишга тўла кафолат беради, иштирокчиларни ижодий изланиш сари етаклайди.

2.10. Жамоага раҳбарликда шахс мулоқотмандлигининг роли

Инсоннинг бошқа одамлар билан муомалага киришувида шаклланувчи шахснинг фазилатлари ва коммуникатив хусусиятлари жамоадаги кишиларнинг мулоқотига, фаолиятнинг тавсифларига, ҳар хил хислатларига муҳим таъсир ўтказади. Шунинг билан бирга татбиқий хусусиятли кўпгина масалаларни ечиш учун муҳим аҳамият касб этади, психологиянинг педагогик, тиббий, раҳбарлик, бошқарув соҳалари ривожига алоҳида таъсирчан, қудратли восита сифатида хизмат қилади.

А.Л.Журавлёвнинг мақоласи худди шу масалага бағишланган бўлиб, раҳбар мулоқотмандлигининг жамоани самарали бошқаришга таъсирининг моҳияти, психологик тавсифлари, намоён бўлиш хусусиятлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Биринчи навбатда раҳбар шахсининг дилкашлиги, киришимчанлиги, мулоқотмандлиги хусусиятларининг аҳамияти жамоага раҳбарлик қилишда муомаланинг қандай роль ўйнашлигидан келиб чиқади. Агар ташкилий бошқарув фаолиятининг мазмуний (маъновий) томони раҳбар бажарадиган мақсад (вазифа) функцияси ва операция функцияси ҳисобланади, бундай фаолиятни

амалга оширишнинг мажбурий шакли ва воситаларидан бири муомала саналади. Худди шу боисдан раҳбарнинг коммуникатив функцияси мақсадга эришув воситалари функцияларига алоқадор бўлиб, бошқарув фаолияти операцияларини амалга оширади. Раҳбар муомала ёрдами билан жамоада ҳамкорлик фаолиятини ташкил этади, ижрочилар фаолияти ва хулқини бошқаради. Бир қатор тадқиқотчиларнинг мулоҳазаларига қараганда, раҳбарнинг тўртдан уч қисм вақти ижрочилар юқори ва қуйи мавқедаги, лавозимдаги раҳбарлар билан мулоқот қилишга кетади. Ҳолбуки шундай экан, муомала бошқарув фаолиятини такомиллаштиришнинг энг муҳим имкониятлари (захираси) дан бири сифатида намоён бўлади, бинобарин, қулай вазият сараси сингари ундан унумли фойдаланиш керак.

Шахс мулоқотмандлиги муҳим аҳамият касб этишининг иккинчи томони шундан иборатки, унда жамоа билан раҳбарнинг ўзаро таъсир кўрсатишида юқори даражада эксплицитлик намоён бўлади. Раҳбар муомаласининг латент даври сифатларидан фарқли ўлароқ шахслилик хусусиятлар ижрочилар томонидан бевосита идрок қилиш, баҳолаш ва реал муносабатлар предмети бўлиб ҳисобланади. Бинобарин, ушбу хусусиятлар жамоадаги социал-психологик ҳодисаларга сезиларли таъсир кўрсатиш имкониятига эга, жумладан, ижрочиларнинг кайфиятига, раҳбар билан шахслараро муносабатдан қониқишга, умуман олганда жамоадаги социал-психологик муҳитга таъсир ўтказа олади.

Тадқиқотчи А.Л.Журавлёвнинг талқинича, шахснинг мулоқотмандлиги бошқа одамлар билан мулоқотга киришувчанлиги тортинчоқлик, маънавий ниқобнинг йўқлиги билан тавсифланади. Унингча, мулоқотмандлик бир қатор эмпирик референтларга эга бўлиб, унинг ифодаланишини баҳолаш имкониятини вужудга келтиради. Биринчи марта унга алоқадор нарса – бу муайян вақт оралиғида шахс томонидан амалга ошириладиган бошқа одамлар билан мулоқотга (алоқага) киришиш миқдори ёки частотасидир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, шахснинг мулоқотмандлигини ифодалаш даражаси тўғрисида мулоҳаза юритиш учун алоқага киришувчанликнинг частотаси етарли эмас. Муаллифнинг таъкидлашича, иккинчи мажбурий референт бўлиб, мазкур алоқаларнинг эмоционал

“тони” (туси)дир. Шунингдек, ижобий, нейтрал, салбий (негатив) акс этиш имконияти мавжудлиги туфайли шахснинг мулоқотга киришувчанлик ва мулоқотмандлик сифатларига ажратиш зарур. Мулоқотга киришувчанлик деганда, одамнинг бошқалар билан осон алоқа ўрнатувчанлиги, ишбилармонлик намоиш қилишлиги, бунда шерикларда муомаланинг эмоционал салбий “тон” (тус) чақирувчи ҳолатга йўл қўйишлик тушунилади. Мулоқотмандлик шахс сифати тариқасида муомаланинг эмоционал ижобий тони (туси) билан уйғунлашган тарзда намоён бўлишини тақозо этади.

Тадқиқотчилар Д.П.Кайдалов ва Е.И.Суименколар одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир кўрсатишини ва муомаласини баҳолаш учун “шахсларни ижтимоий ахборот билан ўзаро бойитиш самараси” тавсифини киритишни тавсия қиладилар, бинобарин, муомаланинг ҳар қайси акти (ҳаракати) ёрдами билан бир-бирига ахборот узатиш якунининг мажмуасини билдиради.

А.Л.Журавлёвнинг гувоҳлик беришича, муомаланинг феноменини ўргатиш бўйича социал психологияда стандартлаштирилган методикалардан фойдаланилган ҳолда жиддий равишдаги эмпирик тадқиқотлар жуда кам ўтказилмоқда ва унинг жамоа ҳаёти ҳамда фаолиятининг турлича жабҳаларига таъсири қарийб ўрганилмаган. Шунинг учун раҳбар шахсининг коммуникатив сифатларининг фаолият самарадорлиги кўрсаткичига бағишланган махсус тадқиқотлар мавжуд эмас, ваҳоланки бу масаланинг аҳамияти бир қатор манбаларда алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Ушбу муаммо юзасидан педагогик жамоаларининг кўпроқ ва нисбатан камроқ тайёргарлик даражасига эга бўлган раҳбарларидаги шахслилик хусусиятларини қиёслашга бағишланган ишни таъкидлаб ўтишнинг ўзи етарли. Унда шахснинг ёрқин ифодаланган ахлоқий коммуникатив сифатларни изоҳлаб берилган, лекин бу тадқиқотда коммуникатив фазилатларни ўлчаш амалга оширилмаган ҳамда раҳбарлик самарадорлигининг кўрсаткичлари шакллантирилмаган. Ушбу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда А.Л.Журавлёв тадқиқот предмети қилиб раҳбар шахси мулоқотмандлигини ишлаб чиқариш ва социал-психологик кўрсаткичларига таъсирини танлайди. У ишлаб

чиқаришнинг яққол шароитлари билан аниқланувчи жорий ва-зифаларни бажарувчи саноат корхоналарининг бирламчи жамоаларини тадқиқот объекти сифатида танлайди. Тажрибаларда 200 дан ортиқ бирламчи жамоалар ва уларнинг хўжалик раҳбарлари иштирок этади.

Тадқиқот олдига мулоқотмандликнинг ортиши раҳбар фаолиятининг социал-психологик ва ишлаб чиқариш кўрсаткичларига ижобий таъсир этиши мумкин, деган фараз қўйилади.

Мулоқотмандликни эксперт баҳолаш методикасида экспертлар сифатида бошқа раҳбарлар иштирок этадилар ва улар бошқарув иерархиясининг юқори, ўрта ва қуйи босқичларига алоқадорлар. Эксперт баҳолаш тизими етти балли шкала асосига қурилган бўлиб, унда 7 баҳо доимо мавжудлиги, 6 – сифат қарийб намоён бўлишлиги, 5 – сифат намоён бўлмаслигига қараганда акс этиши кўпроқ, 4 – сифат гоҳо пайдо бўлади, 3 – сифат пайдо бўлмаслига кўпроқ, 2 – сифат қарийб намоён бўлмайди, 1 – сифат ҳеч қачон ўзини кўрсатмаган. Раҳбарликнинг учала даражасини эксперт баҳолашда синовчиларнинг ўзини ўзи баҳолаш жараёнидан ҳам фойдаланилади. Ҳар қайси синалувчи бўйича уларнинг ўртача даражасининг қиймати (аҳамияти) белгиланган.

А.Л.Журавлёвнинг тадқиқот методикасининг иккинчи қисмида асосий эътибор раҳбар шахсини гуруҳий баҳолашга қаратилган бўлиб, унда таъкидлаб ўтилган шкала бўйича жамоанинг ҳар бир аъзоси ўз раҳбарининг мулоқотмандлигини баҳолаган. Гуруҳий баҳолаш тадқиқот учун алоҳида аҳамият касб этади, чунки унда ижрочиларнинг тескари алоқаси ўз аксини топади, бинобарин, уларнинг муносабатлари, раҳбар билан ўзаро таъсир ўтказишнинг коммуникатив жабҳалари (аспектлари)ни баҳолаш намоён бўлади. Раҳбарнинг мулоқотмандлигини баҳолаш орқали жамоа аъзолари унга нисбатан ўзларининг умумлашган муносабатларини билдирадилар, чунки унинг асосида ижрочиларга нисбатан бошлиқ мулоқоти ётади.

Тадқиқотчи изланиш мақсадидан келиб чиққан ҳолда Айзенкнинг шахслилик сўровномасидан фойдаланади, бунда шахснинг экстравертивлиги омили аниқланади, маълумки, ушбу фактор ўзининг мазмуни, моҳияти билан мулоқотмандликка жуда яқин туради.

Шуни мамнуният билан таъкидлаб ўтиш жоизки, шахсни гуруҳий баҳолаш методикаси ва Айзенк сўровномаси ёрдами билан нафақат раҳбар мулоқотмандлиги, балки ижрочиларники ҳам баҳоланган, бунинг моҳияти шундан иборатки, кези келганда жамоада уни намоён бўлиш даражасини таққослаш зарурияти туғилса, ундан фойдаланишдир.

Муаллиф олинган натижаларни таҳлил қилишда қуйидагиларга асосланади: раҳбарларнинг мулоқотмандлиги намоён бўлиши беш даража (босқич)га ажратилади:

1) жуда паст мулоқотмандлик (биқиқлик) - 24 балли шкала бўйича 4 баллгача;

2) паст мулоқотмандлик 5-9 балл;

3) ўртача (муўтадил) мулоқотмандлик - 10-14 балл;

4) юқори мулоқотмандлик - 15-19 балл;

5) ўта юксак мулоқот - 20 баллдан зиёд.

А.Л.Журавлёв тадқиқотида раҳбар мулоқотмандлигининг индивидуал қиймати 4 баллдан 18 баллгача диапазонда тақсимланганлиги аниқланди. Унинг фикрича, раҳбарлар фаолиятини ишлаб чиқариш самарадорлиги, биринчидан, уларнинг ижтимоий-руҳий самарасидан бирмунча юқори баҳоланади. Иккинчидан, ижтимоий-руҳий кўрсаткичларни таққослаганда, мумкин қадар раҳбарнинг юксак мулоқотмандлиги вужудга келса, юқори ишлаб чиқариш кўрсаткичларига эришилади.

Олинган маълумотларга қараганда, раҳбарлар мулоқотмандлигининг мақсадга мувофиқ пайдо бўлиши жамоа аъзоларининг муомала ўрнатиши индивидуал-психологик хусусиятларига, ишлаб чиқаришнинг техник ва технологик тавсифларига, ҳисобга олиниши мураккаб омиллар мажмуасига боғлиқ эканлиги кўзга ташланади. Муаллиф раҳбарларда мулоқотмандлик ифодаланишининг детерминлашган омиллари мажмуасини тўртта асосий гуруҳга ажратади:

1) жамоага жамият томонидан бериладиган мақсадлари ва вазифаларини аниқловчи ишлаб чиқариш хусусиятлари;

2) жамоадаги алоҳида шахслар ва раҳбарликнинг социал-психологик, ижтимоий-демографик, ижтимоий-иқтисодий тавсифлари;

3) раҳбар шахснинг индивидуал хислатлари;

4) раҳбар билан ижрочилар орасидаги муомаланинг шарт-шароитлари ва яққол вазиятлари хусусияти.

Тескари (салбий) таъсир кўрсатиш муаммосининг дастлабки тадқиқоти ҳам ўта юксак мулоқотмандликка, тескари боғлиқликнинг самарадорлигини тушунтиришга қаратилиши лозимлигини кўрсатади. Маълумотларга биноан жамoa аъзоларида раҳбарлар билан муомалага киришишнинг муайян даражасига нисбатан социал-психологик кўрсатма ҳукм суриши мумкинлиги аниқланди. Шунингдек, ижрочилар билан юқори мулоқотманд раҳбарларнинг ўзаро таъсир кўрсатишида “блокировка механизми” ишлаб чиқилар экан. Бунда оптималликдан йироқ вазиятларда муомала йўналиши кузатилади. Бундай ҳолатларда ижрочилар билан раҳбарнинг ўзаро таъсир кўрсатиш усуллари ҳисобига муомала блокировкаси амалга оширилади ва бу ҳол ўта қуйи мулоқотманд раҳбарлар учун ҳам хосдир.

Муаллиф талқинига кўра, раҳбар фаолиятининг юксак самарадорлигига эришиш ҳам қуйи, ҳам юқори мулоқотмандликда учрайди. Бошқарув қарорларини амалга оширишда, ишни ташкиллаш жараёнида ижрочилар билан раҳбарнинг ўзаро таъсир ўтказиши ва фаол муомаласи билан тавсифланади. Бошқарув қарорини қабул қилишни обдон ташкиллаштириш жамoани ҳамкорлик фаолиятига тайёрлаш фаолиятнинг ва ташкилий чоратадбирларнинг сифати билан аниқланади ва белгиланади.

Эмпирик маълумотлар таҳлиliga биноан, турлича ишлаб чиқариш саноат корхоналарида, раҳбарлар гуруҳида, ҳар хил жинслар ўртасида аҳамиятли, қийматли тафовут йўқ эканлиги намoён бўлди. Раҳбарлик стажига, ёш хусусиятига қараб раҳбарлар гуруҳида статистик аҳамиятли фарқлар мавжудлиги ўрнатилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда муаллиф айрим хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади:

1) раҳбар шахсини интеграл ва очиқ тизим сифатида қараш мумкин, чунки унда бир қатор ўзгаришлар юзага келади ҳамда ривожланиш амалга ошади;

2) бошқа одамлар билан муомалада ва бошқарув фаолиятида, раҳбар шахсининг узлуксиз ривожланиши, камолоти жараёнида, методлар, усуллар алмашишида раҳбарликда юксак самараларга эришиш мумкин;

3) раҳбар томонидан янги фазилатларни эгаллаш натижасида ва баъзи хислатларни йўқотиш туфайли раҳбарлик услублари алмашади.

2.11. Фикрий топшириқни биргаликда ечишдаги диалог мазмунининг психологик таҳлили

Икки одамнинг бир-бири билан дастлабки яқинлашувини, бевосита нутқий муомала вазиятида биргаликда фикрий топшириқларнинг ечишини уларда диалог ва фикрий топшириқларнинг ечишини диалог ва фикрий жараёнлар намоён бўлиши сифатида қараш мумкин. Диалог мазмунини тадқиқ қилган Г.М.Кучинскийнинг талқинича, бу (диалог) – шерикларнинг ўзаро таъсирининг етакчи шакли, бажариладиган фаолиятнинг адекватлигидир. Унинг адолат мезони билан одилона баҳо беришича, новербал муомаланинг аҳамиятини инкор этмай, биз шуни таъкидлаймизки, унда билиш жараёнлари мазмунини акс эттириш (ғоялар, гипотезалар, тушунчалар, фаолият ва ҳоказо) имконияти ҳаддан зиёд чеклангандир.

Дарҳақиқат шундай омил мавжудлигини тан олиш билан бирга, биргаликдаги ечим, ҳамкорлик ечими атамасига аниқлик киритилиши лозим, агарда диалог ёйиқ бўлиб, ўз ичидаги фикрий ва индивидуал жараёнларнинг муҳим жабҳаларини қамраб олса, уларни яхлит бир бутунликка айлантирса, фақат шу тақдирдагина мулоҳаза шартига мувофиқ келади. Г.М.Кучинскийнинг бевосита нутқий муомала вазиятида фикрий топшириқни биргаликдаги (ҳамкорлик) ечимига оид тадқиқоти “тафаккур ва диалог” муаммосини келтириб чиқаради, сўзсиз улар ўртасидаги муносабатни бундай ўрганиш психология фанида янгилик ҳисобланади. Унинг ҳақли равишда таъкидлашича, диалогнинг психологик моҳияти тўғрисида илмий манбаларда кенг қамровли баҳслар йўқ, бироқ муомала тушунчаси мазмуни, тузилиши бўйича кейинги йилларда шиддатли суръатда мулоҳазалар, муҳокамалар авж олмоқда. Бу тўғрида психологлар томонидан билдирилган нуқтаи назарлар муаллиф учун алоҳида қизиқиш уйғотади ва диалог (мулоқот) моҳиятини ойдинлаштиришда муҳим аҳамият касб этади. На-

зарий фикрлар таҳлилига асосланган муаллиф куйидаги шаклда таъриф беради: “диалог – инсонни инсон билан муомаласининг алоҳида шаклидир”.

Г.М.Кучинский томонидан собиқ совет психологиясида энг кенг ёйилган ёндашув бевосита муомала махсус фаолият сифатида ўрганилиши эканлиги, унинг негизида фаолият назариясининг йирик вакиллари асари ётиши уқтирилади. Маълумки, ушбу назария собиқ совет психологиясининг йирик ютуқларидан бири саналади ва унда асосий эътибор субъект фаоллигининг шундай шаклларига қаратиладики, бунда фаолият предмети ўзгартирилиб унинг маҳсулига айлангирилади. Фаолиятнинг предметлиги бу ҳолатда унинг туб негизини англатувчи (конститутив) тавсифи сифатида қаралади. Ушбу муносабат билан муомалани фаолият сифатида талқин қилувчи психолог учун унинг предмети масаласига жавоб ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Муаллифнинг таъкидлашича, бу борада уч хил жавоб бўлиши мумкин. Чунки муомала фаолият тўғрисида ва унинг предмети юзасидан уч хил кўринишдаги тасаввур мужассамлашгандир:

а) муомала қатнашчилари томонидан ўзининг навбат билан таҳлили;

б) муомаладошларнинг ўзаро муносабати ёки таъсири;

в) муомаладошларнинг ҳамкорлик фаолияти.

Ушбу ёндашувлар Т.В.Драгунова, А.А.Леонтьев, В.В.Рижовники эканлигини таъкидлаш билан масалага аниқлик киритиш лозим деб ҳисоблаймиз.

Г.М.Кучинскийнинг нуктаи назарича, юқоридаги муомаланинг фаолият сифатида қарашларнинг энг заиф жойи муомаладошларнинг ўзаро таъсири жараёнининг таҳлили ҳисобланади. Бевосита нутқий муомала вазиятида иккита синалувчи учун умумий бўлган фикрий топшириқни ечишда ушбу ҳодисани тушунтириб беришга ҳаракат қилади: учинчи, топшириқ синалувчилар томонидан “диада” ечилган тақдирда, ҳамкорлик ечими бу ҳолда ўзини диалог сифатида намоён қилади. Агар инсон муомала предмети сифатида талқин қилинса (Т.В.Драгунова), бунда диалог икки қайта фаолиятга айланиб қолади, чунки муомаладошларнинг ҳар бири учун фаолиятнинг ўз предмети бўлади, яъни унинг суҳбатдоши. Ўзаро таъсир бундан келиб чикқан ҳолда

алмашилиб турувчи, ёнма-ён ҳаракатланувчи иккита таъсир ўтказишга тенглаштириб қўйилади. Уларнинг ҳар қайсиси ўз мақсади, ўз мотивига эга бўлади. Бу ҳолда ҳар бир иштирокчи фаолиятини алоҳида қараш, ҳатто унинг шеригига таъсир ўтказишини, муомаладошнинг таҳлил қилинаётган фаолиятга нисбатан таъсирини ҳисобга олиш ҳам шерикларнинг ўзаро таъсир ҳаракати таҳлилида унинг ички мантиғини тасаввур қилиш амри маҳол.

Муомалага фаолият сифатида иккинчи ёндашувда изланувчининг жисмга мўлжалланувчи муомала муносабати билан уйғунлашган тарзда акс этади. Бу вазиятда топшириқ дилда ечилганлиги туфайли диалогдан бошқа ҳеч қандай ўзаро таъсир йўқ. Муомала предмети ўзаро таъсир ўтказиш ҳисобланса, у ҳолда диалог устига диалог пайдо бўлади, яъни ҳамкорлик ечими жараёнида муомала қандай кўринишда юзага келиши керак. Бирок ҳамкорликдаги ечим диалогнинг фрагментлари бошқалар билан ўзаро қўшилишиб бир яхлитни вужудга келтиради. Бошқача сўз билан айтганда, муаллиф томонидан таҳлил қилинаётган вазият яхлит диалог ҳисобланиб, яхлит жараён шерикларни ўзаро таъсир ўтказиш нутқида амалга ошади ва ҳеч қачон ўзаро таъсир учун ҳукм сурмайди.

Муомалага фаолият сифатида ёндашувнинг учинчи турида муомала субъекти – бу муомала ҳисобланмайдиган ҳамкорлик фаолиятида ўз аъзоларининг интеграцияси мақсадида уларга таъсир ўтказувчи гуруҳдир (В.В.Рижов). Г.М.Кучинскийнинг эътирозича, агарда топшириқ дилда ечиладиган бўлса, унда муомала иштирок этмаса, бунда ҳеч қандай ҳамкорлик ечими ҳам йўқ. Агарда муомала фаолият сифатида унинг предмети ҳисобланмиш ҳамкорлик фаолиятининг ҳар хил жабҳаларига йўллаш мумкин бўлса, у ҳолда диалог мазмуни, шакли бўйича нимага қаратилганлигидан қатъи назар, у шерикларга ўзаро таъсир ўтказувчи сифатида қолаверади, чунки инсоннинг нутқи инсонга қаратилган бўлиши мумкин.

Собиқ совет психологиясида Б.Ф.Ломовнинг муомала ва фаолиятнинг ўзига хослиги, уларнинг бир-бирига қўшилмаслиги тўғрисида бошқа ёндашуви кенг тарқала бошлади. Бу йўналишдаги ўзига хослик биринчи навбатда алоҳидаликнинг

Ўзиги хослиги, “субъект – субъект” муносабати ўзаро таъсир жараёни муомала моҳияти яратувчиси эканлиги билан боғланади ва ўзаро таъсирнинг “субъект – субъект”и билан муайян даражада тафовутланади.

Муаллифнинг мулоҳазасича, диалог қатнашчиларининг ўзаро таъсирининг асосий хусусияти шундан иборатки, бунда ўзаро таъсир нутқ шаклида, нутқ ёрдами билан амалга ошади. Инсоннинг нутқида ҳамиша нимадир, нима тўғрисида гапирилади, яъни сўзловчи субъектнинг фикрий позицияси ифодаланади. Фикрий позициянинг ўзаро таъсирида диалогнинг ички ва ташқи жабҳаларини фарқлаш имконияти вужудга келади. Диалогнинг ташқисида ҳар хил ўзаро таъсир ўтказувчи фикрий позициялар турлича аниқ (жисмоний) суҳбатдошлар томонидан ривожлантирилади. Диалогнинг ичкисида ҳар хил ўзаро таъсир ўтказувчи фикрий позициялар фақат субъект томонидан ривожлантирилади, яъни фақат битта-ю битта гапирувчи нутқида ифодаланади. “Ички диалог” ва “ички нутқ”, “ташқи диалог” ва “ташқи нутқ” тушунчалари айнан бир нарса, бир хил атамалар эмас. Бошқача йўналтирилган гапирувчининг ташқи нутқи ҳамиша унинг ўзига ҳам қаратилган бўлади. Нутқий муомалада шерик нутқига диалогик муносабатни билдириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳам ўзининг, ҳам бегонанинг нутқига эътибор қилиши лозим. Бинобарин, ташқи нутқ ташқи ва ички диалог воситаси бўлиши мумкин.

Муаллифнинг мулоҳазасича, ташқи ва ички диалоглар – бу эмпирик ва назарий объектлар эмасдир. Фикрий топшириқнинг ҳамкорлик ечимини ўрганаётган тадқиқотчи эмпирик объект билан иш юритади ва уни кейин “нутқий муомала” тушунчаси билан белгилаш мумкин. “Ташқи диалог” “ички диалог” тушунчалари асосида нутқий муомаланинг ҳар хил жабҳаларини қайд қилиш имконияти туғилади (динамикаси, хусусияти). Асарда баён қилинишича, фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечиш жараёнида диалогни ўрганиш “субъект-субъект” ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнини аниқлашга ва предметли маъновий ва мантиқий ечиш жараёнида очилишини қайд қилишга йўналтириш керак.

Г.М.Кучинский томонидан ўтказилган диалог шаклининг фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечиш жараёнига бағишланган

тадқиқотида аниқланишича, нутқий муомала шаклининг тузилмавий бирлиги сифатида элементар цикл хизмат қилиши мумкин. Элементар цикл мазмуни ўзаро боғланган нутқ актларидан ташкил топгандир. Унинг таркибига фақат элементлар, яъни бир функционал, битта коммуникатив топшириқни ечишга қодир нутқ аклари (нутқий хатти-ҳаракатлар) киради. Элементар нутқ актларининг функцияларини ўзаро шундай қиёслаш мумкинки, биринчи элементар нутқ акти муомала циклини очадиган функциясиз мумкин бўлмагандай, иккинчи элементар нутқ акти унга мутаносиб функциясиз амалга ошмайди, натижада ушбу жараён яқунланмай қолади. Шунингдек, асарда кўрсатилишича, нутқий муомаланинг элементлар цикллари қаторига “унга нисбатан маълумот – муносабат”, “савол – жавоб”, “унинг бажарилишига ҳаракат турткиси” кабилар киради, нутқий муомаланинг мураккаб шакллари ранг-баранглиги уларнинг негизида мукамалроқ ифодаланиши мумкин. Диалогнинг мазмунини таҳлил қилишда бирламчи нарса нутқий муомаланинг элементар циклида мавзу тўғрисидаги масала бўлиши керак.

“Унга нисбатан маълумот – муносабат” циклининг мавзусини аниқлашнинг асосий мўлжали маълумотни акцентирлашган қисмга, “режа” га ажратишдир. Маълумотнинг мавзуси – бу унинг асосий аниқловчисидир. Сўз, тушунча, атама, сўз бирикмаси режа орқали аниқланади.

“Унинг бажарилишига ҳаракат турткиси” цикл мазмунини таҳлил қилишда унинг икки асосий кўринишини фарқлаш мақсадга мувофиқ:

а) суҳбатдошнинг нутқий фаоллигини бошқаришга йўналтирилган ҳаракатга ундовчи (кўзловчи) цикл;

б) суҳбатдошнинг нутқсиз фаоллигига йўналтирилган ҳаракатга туртки цикл.

Биринчи кўринишда нутқ мавзуси тўғридан-тўғри бериллади, иккинчисида эса диалогнинг мавзуси билвосита йўл билан суҳбатдошнинг онгига етказилади.

Маълумот ўтказиш, савол ва ҳаракатга ундовчи (кўзғовчи) – булар муомаланинг элементар циклини амалга оширувчи функционал элементлардир. Г.М.Кучинский биринчи гуруҳ функционал элементларни мурожаатлар, иккинчисини эса жавоб аклари

деб номланади. Уларнинг ўзаро фарқини муаллиф куйидагича изоҳлайди: диалогда янги мавзуларни муҳокамага қўйиш фақат мурожаат орқали амалга оширилади, жавоб актлари эса қўйилган мавзу чегарасидан ташқарига чиқмайди. Шерикларнинг биттаси иккинчисига мурожаат қилса, унинг хатти-ҳаракати уч йўналишда давом этиши мумкин. Биринчидан, бошланган циклни яқунлаш ва шу билан бирга суҳбатдош таклиф қилган мавзунини қўллаб-қувватлаш. Иккинчидан, бошлаб қўйган циклни яқунламай, ўзининг маълумотномаси, саволлари, ҳаракатга турткиси билан янгисини бошлаш.

Тадқиқотчи олинган маълумотларга асосланиб баъзи бир хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади:

1) диалогда битта эмас, балки иккита ва ундан ортиқ мавзу бўлиши мумкин;

2) диалогда у ёки бу мавзу узлуксиз ривожланмай қолиши кузатилади;

3) диалогда шерикларнинг ўзаро таъсири нафақат диалог мавзуси учун курашда намоён бўлибгина қолмасдан, балки уни ривожлантириш бўйича интилишда ҳам кўзга ташланади;

4) диалогда ҳам маъновий ўзаро боғлиқ цикллар изчиллиги, ҳам ўзаро боғланмаган элементар цикллар вужудга келади.

Маъновий ўзаро боғлиқ элементар циклларнинг ташкилий мажмуаси пайдо бўлиши нутқий муомаланинг мураккаб цикли, микродиалог тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради. Нутқий муомаланинг мураккаб циклларига мурожаат қилиш диалог мазмунини таҳлил этишда янги саволлар туғилишига олиб келади. Микродиалогда муҳокамага ажратилган аниқ мавзу йўқ, элементар цикл мавзусидаги функционал роль эса микродиалог ривожланиши давомида мутлақо ўзгариши мумкин.

Нутқий муомалада ташқи диалогнинг ичкига ўтиши ўз ифодасини топмасдан, балки ички диалогнинг ташқи шаклига ўтиши ҳам қамраб олинади. Ташқи диалог мавзулари ривожланишидаги узилишлар, фавқулудда бир мавзудан иккинчисига кўчиши суҳбатдошлар ички диалоглари ҳаракати (кечиши) билан кўпинча детерминация қилинади. Ташқи диалогнинг ҳар хил фрагментлари мавзуси билан маъновий алоқалари шерикларнинг ички диалогда яширинган бўлиши мумкин.

да ишлаганлар, кейинчалик топширувчи ечиш имкониятларини муҳокама қилишган (4 тадан бўлиб - топширик тўғрисидаги ахборот алмашиш билан шуғулланганлар). 16 нафар синалувчилар индивидуал ишлашган ва назорат гуруҳини ташкил этишган.

Методика хусусиятидан келиб чиққан ҳолда баҳслар маълум қоидаларга суянган тарзда уюштирилган:

а) топширик тўғрисида ахборот алмашиш кезида дискуссияга раҳбарлик (Д): лидерсиз муҳокама (Дй); гуруҳ ичидан тайинланган лидер билан (Дг); кўшимча муҳокама лидери сифатида топшириққа алоқаси бўлмаган психолог билан (Дк);

б) топширик тўғрисида ахборот алмашиш юзасидан олдиндан аниқлаб қўйилган мақсад (Му): фақат умумий мақсад (Мк); в) топширик тўғрисида ахборот алмашишга қадар топширик ечиш бўйича индивидуал ишлаш тажрибаси (Е); инструкция бўйича билим (Ео); инструкция + битта уриниш (Е); инструкция + иккита уриниш (Е); инструкция + учта уриниш (Е).

Муаллифлар синалувчиларни хатога йўл қўйиш частотасига қараб, улар фаолиятини баҳолашга ҳаракат қилишади. Назорат гуруҳи учун белгиланган миқдорга асосланиб, баҳолаш мезони сифатида Мак-Колл трансформацияси ёрдами тадқиқотчилар мўътадиллашган (меъёрлаштирилган) шкалани ишлаб чиқадилар ($b + l = Ml$). Гипотезада башорат қилинган ўзаро таъсир кўрсатишнинг асосий омилларини баҳолаш учун дисперсия таҳлили қўлланилади. Синалувчилар фаолиятлари кейинги вариантлар бўйича гомогенлари ва олдинги сериялар бўйича гетерогенлари намоён бўлган. Дункан тести бўйича ўрта фаолият олдинги топширик ечишдаги уринишлардан муайян аҳамиятли даражаси билан тафовутланади.

Олинган ва жадвалларда ифодаланган натижалар таҳлилига асосланиб, муаллифлар баъзи бир хулосалар чиқарадилар:

1) дастлаб тасаввур қилинган эркин ўзгарувчилар ўртасида ўзаро таъсир йўқ;

2) топширик тўғрисида ахборот алмашиш самарадорлигига қўйилган ҳар хил хусусиятли мақсадлар фарқларни олиб келмайди (иккинчи гипотеза инкор қилинади):

3) топширик тўғрисида ахборот алмашишга қадар топшириқлар ечишни индивидуал частотасининг юксак аҳамиятли

таъсири биринчи сериядаёк пасаяди, бу кўрсаткич Дункан тести бўйича сезилади;

4) топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш орқали индивидуал ўқитишга (ўргатишга) дискуссияга раҳбарлик юксак аҳамиятли таъсир кўрсатади.

Тадқиқотчилар гипотезаси билан топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш самарадорлиги ортишига дискуссия лидерининг таъсири унинг дискуссия олиб бориш қобилиятига боғлиқ (1а гипотезанинг чекланганлиги, 1б гипотеза эса мутлақо инкор қилинади).

Тажриба ва назорат гуруҳларини ўзаро таққослаш қуйидаги кўрсаткичлар бўйича ўзаро тафовутланишини кўрсатади: маромида гуруҳни муҳокама жараёнида бошқариш тажриба гуруҳининг юксак аҳамиятли даражада устунлигини намойиш қилади; тажриба гуруҳи аъзолари топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш ҳисобига назорат гуруҳидан юксакликка эришадилар; индивидуал жиҳатдан ютуққа эришиш топшириққа алоқадор тажрибага ва топшириқ тўғрисида ахборот алмашишни бошқаришга боғлиқ.

Ишлаб чиқаришда олиб борилган дала тажрибалари ўзига хослиги билан олдингисидан ажралиб туради. Тажрибалар олдига қуйидагича гипотезалар қўйилади:

1) топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш жараёнида қатнашиб, ишлаб чиқариш топшириғи талабларини бажаришни яхшилаш учун ишлар йўриқномасини ишлаб чиқишлари мумкин;

2) шундай мақсадда топшириқ тўғрисида ахборот алмашиш жараёнида қатнашиш бир даврнинг ўзида индивидуал ўқиганликни яхшилади (ишнинг индивидуал усулларини такомиллаштиради);

3) синалувчилар сифатида саноат корхонасининг 9 нафар ишчилари (бир сменада 3 кишидан) қатнашишган, уларнинг ҳар қайсиси бир хил ишни бажаришган. 12 соатли муҳокама давомида гуруҳ: а) нуқсонларни топишнинг рационал стратегияси; б) хатонинг олдини олиш; в) ишлаб чиқаришни топширишга тааллуқли масалалар юзасидан муомала ва ўзаро таъсирни яхшилаш бўйича муайян қоидалар ишлаб чиққан.

Иккинчи тажрибада 20 нафар саноат корхонасининг ишчилари (5 тадан 4 та бригада) қатнашишган. Тажриба олдида

(белги) тушунчасининг уч қирраси (томони), жабҳаси тўғрисида мулоҳаза юритишни келтириб чиқаради; реал аломат, аломат образи, аломат модели.

Муомалада фикрнинг аҳамиятлилиги, қиймати ва унинг тузилиши, таркиби алоҳида роль ўйнайди. Фикрнинг аҳамиятлилиги (мазмундорлиги), қиймати шахсий маъно касб этиши, ҳиссий ранг-баранглиги таркибларидан иборатдир. Тил билан боғлиқ аломат билишнинг ва муомаланинг психологик кууроли бўлиб ҳисобланади. У аксарият даврларда коммуникатив ва когнитив муаммоли вазиятда яққоллашади. Худди шу боисдан аломат (белги)лар тузилишининг юксак даражалари ва уларнинг турлари (кўринишлари) муаммоли вазият типига боғлиқ равишда намоён бўлади.

Таъкидлаб ўтилган мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда муомаланинг қуйидаги психологик тузилишини тавсия қилиш мумкин:

- муомаланинг турли хусусиятли мотивацияси;
- ҳар хил вазиятларда муомаланинг тахминий фазалари мавжудлиги;
- муомалани режалаштиришнинг босқичлар ва фазалардан иборатлиги;
- муомалага киришиш ва уни амалга ошириш фазаси;
- муомала жараёни (фаолияти)ни назорат қилишнинг ҳар хил даражалари ва кўринишлари.

Муомала жараёнида мақсадга йўналтирилган функционал мўлжаллар муҳим аҳамият касб этади. Модомики шундай экан, муомала эҳтиёжининг генезиси қиймати ортиб боради.

Муомала қуйидаги ижтимоий ва социал-психологик хусусиятли функцияларни бажаради:

- жамоавий ҳамкорлик фаолиятини оптимизациялаш ва ташкил қилиш функциялари;
- объектив ва субъектив омилларни ижтимоийлаштириш функцияси;
- гуруҳ ва жамоани айнлаштириш функцияси;
- гуруҳга ва жамоага қарама-қарши қўйиш функцияси;
- бевосита ва билвосита хусусиятли ҳамда гуруҳлараро алоқа функцияси.

Муомала жараёни ёки фаолиятининг муваффақиятли амалга ошишини таъминлаш учун қуйидаги омилларни ҳисобга олиш мутлақо зарур:

– вазиятга қараб ўзаро таъсир, яъни ташқи детерминаторларни;

– билвосита мулоқотга киришишни (йўлдош орқали алоқа, аудио ва видео, радио ва телевидение, рация ёрдами билан, яъни аломатлар, шарт-шароитлар билан хабар, маълумот узатиш);

– ҳамкорликдаги гуруҳий фикр юритиш фаолияти самарадорлигига ўзаро таъсир ўтказиш хусусиятининг таъсирини;

– фикрий топшириқларни ҳамкорликда ечишда мулоқотнинг мазмунини;

– сигналларни ҳамкорликда баҳолашда конформлик ва таъсирга берилувчанликни;

– ҳамкорликдаги маҳсулдор фаолият шароитида муомаланинг шахсга оид детерминантларини;

– диада шароитида сўз орқали ўзаро таъсир ўтказишнинг шахсга оид жабҳасини;

– жамоага раҳбарлик қилишда шахс ва жамоатчиликнинг ролини;

– инсон ўзининг муваффақиятли ва муваффақиятсиз фаолияти натижасини идрок қилишда вербал ва новербал мулоқотнинг, сенсор топшириқлар ечишининг аҳамиятини;

– атрофдаги одамлар билан ишончли муносабатда бўлиш ҳар хил ёш давридаги шахслар учун муомала ўзига хос тавсиф эканлигини ва ҳоказо.

Шахслараро муносабатга киришишда шахснинг қуйидаги сифатлари, хислатлари, фазилатларини ҳисобга олиш муомала маҳсулдорлигини оширади:

1. Шахснинг ҳаётий позициясини акс эттирувчи фазилатларини (ростгўйлик, принципааллик, бурч ҳисси, ижтимоий фаоллик).

2. Ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларида меҳнат қилишга тайёрлик даражаси хусусиятларини ифодаловчи хислатларини (меҳнатсеварлик, касбий фидоийлик, ташкилотчилик қобилияти, серҳаракатлилик).

3. Бўлғуси оилавий турмушга тайёргарлик фазилатлари ва кўникмаларини тавсифловчи шахсга оид жабҳаларни (уй-рўзғор

ишларига киришимлилик, ишлаб чиқаришдаги меҳнат билан уй ишларини мувофиқлаштириш, оила бюджетини оқилона тақсимлаш, сарфлаш, ўзини ва оила аъзоларини моддий таъминлашга уқувчанлик).

4. Одамларга нисбатан муносабатда намоён бўлувчи шахс сифатларини (сахийлик, ғамхўрлик, дўстлик ва муҳаббат, содиқлик, ёнберувчанлик, юмшоқлилик).

5. Шахснипг коммуникатив хислатларини (дилкашлик, хушчакчаклик, умумий тил тоғувчанлик, жамоатчилик орасида ўзини тута олишлик).

6. Шахснинг интеллектуал фазилатларини (савияси кенглиги, фикрни тушуниш қобилияти, ўзгаларга ҳамдардлик, юмор хисси, ақлнинг ўткирлиги, фаросатлилик).

7. Шахснинг иродавий хислатларини (ирода кучи, собитқадамлилик, уюшқоқлик, ўзини уддалаш).

8. Ташқи қиёфаси хусусиятларини намоён қилувчи томонларини (жисмоний саломатлик, хушбичимлилик, ўз қиёфасига эътиборлилик, озодалик) ва бошқалар.

Муомала ҳаёт ва фаолиятнинг турли жабҳаларида амалга ошади; мақсадли фаолиятда, интеракцион ва шахсга оид доирада мавзувий ахборотларда, сюжетли ролли жиҳатда ва ҳоказо. Мазкур жараёнларда унинг моҳияти, расмий тузилиши, миқдорий тавсифига алоҳида эътибор берилади. Фикр алмашшига мўлжалланган муомала нутқнинг монологик, диалогик, полилогик ва бошқа турларидан ташкил топади. Бунда нутқий ўзаро таъсирнинг ритмик, интонацион, темпорал хусусиятларини ҳисобга олиш шахслараро ахборот узатиш ва қабул қилиш самарадорлигини оширади.

Бизнингча, муомала куйидаги турлардан иборатдир: вербал, новербал, бевосита, билвосита, расмий, норасмий, контактли, дистантли, экспрессив, импрессив каби. Уларнинг ҳар бирини эгаллаш орқали муомала маромининг индивидуал услуби вужудга келади. Бу борада изчил равишда тадқиқот ишларини олиб бориш муомала механизмларини очишга хизмат қилади, шахслараро муносабат даражасини оширади, фикр алмашув, хулқли таъсирланиш ва таъсир ўтказиш малакаларини шакллантиради.

Учинчи боб. КАТТА ГУРУҲЛАР ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА

3.1. Этник психология

Одамлар руҳиятининг миллий хусусиятлари, миллий характери, миллий туйғуси, миллий диди, миллий хулқ-атвори, миллий ўзлигини англаши, миллий стереотиплари шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганувчи фанлараро соҳа этник психология дейилади. Халқнинг одатий мезони асосида ижтимоий ҳодисаларни идрок қилиш, таснифлаш ва баҳолаш стереотипизация (юнонча stereos - қаттиқ, typos - из деган маънони билдиради) деб аталади.

Миллий муносабатлардаги ноёб жабҳалар қаторига этноцентризм (юнон. ethnos - халқ, лот. centrum - ўрта деган маъно англатади) ва этник стереотип (юнон. stereos - қаттиқ, typos - из деган маъно англатади) киради. Бегона халқ, ёт маданият руҳий ҳодисалари ва омилларини ўз халқининг қадриятлари, маданий анъаналари орқали таҳлил қилишга мойиллик этноцентризм дейилади. Этноцентризмдан фарқли ўлароқ руҳий омиллар эмас, балки аксарият ҳолларда ижтимоий омиллар билан шартланувчи бошқа халқнинг миллий хусусиятлари тўғрисида юзаки фикрлар мажмуаси этник стереотип деб аталади.

Миллий руҳият фани куйидаги таркибий қисмлардан иборатдир: миллий характер, миллий туйғу, миллий дид (таъб), миллий онг, миллий ўзлигини англаш, миллий анъаналар, урф-одатлар, расм-русумлар, маросимлар ва бошқалар. Миллий руҳият миллий тил, маданият, куй, бошқа миллат ва элатларга муносабатда ҳам намоён бўлади.

Ўзбек халқи ўзининг миллий характери, миллий хулқ-атвори, миллий туйғуси, мижози, диди (таъби) билан бошқа миллатлардан ажралиб туради. Ўзбекларнинг сезгиси, идроки, хотираси, тафаккури, ҳатто салоҳиятининг маълум йўналишга

қаратилганлиги, уларнинг эҳтиёжи, қизиқиши, миллий онги ўзига хос бетакрордир. Ўзбекларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида анъаналари, урф-одатлари, удумлари, расм-русумлари, ахлоқий меъёрлари, турмуш тарзи, шахслараро муносабатлари, муомала мароми ва миллий хусусиятлари вужудга келган. Масалан, ўзбек халқининг миллий руҳиятидаги андишалилик, хушмуомалалилик, ширинсуханлик, меҳмондўстлик (меҳмонновозлик), саҳийлик фазилатлари бошқа миллатларда кам учраши туфайли алоҳида аҳамият касб этади.

Миллий характер – муайян миллат хусусиятларининг ўзига хос хислатлари мажмуасидан иборатдир. Миллий характер хусусиятлари ўз ичига иродавий сифатларни (мустақиллик, чидамлик, принципаллик, ўзини ўзи тута билиш, қатъийлик, матонат кабиларни) ва ахлоқий хислатларни (поклик, интизомлилик, самимийлик, ҳаққонийлик, инсонпарварлик ва бошқаларни) қамраб олади. Ҳозирги замон психология фани нуқтаи назаридан ёндашилганда миллий хусусият бошқача тарзда таърифланади. Миллий хусусиятда инсонларга нисбатан муносабатни (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такаббурликни) ифодаловчи, меҳнатга муносабатни (меҳнатсеварлик, ялқовлик, масъулиятликни), нарса ва ҳодисаларга йўналтирилган муносабатни (озодалик, тежамкорлик, исрофгарчилик, аяш, аямаслик кабиларни) ва одамнинг ўзига ўзининг муносабатини билдирувчи (иззатнафслик, шуҳратпарастлик, манфурлик, ўзини катта олиш, димоғдорлик, камтарлик сингари) жиҳатлари мавжуд.

Миллий хусусият хислатлари оила, жамоатчилик, ишлаб чиқариш ва мактаб муҳити таъсири остида шаклланиб боради. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, инсон ижтимоий муҳитнинг ҳосиласи, деб атаймиз, лекин ирсий аломатлар иккинчи даражали деб ҳулоса қилишга ҳаққимиз йўқ. Одам турли-туман муҳитларда (макро, микро, мизе) ижтимоийлашиб, яккаҳол мустақил шахсга ўсиб ўтади. Худди шу сабабдан инсон шахсининг камолоти учун ақлий тараққиёт эмас, балки ахлоқий етуклик негиз вазифасини бажаради. Маълумки, ахлоқ муаммоси инсоният яралганидан эътиборан то ҳозирги давргача ўз долзарблигини сақлаб келмоқда. Миллий хусусиятда ғайриодатий хатти-ҳаракатлар содир бўлишининг олдини олиш учун миллий ахлоқ асос сифатида зарур.

Миллий туйғу (ғурур, ифтихор) шахслараро муносабатлар жараёнида, ҳиссий таъсирланишда, юксак ҳисларда (нафосат, лаззатланиш, ватанпарварлик, роҳатланиш, қониқиш, бурч, виждон, масъулият кабиларда), ижодий ғоялар туғилишида, миллий завқ ва шавқда, кайфият, шижоат, хуш кўриш, ёқтирмаслик сингари мураккаб ички кечинмаларда акс этади. Нафрат – ватанпарварликни ҳаракатлантирувчи туйғудир. Жумладан, миллий куй – бу ўзбек халқи ҳис-туйғуси ва кечинмалари, орзу умидларининг уйғун бир маромдаги товушлар орқали ифодаланишидир. Худди шу боисдан ўзбекнинг санъати ва адабиётининг миллий жилоси, мароми, гавдаланиши, миллий руҳи, оҳанги билан бетакрордир.

Онг нарса ва ҳодисаларни тўғри акс эттириш назоратига фаоллиги, борлиққа йўналганлиги, яъни унинг ҳамиша «нима»гадир қаратилганлиги хусусиятга эга. Инсон томонидан ўзини ўзи билишга қобилиятлилиги, ўзини ўзи назорат қилишга укувчанлиги, уларга нисбатан ички сабабий туртки, қадриятга асосланувчи сезгирлиги онгнинг хусусиятлари ҳисобланади. Инсоннинг онги ноёб ва бетакрор бўлишидан қатъи назар, у ихтиёрийлик хусусиятига эга эмас, чунки онг нисбий жиҳатдан ташқи омиллар билан шартлангандир. Бинобарин, даставвал шахс камолот даражаси унинг турмуш муҳитига, мавжуд тузумнинг тузилишига боғлиқ. Фан оламида онгнинг бир нечта кўринишлари мавжуд бўлиб, улар бир-бири билан уйғунлашгандир. Муайян билимлар тизимини англаш, ўзини ўзи тушуниш, ўзгаларга муносабат, маълум мақсадни кўзлайдиган алоҳидалик мажмуаси индивидуал онг дейилади. Ихтисосий хусусиятли билимлар моҳиятини англаш, гуруҳий тафовутларни тушуниш, шахслараро муносабат, ҳамкорлик фаолиятининг мақсадини кўзлашдаги хусусийлик мажмуаси жамоавий онг, деб аталади. Миллий хусусиятлар, борлиқ тўғрисидаги билимларни англаш, миллий ўзликни тушуниш, миллий муносабатлар, миллий мақсадни кўзлашдаги бирлик мажмуаси миллий онг дейилади. Умуминсоний хусусиятли билимлар мазмунини англаш, шахсий алоҳидаликни, миллатлараро муносабат, ижтимоий мақсадни кўзлашдаги умумийлик мажмуаси ижтимоий онг деб аталади.

Ижтимоий ҳаётда онг бир неча хил вазифаларни бажаради. Жумладан, борлиқни тўғри инъикос қилиш, ижодийлик ва яратув-

чанликка ундаш, хулқ, фаолият, муомала кечишини ҳам баҳолаш, ҳам бошқариш, укувчанлик, ақлий имконият ва фаросатлилик қўзғатувчиси, маънавий қадриятларнинг мезони кабилар.

Одамларнинг муайян социал-этник бирликка тааллуқли эканлигини, ўз миллатини ижтимоий тизимда ва халқаро муносабатларда эгаллаган мавқеини англаш, миллий қизиқишни, ўз халқининг бошқа ижтимоий бирликлар билан ўзаро муносабатини тушуниш, ғоялар, ҳислар ва интилишда намоён бўлишини пайқаш миллий ўзлигини англаш дейилади. Миллий ўзлигини англашга кайфият, ҳиссий кечинмалар, ёқтириш, ёқтирмаслик, ҳамдардлик, тарихий шартланган ҳар хил камолот даражасига эгалик, ўзининг этник бирлигини бошқалар билан қиёслаш киради. Ўзликни англашнинг омиллари оиланинг таъсири, миллий муҳит ва тил, маданий доира, тасодифий вазият (ота-она обрўсининг таъсири, алоҳида турмуш шароити, миллий турмуш ходисаси) ташкил қилади.

Халқнинг ўзини миллат сифатида танишини, ўзининг жисмоний қувватини, ақлий қобилиятини, юриш-туриш ва уларнинг турткиларини, борлиққа, шахслараро ҳамда миллатлараро муносабатини тўғри тасаввур этишдан иборат сифати миллий ўзлигини англашни билдиради. Миллий ўзлигини англаш миллий онгнинг шакли ҳисобланиб, ўзини муайян бирликка алоқадор эканлигини билиш халққа нисбатан муносабат бирлигида вужудга келади. Бошқа миллатларни билиш орқали ўз халқини англаш, миллий хулқ, фаолият, муомалани таҳлил қилиш орқали ўзлигини пайқаш, ўзгани кузатиш туфайли миллий хусусиятини сезиш, ўзини назорат қилиш ва бошқариш ёрдами билан ўзлигини тушуниш содир бўлади. Худди шу сабабдан миллий ўзлигини англаш халқнинг ўз эҳтиёжларига, қобилияти ва салоҳиятига, майлларига, хулқ-одоб, ички, ташқи турткиларига, кечинмаларига ва мулоҳазаларига нисбатан муносабатининг инъикосидир.

Миллий ўзлигини англаш – муайян халқнинг у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигида, ижтимоий муносабатда ўз миллатининг эгаллаган мавқеини аниқ тасаввур қилганлигида, миллий манфаатдорлигида ўз ифодасини топишдир. Миллий ўзликни англашда оилавий таъсирнинг, тилнинг, қариндош-уруғчилик алоқасининг роли бениҳоя каттадир. Миллий ўзликни англаш-

нинг объектив (тарихий тараққиёт, табиат инъоми) ва субъектив (миллат вакили таъсиридаги ўзгаришлар) омиллари мавжуд. Мазкур омилларнинг етилиши ўзликни англаш жараёнини тезлаштиради.

Ўзбек миллатининг қомат тутиши, кийиниши, ибоси, имошораси, юз ҳаракати, табассуми, хаёлот, таъзими, маросимлари, ижодиёти, фольклори, эпоси, таъби, диди, очиқ қалблиги ижтимоий-тарихий шарт-шароитлар маҳсули тариқасида гавдаланади.

Миллий хулқ-атвор одамларнинг миллий хусусиятлари тўғрисида гоҳ оқилона, гоҳ холис бўлмаган, тахминий фикр юритишга олиб келиш ҳодисасидир. Миллий юриш-туриш тарзи миллатларнинг бир-бирини ўзаро тушунишини бироз қийинлаштиради. Кўп ҳолларда у турли миллатларнинг муомалага киришишида ижтимоий тўсиқ вазифасини ўтайди. Шунинг учун халқ ва элатларнинг барқарор хулқ-атворини ўрганмасдан туриб, миллатлараро тенглик ўрнатиш мумкин эмас. Чет эл сафарларидаги миллатимизнинг бир вакили хулқига берилган баҳо бутун халқимизга берилган баҳодир.

Ўзбек халқининг қўшиқлари ва рақслари ҳам миллий турмуш тарзини, машғулоти моҳиятини ўзида акс эттиради. Жумладан, қўшиқ ва рақснинг шўх ва ўйноқлиги, ғамгин ва вазминлиги, мураккаблиги ва лапарсимонлиги, инсон қалбига энгил кириб бориши, маросимбоплиги билан бошқа халқларникидан тафовутланиб туради.

Миллий орасталик, соч қўйиш, уни ўстириш ва тараш, ўриш ва кийиниш удуми, миллий таъб ва дид, миллий кийимнинг иқлим шароитга мослиги, мавсумбоплиги, безаклари билан бошқа элатлардан ажралиб туради.

Ижтимоий-тарихий даврдан ўзбек халқига мерос бўлиб келган сахийлик, ростгўйлик, тантилик, садоқатлилик, поклик, одоблилик, бағрикенглик, катталарни ҳурмат қилиш, самимийлик, иноқлик, кадр-қиммат, иймон-эътиқод, виқор, виждонлилик, ифқатлилик, ўзаро ёрдам каби инсоний ҳислатлар ўзбек миллатининг маънавияти ва руҳиятининг рамзидир. Уларнинг ҳис-туйғуларидаги туғишганларига нисбатан илиқ муносабати миллий қиёфани акс эттиради. Буларнинг барчаси халқимизнинг

маданияти, тили, адабиёти, санъати ва тарихий обидаларида яққол ифодаланади.

Ўзбек халқининг урф-одатлари, удумлари, расм-русумлари барқарор хусусият касб этишига қарамасдан, улар янги давр, ижтимоий тараққиёт эҳтиёжи ва талабига муваффақ равишда шақлан ўзгариб боради, янги мазмун ва моҳият касб этади. Миллий анъаналар, миллий урф-одатлар ва маросимлар шаклида намоён бўлади. Урф-одат муайян хатти-ҳаракатларнинг узлуксиз такрорланиб туриши ва унга барча тўла амал қилишини англатади. Маросимлар эса урф-одатларнинг барқарор шаклини билдириб, ички яхлитликка, шақлан бежиримликка эга. Маросимнинг энг муҳим хусусиятидан бири – миллатнинг назокати, латофати, нафосати ва ижодкорлигини акс эттиришдир.

Урф-одат турғун ва барқарор хусусиятга эга бўлиб, халқнинг бир нечта авлоди томонидан яратилади ва ижтимоий ҳаётга татбиқ этилади. Масалан, ота-онага ҳурмат, кексаларга эҳтиром ўзбекларнинг урф-одати ҳисобланади, лекин у ҳозирги замонда халқ анъаналарининг бир кўриниши сифатида талқин қилинади, холос. Миллий расм-русумлар, маросимлар урф-одатлар таркибига кириб, турмушда уларнинг ўзаро муносабати уйғунлигини англатиб келади. Бинобарин, расм-русумлар, маросимлар урф-одатлар намоён бўлишининг шакли сифатида юзага келади. Масалан, тўй, меҳмон кутиш, дафн этиш билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар ўзаро умумий жиҳатлари билан ажралиб туради. Бундай маросимлар бошқа туркий халқларда ҳам мавжуд, лекин уларнинг амалга оширилиши жиҳатдан бир-биридан тафовутланади.

Ўзбеклардаги гўзаллик оилавий бахт, эр-хотин ўртасида меҳр-муҳаббат, ўзаро ҳурмат, беғараз дўстлик, оилавий ўзаро ҳамкорлик жараёнида гавдаланади. Ўзбек оиласида фарзанд туғилиши қувонч ва унутилмас воқеликка айланади. Янги меҳмон билан қутлаб қариндош-уруғлари, дўстлари, ҳамкасаблари чақалокқа совғалар олиб келишади. Фарзандга исм қўйишда оиланинг аъзолари, қариндошлари иштирок этадилар ва бу маросим катта тантана тусини олади.

Ўзбек халқининг ҳар қандай вазиятда ҳам меҳмонни самимий, беминнат, илиқ қарши олиш одати бор. Ўзгаларга меҳр-

оқибат, оқилона муносабат, омилкорлик билан муомала қилиш, илтифот, эҳтиром кабилар халқимизнинг юксак ҳис-туйғулари, бой маънавий гўзаллиги ва руҳий қиёфасини акс эттиради. Лекин кундалик турмушда «асалнинг ози ширин», деган нақлга риоя қилган ҳолда ҳаракат қилиш маъқул.

Ўзбек халқининг пок қалби, софдил кўнгли майин ва оташ. Диёнат, виждон, иймон, эътиқод, ишонч, ирода, ғайрат руҳияти сарчашмасидир. Халқимизнинг фикрича, дўстлик бор жойда меҳру муҳаббат, вафо, садоқат, адолат, ҳақиқат қарор топади. Бу эса ўз навбатида инсоннинг маънавияти ва руҳиятига, ақл-заковатига илҳом бахш этади, яхшилик, самимийлик сари етаклайди. Халқ фольклорида дўстлик, ўртоқлик, ҳамжиҳатлик ҳис-туйғулари кишилар ўртасидаги энг мўътабар, энг гўзал, энг қудратли, юксак инсоний муносабат тарзида талқин қилинади.

Ўзбекларнинг ўзаро самимий саломлашуви миллий урф-одатининг ибратли томонидан бири ҳисобланади. «Ассалому алайкум», деган мафтункор сўз бирикмаси тинчлик, саломатлик рамзи, осойишталикка, беғаразликка етаклайдиган таъсирчан сеҳрли воситадир. Бу олижаноб одоб-ахлоқ, назокат, нуфуз, ҳурмат-эътибор, очиқ қалблилик, ширинсуханлик, дилкашлик, хуштабассумлик, хуштавозелик каби инсоний хислатларнинг яққол тимсоли ҳисобланади. Бу руҳий ҳолат эркак билан аёл ўртасида содир бўлса, ўзгача гўзаллик касб этади, инсонни инсон руҳан яқинлаштиради ва ҳамкорлик туйғусини вужудга келтиради.

Ўзбек халқи одамлар ўртасидаги дўстлик, биродарлик, ўзаро мурувват, яқинлик тўғрисида кўплаб ҳикматлар, ривоятлар, латифалар яратган. Уларнинг тарбиявий аҳамияти то ҳозиргача сақланиб келмоқда. Халқ ҳикматларида таърифланишича, кек сақламайдиган инсоннинг ҳамиша руҳи пок, фикри равшан, орзуси порлоқ, нияти холис, мақсади юксак, кўнгли мусаффо, дили очиқ, тили ширин бўлар эмиш. Борлиқдаги бутун халқ жавоҳирларини яхлит ҳолда таҳлил қилсак, мана бундай хулосага келиш мумкин: салом-алик халқ орасида муомала, муносабат, мулоқот, ишора, ифода, моҳият мувозанатини сақлаб турадиган сеҳрли калитдир. Ана шу калитни оила, мактаб, жамоатчилик ва ишлаб чиқариш жамоаси ҳамкорликда ёшлар кўлига тутқизиш баркамол авлод камол топишига пухта замин ҳозирлайди. Ўзбек халқи тўплаган кўп

туғилса, ё улар (бошқа одамлар) бизни идрок қилмоқчи бўлсалар бунда ўзаро бир-бирини кўз ўнгига келтириш жараёни менталитет орқали рўёбга чиқади. Ижтимоий муносабат ижтимоий ходисалар, ҳолатлар тўғрисидаги қатъий мужассамлашган аждодлар томонидан тўпланган йўл-йўриқларнинг мажмуаси ёрдами билан юзага келади. Ижтимоий муносабат у ёки бу миллатга хос ижтимоий маданиятнинг бевосита таъсирида шаклланади ва эгалланганлик даражаси билан аниқланади. Масалан, бошқа миллат вакиллари томонидан инглизларни консерватив, вазмин, босиқ инсонлар сифатида идрок қилиш жараёни инглиз снобизми (snob - таъб, дид демақдир, яъни аслзодаларга хос нозик таъблик, ташқи кўриниш, феъл-атвор, мужассам қарашлар, теран ақл, фаросат ва ҳоказо) орқали бунёд этилади. Японларга хос худди шундай руҳий ҳолат, яъни ташқи кўринишли феъл-атвор (ҳиссий қатъиятлилик) инсон бошига тушган оғир жудолик ёки муносабат кечинмаларини очиқ чеҳра билан ўзгаларга намоиш қилиш одатидир (улар ҳатто ўлимни ҳам кулимсираб маълум қилишади). Мана шунга ўхшаш, мутаносиб мисолларни келтириш мумкин.

Менталитетнинг яна бир бўлаги социал прототип (юнонча prototypon - олдиндан образ ёки намуна яратиш) ҳисобланади. Социал прототипни таҳлил қилиш натижасида миллий, жамоавий, якка шахсга оид маданият мавжуд эканлиги гавдаланади. Бу ўринда маданиятнинг умумий, хусусий ва алоҳида кўринишлари тўғрисида мулоҳаза юритилади. Шунинг учун социал прототипга асосланган умуммиллий ва жамиятнинг ҳар бир аъзосига хос бўлган маданият у ёки бу мамлакатда устуворлик қилиши кузатилади. Якка шахсга хос (ранг-баранг кўринишли) маданият устуворлик қиладиган мамлакатлар қаторига АҚШ, Канада, Буюк Британия, Нидерландия, Австралия, Янги Зеландияни киритиш мумкин. Миллий, жамоавий маданиятга риоя қилувчи давлатлар сифатида Хитой, Япония, Корея, Покистон, Ямайка, Ғарбий Африка худудидаги республикаларни, шу жумладан, Марказий Осиё давлатларини санаб ўтса бўлади.

Якка шахсда мужассамланувчи маданиятда мутлақо шахсий ўзига хослик, бетакрорлик, ҳеч кимсага ўхшамаслик оммавий кўринишга эга бўлади. Миллий ёки жамоавий маданият етакчи-

лик қилган мамлакатларда аҳоли ўртасида ҳам ташқи, ҳам ички жиҳатдан ижтимоий ўхшашлик юқори ўрин эгаллайди. Мамлакатлар ва халқлар ўртасидаги мазкур тафовутлар ижтимоий ҳаётнинг, соҳанинг ва муҳитнинг турли жабҳаларида кўзга ташланади: 1) одамларнинг бир-бирларига нисбатан муносабатларида; 2) қариндош-уруғчиликка юксак даражада эътибор берилишида (миллий ёки жамоавий маданият бирламчи мамлакатларда ушбу муносабатларга муҳим аҳамият қилинади); 3) бегоналар билан миллати, элати, жинси, ирқи, диний эътиқодидан қатъи назар дўст тутиниш ёки дўстона муносабат ўрнатиш иштиёқида; 4) мулоқотмандлик кўринишида; 5) жинойтчиликка мойилликда; 6) оммавий шиорларнинг умумийлигида; 7) модалар услубида ва бошқалар.

Менталитет ўзига хос, алоҳида ижтимоий маданиятнинг тузилмаси сифатида социал ролларни вужудга келтиради. Жамиятда биринчи навбатда аждодларимиздан мерос тариқасида авлодларга қолдириладиган одатлар, қиёфаларни баҳолаш, руҳий ҳодисаларни шарҳлаш, ихтиёрсиз хатти-ҳаракатлар эркак ва аёлларда социал ролни шакллантиради. Эркаклар ва аёлларнинг жамиятдаги социал роллари тўғрисидаги маълумотлар урф-одатлар, кечинмалар, маросимлар, расм-русумлар, анъаналар, ривоятлар, фольклор, вазифалар, бурчлар, масъулиятлар, хулқатворлар, муносабатлар ва бошқалар ҳар қайси миллатнинг бир неча аждодлари томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида тўпланганлиги туфайли статик, яъни нисбатан ўзгармас, барқарор хусусиятга эга.

XX асрнинг кейинги ўн йилликларида аёлларнинг жамиятдаги социал роли муаммосига тааллуқли бирмунча ўзгаришлар юз бераётганлиги кузатилди. Худди шу боис ижтимоий фанларда феминизация (лот. *femina* - аёл), яъни аёллашув кучайиб бораётганлиги, шунингдек, феминизм (фран. *feminisme* – аёллар ҳаракати) тўғрисида илмий қарашлар вужудга кела бошлади. Ҳатто бизнинг мамлакатимизда ҳам таълим тизимидаги ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги мутахассисларнинг аксариятини аёллар ташкил қилади.

Кўпгина давлатларда аёлларнинг роли, масъуллиқ кўлами ва уларнинг, жамики соҳаларга ёйилиши прогрессив ўзгаришлар

хислати тариқасида ижобий фаоллашув деб тавсифланмоқда. Сиёсий тузумнинг тараққийси, юксак технологиянинг ривожини, оммавий ахборот воситаларининг кенг қулоч ёйиши менталитетнинг шаклланишига ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди, албатта.

Инсонда менталитетнинг шаклланиши илк болаликдан бошланиб, то ижтимоийлашув (балоғатга етиш) давригача такомиллашиб боради. Бунинг натижасида миллий ифтихор, миллий ғурур, миллий расм-русумлар, урф-одатлар, анъаналарни ўзлаштириш ва ўз тарихини билиш орқали бола миллий бетакрорлик, ўзига хослик билан бевосита танишади. Уларнинг негизида менталитет таркиб топади ва бошқа миллат, элатлар нафақат бир-бирларидан тил билан тафовутланадилар, балки халқ ижодиёти, куйи, рақси ва хатти-ҳаракатининг ўзига хослиги, ранг-баранглиги билан ҳам кескин ажралиб турадилар. Ҳатто уларнинг мавсумий байрамлари, мусиқа асбоблари тузилиши, кўриниши, қатъий қонун-қоидалари бир-бирига ўхшамайди.

Инглиз психологлари Триандис, Бонтемпо ва Вилареал томонидан ижтимоий муносабат ва ижтимоий маданиятнинг кўринишлари бўйича қиёсий тадқиқот ўтказилган бўлиб, унда мана бундай натижалар қўлга киритилган: уларнинг маълумотлари таҳлилига қараганда, ҳаётнинг турли даврларида, босқичларида маданиятнинг бир кўриниши иккинчиси билан таққослаганда улардаги нуқсонлар ёки устунликлар турлича тарзда намоён бўлар экан.

Менталитет тўғрисида мулоҳаза юритилганида ихтиёрсиз равишда унинг миллий онг билан уйғунлашиб кетганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Худди шу сабабдан Европа мамлакатларида британча, нидерландча, швейцарча, россияча ноҳиявий онгнинг (провинциал) ўзига хос қирралари тўғрисида мулоҳаза юритилади. Бунда марказдан ёки пойтахтдан вилоятнинг, ҳудуднинг қанча масофада жойлашганлиги онгнинг даражаси, кўрсаткичи бўйича тафовутланиши назарда тутилади. Шунингдек, катта шаҳар билан ўртамиёна шаҳар, умуман шаҳар билан қишлоқ, кўчманчи қабилаларнинг турмуш тарзи, фикрлаши, онг кўрсаткичи сезиларли даражада фарқланишини таъкидлаш мақсадга мувофиқ. Ушбу мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда ноҳия ва пойтахт менталлиги ёки бир миллатнинг марказда ҳамда чет жойларда яшаши

туфайли бирида туб миллийлик (менталлик) устуворлик қилса, иккинчисида пастроқ кўрсаткичга эгадир. Марказда ақл-заковат, онг даражаси, фикрлаш суръати, нутқ маданияти коэффиценти юксақроқдир. Ноҳияда унинг аксинча кўриниши устувор бўлиб, миллий кўринишлар (урф-одат, анъана, маҳаллий сўзлашув) қадимийлиги, яъни миллийлиги сақлаб қолинган.

Ҳаётнинг турли жабҳалари	Миллатнинг жамоавий йўналганлиги	Яккаҳол (персонал) йўналганлик
Ҳаётий кадриятни қабул қилиш	Барча ижтимоий гуруҳ билан	Шахсий ўзиники
Ҳамкорлик (ички)	Юқори	Ўртача
Ҳамкорлик (ташки)	Паст	Ўртача
Муаммонинг йўналганлиги	Одамларга	Муаммо ечимига

Менталитет нуқтаи назаридан Ғарб ва Шарқ географик номларни идрок қилиш жараёнида ноҳияда ва пойтахтда яшайдиган бир миллатнинг вакиллари ўртасида менталлик, яъни миллийликка хослик бўйича фарқ мавжуддир. Ноҳияликлар Ғарб ва Шарқ атамалари юзасида фикр алмашганларида аксарият ҳолларда уларнинг географик жой сифатида тасаввур қиладилар, кўпи билан эса айрим мамлакатларнинг номларини санаб ўтиш билан қаноатланадилар, холос (бунда билим камлиги эмас, балки билишга қизиқиш заифлиги кўзга ташланади).

Пойтахтда яшайдиган халқ эса ушбу номларни кенг маънода тасаввур этадилар ва энг камида бир нечта муҳим белгиларига эътибор берадилар: 1) уларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти ва жаҳон цивилизациясида тугган ўрни; 2) фан, техника, технологиянинг ҳозирги замон кўрсаткичи; 3) маданияти, санъати, адабиёти, меъморчилиги, жаҳонгашта кишилари; 4) хўжалиги ва етакчи соҳаси; 5) ҳозирги даврдаги мавқеи ва бошқалар. Таъкидланган соҳалар бўйича билимлар билан қуролланиш натижасида онг, касбий тасаввур нуқтаи назаридан менталлик шаклланади ва тараққиётпарвар омил сифатида камолотнинг муайян чўққиси сари бошлайди. Пойтахтдагиларда миллийлик билан умуминсонийлик жиҳатларида уйғунлашув кучайиб бориши авж олади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, менталитет шаклланишида онгсизлик ҳолатининг роли муҳим аҳамият касб этади. Аждодлардан авлодларга ўтиб келадиган ижтимоий ҳодисалар, ҳолатлар бўйича шаклланган тасаввурлар ҳеч бир баҳоланмасдан туриб, олдин қандай қабул қилинган бўлса, худди шундайлигича идрок қилиниши онгсизлик ҳаракатининг кўринишидир. Масалан, турли миллатлар ўртасида ўзига хос тасаввурлар мужассамлашиб қолган: қоранинг жаҳли чиққанича – сариқнинг жони узилибди; пешонаси кенг – бой бўлади; кўзи ўйноқнинг – ўзи ўйноқи ва бошқалар. Лекин турмушда сариқ рангдаги одамларнинг барчаси жаҳлдор эмас, шунингдек, пешонаси кенг кишиларни бадавлат, деб бўлмайди. Кўзи ўйноқи инсонларнинг феъли бузуқ дейишга ҳам асосимиз йўқ. Соч-соқоли ўсиб кетган одамларни руҳан касал деб баҳолаш ҳақиқатга тўғри келмайди. Кўчани қора мушук кесиби ўтса, фалокат юз берармиш, деган ирим бир қатор миллатларда учрайди. Онгсизлик ҳолатида идрок қилинаётган ҳодиса билан ўтмиш тасаввури ўртасида ўхшашлик топилса, шахс ўзича вазиятга нотўғри баҳо бериб, хатоликка йўл қўяди. Халқнинг у ёки бу нарсага ишониши оқибатида шундай натижа билан тугабини ихтиёрсиз равишда кутиши бунга яққол мисолдир. Аждодлар меросига содиқ кишиларнинг кўпчилиги ноҳияларда яшайди. Илмий билим билан халқ тасаввури солиштирилганда ҳақиқат рўёбга чиқади. Шунинг учун соддадиллик ҳам, зукколик ҳам менталитетнинг кўриниши ҳисобланади.

Халқ фольклори менталитет ўрганилишининг муҳим манбаи саналади. Фольклор санъати, ижодиёти, қадимий кийимлар, куйлар, рақслар, термалар ва улардаги табиийликнинг гавдаланиши ўша миллатга хос менталитетга баҳо беришга имкон яратади. Йигирма биринчи асрда XVIII асрдаги халқ менталитетини намоён қилиш мумкин ва бунда ҳақчиллик, донишлик рўй-рост устуворлик қилади. Тарихий манбалар, халқ дostonлари у ёки бу миллатнинг менталитети тўғрисида тўла маълумот бериш имкониятига эга бўлган асосий манбалар қаторига киради. Сахийлик, меҳмондўстлик, ватанпарварлик, катталарга муносабат, фарзандга меҳр-муҳаббат, она юрт тупроғини эъзозлаш хусусиятлари менталитетнинг ёрқин ифодасидир.

Фольклор ноҳияларда кўпроқ сақланганлиги туфайли миллий менталитетдан келиб чиққан ҳолда унинг маънавий мавқеини кўтариш ва вазиятга оқилона ёндашиш, омилкорлик билан баҳолаш зарур. Чунки миллатнинг қадимийлиги, унинг барҳаётлилиги фольклор орқали акс этади, миллийлик (менталлик) тасаввури, уларнинг ташқи ва ички мужассамлашуви менталитетнинг кўзгуси саналади. Худди шу боис менталлик худудий аҳамият касб этади, бу турмуш шароити ва тарзи, яшаш муҳити (пасттекислик, тоғлик) билан белгиланади ҳамда миллий характер, миллий мижоз, миллий дид шаклланишига асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун денгиз соҳилидаги инглиз билан марказдаги ёки тоғли худуддаги ҳаммиллати ўртасида фарқ мавжуддир. Бир миллатнинг икки худудда яшаши туфайли кизиқиши, ҳаракатчанлиги, мулоқотмандлиги ва қатъиятлигида тафовутлар вужудга келган. Ана шунга мос равишда ўқишга, меҳнатга нисбатан муносабат ҳосил бўлади ва давр ўтиши билан барқарорлашиб бораверади, натижада мукамал миллий тасаввурга ўсиб ўтади.

Менталлик жараёнларининг ҳозирги кеча-кундуздаги кечиши ва ривожланиши тарихий-психологик таҳлил этиш орқали миллий менталитетни башорат қилиш мумкин. Миллат вакиллари орасида ичкиликбозлик, чекиш, наркомания, таксикомания авж олиши, спиднинг тарқалиши менталитет бузилишига олиб келади. Бу инсоният олдида турган глобал муаммо ҳисобланади ва унинг олдини олиш ер курраси равақининг қафолатидир.

Шундай қилиб, фан оламидаги менталитет (менталлик) атамалари тор маънодаги ақл-заковат, ўзига хос ички ва ташқи кўринишни акс эттирибгина қолмасдан, балки миллий қиёфадан тортиб то миллий тасаввур ва онгсизлик ҳолатигача бўлган кенг кўламли социал-психологик тизимдан иборатдир.

Тўртинчи боб. БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ

4.1. Раҳбар психологияси

Бошқарув психологиясида раҳбарлик ва раҳбарнинг психологик муаммолари мавжуд бўлиб, уларни муайян туркумларга ажратган ҳолда ҳал қилиш мумкиндир. Куйида ана шу муаммоларнинг моҳиятини ёритишга ва уларни маълум гуруҳларга ажратишга ҳаракат қиламиз ва улардан ҳар қайсисининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилишга интиламиз.

1. Раҳбар фаолиятининг психологик хусусиятлари:

- бошқарув лавозимларининг психологик тавсифи,
- инсон психикасига лавозим тақозо қилувчи талаблар,
- раҳбарнинг шахсий фазилатлари, сифатлари ва хислатлари,
- касбга йўналтириш ва касб мотивациясининг психологик жабҳалари, жиҳатлари ҳамда томонлари,
- ўринбосар танлаш ва уларнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш,
- ўринбосарлар шахсини ва фаолиятини баҳолаш,
- ўринбосарларни лавозимга жойлаштириш ва уларга ҳомийлик қилиш,
- ўринбосарларни касбий тайёрлашдаги масъулият,
- иш жойига нисбатан психологик талаблар ва уларга риоя қилиш,
- меҳнат фаолиятини илмий жиҳатдан ташкил қилиш ва бошқариш.

2. Раҳбарлик қилувчи жамоадаги фаолияти:

- раҳбарлик қилувчи жамоа аъзоларини шаҳодатлаш,
- жамоавий психикани шакллантиришга интилиш,
- жамоа аъзолари ўртасида психофизиологик мосликни таъминлаш,
- жамоадаги социал-психологик муҳит ва уни таъминлаш,

– пешқадам (лидер)ларга қўйиладиган психологик талаблар ва уларнинг мазмуни, моҳияти.

3. Ёрдамчи бошқарув аппарати:

– ёрдамчи аппаратга нисбатан қўйиладиган психологик талаблар ва уларнинг психологик тавсифи,

– ёрдамчи аппарат меҳнатини илмий ташкил қилиш имкониятидан оқилона фойдаланиш,

– бошқарувнинг автомат системаси (АСУ) ва инсон.

4. Бошқарув фаолиятининг психологик таҳлили:

– раҳбарликнинг умумий функциялари,

– бошқарилувчи ва ишлаб чиқарувчи жамоа фаолиятининг асосий йўналиши ва мақсадини узлуксиз равишда аниқлаш,

– аҳил, жипс, ишчан ижтимоий-руҳий жамоани яратиш,

– жамоа ўзагини шакллантиришда унинг тузилишига бинотан мажбурият, жисмоний ва ақлий куч-қувват ҳамда воситаларни бир текис тақсимлаш,

– меҳнат фаолияти ва бошқарув жараёнини оқилона ташкил қилиш тизимини ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий этиш (АБТ ёки АСУ),

– жамоанинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиётнинг истиқболини аниқлаш (диагностика қилиш) ва режалаштириш,

– раҳбарнинг махсус функциялари (вазифалари):

– молиявий, иқтисодий, ҳар звенодаги кадрлар тайёрлаш ва уларни жойлаштириш,

– кадрлар қўнимсизлиги билан шуғулланиш ва унинг олдини олиш,

– ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ва уни назорат қилиш, прогностик (башорат қилиш) имкониятида илмий ёндашувни жорий қилиш,

– бошқарув фаолиятининг тузилиши,

– бошқарувнинг объекти юзасидан оғохлик ва муаммоли вазиятни таҳлил қилиш ҳамда унинг ечимини баҳолаш,

– бошқарув жараёнида муаммо юзасидан қарор қабул қилишнинг услуби,

– қабул қилинган қарорни амалиётга татбиқ этиш ва уни назорат қилишни йўлга қўйиш, унинг узлуксизлигини таъминлаш,

– шахснинг мақсади кўзлаш жараёнидаги мотивациясига,

установкасига оид жабҳалар ва эмоционал-иродавий омилларнинг ролига эътибор бериш.

5. Бошқарувнинг психологик хусусиятлари:

– ижтимоий ишлаб чиқариш ташкилотининг раҳбарияти билан техник, технологик системалар маъмуриятининг алоқаси,

– бошқарув иерархиясининг турлича бўғинларида фаолиятнинг турли-туманлиги ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари,

– фаолиятнинг ноалгоритмик ижодий хусусияти ва унинг тавсифи,

– бошқарув муаммолари ечимини яққол ифодаловчи прогностик табиати, унинг хусусиятлари ва таъсир ўтказувчи воситалари,

– бошқарув операцияларини бажаришда вақтнинг тақчиллиги масаласи ва унга нисбатан қатъий муносабат,

– қарор қабул қилиш масъулиятининг негизида юқори даражадаги психологик зўриқиш ва тангликнинг пайдо бўлиш эҳтимоли, уларнинг олдини олиш имкониятининг мавжудлиги.

6. Раҳбарликнинг тадқиқий имконияти:

– жамоа тузилишининг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш, унинг функционал, гуруҳий ичк тузилишини таркибларга ажратиш,

– турли лавозимдаги раҳбар шахсларнинг ўзаро таъсири ва гуруҳий динамикасининг таҳлили,

– жамоа аъзолари ўртасидаги мослашиш (кўникиш) жараёнлари, социал-психологик ва функционал жиҳатдан мос тушиш босқичларини ўрганиш,

– бошқарувчи билан ишлаб чиқариш жамоасининг ўзаро таъсири ва унинг гуруҳ ўртасида ҳукм суриш қонуниятларини кашф қилиш,

– жамоада психологик муҳитни вужудга келтириш жараёнлари ва тузилишидаги ўзгаришнинг табиий шаклланиш қонуниятларини очиш.

7. Бошқарув психологиясининг муҳандислик жабҳалари:

– АБТ (АСУ)ни жорий қилишнинг психологик асоратлари,

– раҳбар ролининг ҳаддан зиёд ўсиши (парадокс!),

– АБТни татбиқ қилиш меҳнат фаолиятини бошқаришнинг функционал тузилишини ўзгартириш имконияти,

- АБТ жорий қилингандан кейин раҳбар психологиясида маълум даражада ўзгаришлар содир бўлиши эҳтимоли,
 - раҳбарликнинг интеллектуал даражасининг (валюнтаристик) қарор қабул қилишнинг йўқолишига олиб келиши,
 - қарор қабул қилиш, муаммоли вазиятни ҳал этиш, юзага келган ҳолатларни оқилона баҳолаш, уларнинг моҳиятини тушуниш имкониятининг янада ортиши,
 - АБТдан фойдаланиш натижасида янги муаммолар кўтарилиши:
 - меҳнат бошқарувининг психологик жиҳатдан асосланган ҳозирги замон талабларига мос функционал системасини ишлаб чиқариш,
 - меҳнат бошқарувининг автоматлашувини ҳисобга олган техникаси ва технологиясининг кўп қиррали тизимини яратишга ҳаракат қилиш,
 - иш шакли ва услубидан келиб чиққан ҳолда меҳнат фаолиятининг бошқаруви бўйича услубий тавсиялар ва кўрсатмалар бериш,
 - секретарлик ва референтликнинг илмий асосланган тузилмалари (техник ҳужжатлар, дастурлар, чизмалар, графиклар ва ҳоказолар)ни жорий қилиш.
8. Бошқарувнинг педагогик-психологик муаммолари:
- раҳбар кадрларни танлаш, уларни тарбиялаш ва лавозимларга жойлаштириш (махсус режа ва дастур асосида),
 - психологик жиҳатдан танлаш бўйича кадрларни махсус методлар ва методикалар билан куроллантириш,
 - фаолиятнинг профессиограммавий таҳлилидан келиб чиққан ҳолда раҳбар кадрларни тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш мақсадида янги тизим яратиш ҳамда уни узлуксиз равишда такомиллаштириш,
 - таълимий ахборот кўламини илмий жиҳатдан аниқлашдан келиб чиққан ҳолда ўқув дастурини тузиш, раҳбарларни тайёрлаш мазмунининг ҳар бир бўғини учун муайян мезонларни ишлаб чиқиш,
 - бошқарув малакалари ва кўникмаларини шакллантиришнинг психологик табиатидан, ўқув курсларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, таълимнинг услубий тизимини яратиш,

– касб моҳиятига асосланиб, раҳбарлик лавозимиغا ўқитилаётган шахсларни психологик тайёрлашнинг методлари, шакллари, воситалари, методикалари ва принципларини такомиллаштириш.

Раҳбар лавозимиغا тайёрланувчи шахслар, даставвал, уларнинг олдиларига қўйиладиган талаблар билан танишиши ва ўзидаги мукамаллик, заифликлари юзасидан қатъий қарорга келиши лозим. Бу мулоҳазаларнинг барчаси касбга ва лавозимга кишиларнинг қанчалик мутаносиб ҳамда мос эканлигини, компетентлигини аниқлашга хизмат қилади, кадрлар қўнимсизлигининг олдини олишга зарур шарт-шароит яратади, субъектив кечинмалар, баҳолашнинг объективлик даражасини оширади.

Раҳбар психикасига лавозим тақозо этувчи талаблар ўз ичига уч хил туркумга тааллуқли жабҳаларни қамраб олади: билишга оид, эмоционал ҳис-туйғу, иродавий фазилатлар. Билишга ва билиш жараёнига алоқадор талаблар қуйидагилардан иборат:

- диққат хусусиятларининг эгалланганлик даражаси,
- сенсомотор ҳаракатларининг мавжудлик кўрсаткичи,
- сезги ва идрокнинг юксак даражасига эришганлик (сезгирлик, идроклилик, фазовий тасаввур, вақтни пайқаш укувчанлиги),
- тасаввур образлари ва ижодий хаёлга мойиллик (фантазия, орзу, хоҳиш, истак, тилак ва бошқалар),
- хотиранинг мустаҳкамлиги, барқарорлиги, пухталиги ва кўламининг кенглиги, мантиқийлиги, тезкорлиги ва мазмундорлиги,
- нутқ, нутқ фаолияти ва нутқ қобилиятининг кўрсаткичи,
- фикрлаш, мулоҳаза юритиш фаолиятининг сермазмунлиги, самарадорлиги, теранлиги, ижодийлиги, топқирлиги, ностандартлиги.

Раҳбар кадр учун эмоционал ҳолатлар ва ҳис-туйғуларни оқилона бошқарув укувиغا эга бўлиш, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини ўзи бошқариш, ўзга кишиларнинг кечинмаларини ҳис эта олиш (ҳамдардлик – эмпатия) муҳим аҳамият касб этади:

- эмоционал ҳолатларга ўз муносабатини билдириш, реакцияга кириша олиш, бу нарсаларга лоқайд бўлмаслик,

юмор ҳиссининг мавжудлиги, ҳамиша муайян мезонга риоя қилган ҳолда тобе кишилар билан муносабат, муомала ва мулоқотда бўлиш,

- ҳиссиётнинг қонуниятларини эгаллаш ва жамоанинг бошқарилув туйғусини олдиндан аниқлаш, уларга асосланиб, аъзолар билан муносабатга киришиш, зарурат туғилганда тезкор қарор қабул қилиш,
- эмоционал ҳолатлар (эмоционал тон, кайфият, стресс, аффект)га баҳо бериш ва уларнинг ҳар бирини таҳлил қилиш имконияти,
- раҳбар кайфиятини аниқловчи омилларнинг барқарорлиги,
- эмоционал реакциялар ифодаланишининг ташқи воситалари,
- эмоционал барқарорлик раҳбар шахсининг хислати эканлиги.

Раҳбарлик фаолияти ва раҳбар шахси учун иродавий сифатлар жуда муҳим аҳамиятга эга, уни бошқариш эса психологик тўсиқлар, вазиятлар, низоли ҳолатларни енгиш манбаи бўлиб ҳисобланади.

Раҳбар кадрнинг нуфузи барқарор ирода субъекти эканлигини ҳар қайси ҳаракат ва фаолиятида намоиш қилишда ўз ифодасини топади, уни комилликка йўналтиришга имкон яратади. Шахслараро муносабатда илиқ туйғуни вужудга келтиради, инсонни инсон томонидан тўғри идрок қилишга шароит туғдиради, индивидуал услубни шакллантиради, обрў-эътибор маънавий бойлик бўлишдан ташқари, ишлаб чиқариш самарадорлигининг омили, илиқ психологик муҳитнинг механизми ҳисобланади. Шахснинг иродасига қуйидаги талаблар қўйилади:

- иродавий куч-қувватнинг мужассамлашуви, бошқарув фаолиятининг машаққатлари, заҳматлари, мақсадга интилиши ва собитқадамлилиқ,
- ташаббус, мустақиллик, ижодийлик,
- дадиллик, жасоратлилиқ, тўсиқларни писанд қилмаслик,
- саботлилиқ, қатъийлик, принципааллик,
- вазминлик, эсанкирамаслик, ўзини қўлга ола билишлиқ,

- интизомлилик, ўзини ўзи уддалаш, ўзига ўзи буйрук бериш,
- ўз кучига ишонч, ўзини сафарбар қила олишлик ва бошқалар.

Маълумки, бошқарув жараёни учун ижрочилар (меҳнаткашлар, ходимлар)нинг психологик хусусиятлари ва уларнинг ўзига хослиги муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боисдан жамоа, гуруҳ ва уларнинг аъзолари юзасидан муайян даражадаги психологик маълумотлилик, фаолият ва муомалани ташкил қилиш, уюштириш, мулоқотга киришиш, воқеликка тортилганлик масалаларини эътиборга олиш бошқарув жараёнини мақсадга мувофиқ амалга оширишни таъминлайди.

Раҳбарнинг психологик саводхонлиги ҳар қайси алоҳида хусусиятли вазият, ҳолат, зиддият, шахс қаршилиги, муносабат, муаммо ечимига оқилона ва омилкорлик билан индивидуал ёки дифференциал ёндашишни амалиётга татбиқ этишга кенг қўламли имконият, пухта шарт-шароит, шахсий услуб вужудга келишига негиз яратади. Бинобарин, раҳбар ходимларнинг индивидуал-типологик хусусиятлари бўйича психологик билимлар билан қаноат ҳосил қилмасдан, балки социал-психологик ҳолатлар, қонуниятлар, ҳодисалар ривож, уларни келтириб чиқарувчи омиллар, ҳаракатлантирувчи механизмлар, ижтимоий муаммоларнинг ечими, бу жараёнда қатъий қарор қабул қилиш ва уни бажарилиш босқичлари тўғрисидаги маълумотлар билан қуролланиши лозим. Акс ҳолда жамоа, гуруҳ сингари микро тузилмаларни бошқаришда, психологик муҳитни барқарорлаштиришда, шахслараро муносабатларни тўғри ташкил қилишда, ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда одамлар ўртасида ўзаро таъсир, таъсирланиш, таассурот, ўзаро тушуниш, ҳамдардлик каби мураккаб кечинмалар кучи, давомийлигини англаб етишда нуқсон ва камчиликларга йўл қўйилади.

Ишчилар, ходимлар, деҳқонлар, хуллас, ижрочиларнинг психологик масалалари қуйидагилардан иборат бўлиб, меҳнаткашлар фазилатларининг социал-психологик умумий хусусиятлари ва ижтимоий гуруҳларнинг ўзига хослиги, синфий, касбий хусусиятлари, у ёки бу норасмий оммавий тизимга тааллуқлилиги каби руҳий умумийлик, уйғунлик, боғлиқлик,

мутаносиблик, мослик, эътиқод, ишонч ва унга тортилганликни ўзида акс эттиради:

- умуминсоний, умумбашарий онглилик,
- бошқарув фаолиятида қатнашиш имконияти,
- собитқадамлилиқ ва унинг ўзига хослиги намунаси,
- ижтимоий фаоллик, ташаббускорлик, хобби,
- турлича шаклдага мулкни кўпайтириш ва уни асраш ҳисси,
- ўзини ўзи камол топтириш тўғрисидаги мавжудлиги,
- ихтирочилиқ, кашфиётчилик, уюшқоқлик, ташкилотчилик қобилияти ва улардан раҳбарлик ҳамда ҳамкорлик фаолиятида унумли фойдаланиш, бунда диагностик, прогностик методларни қўллаш,
- ўзаро ёрдам, ўзаро ҳурмат, ўзаро қўллаб-қувватлаш ҳисларининг мавжудлиги ва уларни ўз ўрнида татбиқ этиш,
- у ёки бу касбга тааллуқлилиги ва касбий мукамаллиги,
- муайян миллатга мансублиги ва маънавиятга муносабати,
- маълум синфга алоқадорлиги ва ундан ғурурланиш,
- ғоявий-сиёсий эътиқоди, ишончи ва иймони,
- жинси, ёши, камолот даражаси, ақл кўрсаткичи, балоғат босқичи,
- сиёсий партияга, ижтимоий иттифоққа, оммавий ҳаракатларга аъзолиги ва бошқалар.

Раҳбар учун мулоқот турлари ва ижтимоий ҳолатларни бошқариш муҳим аҳамиятга эга. Шахслараро муносабат негизида мулоқот ётиши муомала психологиясида мустаҳкам ўрин эгаллайди, худди шу боисдан унинг турлари, ўзига хос хусусиятлари тўғрисида маълумотлар билан раҳбар кадрни таништириш муҳим аҳамият касб этади. Одатда ахборотлар тўғри ва тескари кўринишларга ажратилади, муайян тавсифи, таснифи, хусусияти, сифати мавжудлиги таъкидлаб ўтилади.

Тўғри ахборотлар қуйидаги хусусиятлари билан бошқа турлардан ажралиб туради: шакллари, миқдори, сифати, жадаллиги, узатувчанлиги, ошқоралиги, чеҳранинг эмоционал воситалар билан уйғунлиги кабилар.

Тескари ахборот ўзига хос хусусиятларга эга: расмий, но-расмий, восита ва каналлар, ижрочининг тескари ахбороти раҳбарнинг тўғри информациясига айланиши, тарихийлиги, жамоа фикри, мулоҳазаси, кайфияти, фаоллиги, суствлиги, акс таъсир ва бошқалар.

«Раҳбар — ижрочилар», «ижрочилар — раҳбар» мулоқотларининг психологик муаммолари мавжуд бўлиб, улар муайян таркиблар, воситалар, тузилмалар, тизимлар мажмуасидан иборатдир. Жумладан, контактли мулоқот, расмий, норасмий, машиналар воситасидаги мулоқот, мулоқотнинг феноменлари (ноёб томонлари), оммавий коммуникация воситасига қўйиладиган психологик талаблар, низоли, зиддиятли, можароли вазиятлар, ҳолатлар, социал-психологик муҳит ва кўрсатма кабилар.

4.2. Раҳбар қобилиятининг психологик тавсифи

Бошқарув жараёнини мақсадга мувофиқ равишда амалга ошириш учун раҳбар идора қилишнинг қайси бўғинида бўлишидан қатъи назар муайян қобилиятларга эга бўлиши керак. Раҳбар ўзининг шахсий фазилатлари, мустаҳкам характери, кучли иродаси, барқарор ҳиссиёти, барча нарсаларга ва жабҳаларга нисбатан махсус қобилиятлари билан халқ хўжалигини бошқара олади, холос. Чунки фан ва техниканинг ривожини, одамларда онглилик даражасининг юксак кўрсаткичи, ижтимоий тажрибаларнинг таъсирчан кучи, кишиларнинг муайян билимларга эга эканлиги раҳбарнинг комил инсон камолоти поғонасига кўтарилишини тақозо этади.

Ҳозирги замонда буйруқ, кўрkitиш, зўрлик билан меҳнаткашларга муомала қилиб бўлмайди, ундай даврлар ижтимоий турмуш майдонидан аллақачонлар чиқиб кетган. Давлат микёсида юз бераётган демократик ўзгаришлар, сўз ва виждон эркинлиги, миллий истиқлолга эришганлик, миллий ўзлигини англаш, ҳуқуқий ҳимояланганлик фуқаролар онгини янада юксалишга олиб келади. Йигирма биринчи аср бошидаги одамлар ўзларининг ўтмишдош ҳамюртларидан жуда кўп жиҳатлари билан кескин тафовутланади.

Туб ўзгаришлар натижасида уларда мустақил фикрлаш ва иш юритиш, шахсий режаларини рўёбга чиқариш йўлларини излаш имкониятлари вужудга келди. Бугунги кундаги раҳбар ижтимоий ҳаётдаги муносабатлар, уларнинг тузилиши ва моҳияти билан яқиндан таниш бўлишини, бошқарув жараёнида уларни ҳисобга олишни тақозо қилади. Тобе кишилар, ижрочилар, ёрдамчилар орасида раҳбар ўзининг ҳар томонлама устуворлиги билан обрў-эътибор, нуфуз орттириши мумкин, акс ҳолда ишлаб чиқариш самарадорлиги, деҳқончилик маҳсулдорлиги, ходимларнинг ижодий фикрлаши тўғрисида сўз бўлиши ҳам мумкин эмас.

Раҳбар шахси баркамоллиги, қатъий характери, миллий қиёфасидан ташқари, бир қатор қобилиятларга эга бўлиши табиий равишда обрў қозонишга пухта негиз ҳозирлайди, лавозимнинг кейинги босқичлари учун имкон яратади, истиқбол режаларини рўёбга чиқаради. Бизнингча, қуйида мулоҳаза юритиладиган қобилиятлар раҳбар кадр учун жуда муҳим ҳисобланади.

1. Ташкилотчилик қобилияти. Раҳбар кадр бозор иқтисодиёти даврида ўта уддабурон, ишбилармон, муассаса ёки корхонанинг, идора ёки илмий марказнинг олдида турган вазифаларни мақсадга мувофиқ, собитқадамлилик билан бажаришни уюштира олиш имкониятига эга бўлиши керак. Ташкилотчилик тизимига тахминан қуйидагилар киради: а) раҳбарлик қилаётган ишлаб чиқаришда молиявий ва иқтисодий масалаларни тўғри ва оқилона ташкил қилиш, вақтдан биров илгарилаб кетиш ҳиссиёти ва тез пайқаш имконияти билан қуроллана олиш; б) янги ғоялар, йўналишлар, ишлаб чиқариш технологияси, чет эл илғор тажрибасини маҳаллий шароитга, ходимларнинг савиясига мослаштирган ҳолда амалиётга татбиқ этиш; в) фавқулоддаги ишлаб чиқариш муаммосини тезкорлик билан ҳал қила билиш, ўз вақтида индивидуал ёки жамоавий қарор қабул этишлик, бу борада нуқсонларга камроқ йўл қўйиш; г) ходимлар, ишлаб чиқариш аъзолари, ўринбосарлар, ёрдамчилар ҳиссиёти ва меҳнатга психологик муносабати хусусиятини баҳолай олишлик ҳамда кескин ўзгаришлар яшаш учун муайян чора ва тадбирлар қўллаш (рағбатлантириш, жазолаш, танбех бериш, эътироз билдириш, хотиржамлик, реал ваъдалар бериб муроасага келишли); д) тобе кишилар жинси, ёши, ақлий ва жисмоний имкониятини ҳисобга

олиб фаолиятни ташкил қилишга одатланганлик; е) ижрочилар қобилияти, истеъдоди, меҳнат стажи, интилиши, қизиқиши, иродавий хусусияти, жонбозлиги сингари фазилатларга биноан иш тақсимлашни йўлга қўйиш; ж) маҳсулот сифати ва самардорлиги юзасидан узлуксиз равишда ғамхўрлик қилишлик, рентабел хўжаликка айлантириш учун доимо қайғуриш; з) корхона истиқболи ва ходимлар ижтимоий ҳимояси учун ҳамиша ғамхўрлик қабилар.

2. Иймон-этиқодга, фаол ҳаётий позицияга йўналганлик қобилияти. Раҳбар иймон-этиқодли, муайян ҳаётий позицияли, мустаҳкам паймонли, соф, ростгўй, самимий, жонкуяр, инсонпарвар, ватанпарвар фазилатли инсон бўлмоғи – ходимлар учун ибрат-намуна вазифасини бажармоғи лозим. Токи сўз билан иш бирлиги ишлаб чиқариш амалиётида бевосита ўз ифодасини топсин, бошқалар унинг хатти-ҳаракати ва кишилар билан муносабатида тақлид қилишга одатлансинлар. Раҳбар корхона ёки муассасанинг кўзгуси, маънавият, қадрият ва шахслараро муносабат мезонига айлансин. Поклик, масъулият, фидоийлик намунаси тақлид учун замин ҳозирласин, баркамоллик учун интилиш туйғусини вужудга келтирсин.

3. Нутқий қобилият. Раҳбар саводхон сўзлашга ва нотиклик санъатига эга бўлиши шарт. У теварак-атрофдагилар билан узлуксиз равишда муомалага киришиб турганлиги туфайли нутқи ихчам, маъноли, оҳангдор, муайян ритм, суръат, частотали бўлишлиги муҳим аҳамиятга эга. Нутқнинг жарангдорлиги, сўзлашганда пауза, мантиқий урғуга риоя қилиш унинг таъсирчанлигини оширади.

4. Фавқулудда, тасодифий ҳолатларда нутқ сўзлаш, фикр алмашиш лозим бўлса, у ҳолда сира ҳиссиётга берилмаслик, ўзини қўлга олиб, оҳиста, лавозими ва имтиёзини кўз ўнгига келтириб нутқ фаолиятини амалга ошириш зарур. Маълумки, нутқнинг нуқсонли, мазмунсизлиги, таъсирчанлик даражаси заифлиги раҳбар нуфузи ва обрўсига путур етказди.

5. Нуфуз (обрў)га эга бўлиш. Раҳбар ўзининг нуфузи билан бошқаришни амалга ошира олади, холос. Лекин эгалланган лавозим туб маънодаги обрў келтирмайди, чунки кишиларнинг унга нисбатан муносабати вақтли хусусиятга эга бўлади.

Барқарор, ҳақиқий нуфузни эгаллаш табиий равишда амалга ошади. Раҳбар ўзининг шахсий хусусиятлари, билимдонлиги, ақл-фаросатлилиги, мустаҳкам иродаси, салоҳияти, истеъдоди, таланти, фидойилиги, баркамоллиги, камтарлиги, самимийлиги, сўзининг ҳақиқийлиги билан обрў орттириш уқувчанлигига эришади. Сохталик, ақобирлик, шахсиятпарастлик, сафсатабозлик, қаттиққўллик ҳеч қачон чин нуфуз қозонишга олиб келмайди. Раҳбар учун ҳар бир нарса оддий, пухта, табиий, ҳуқуқий, одатий тусга эга бўлиши мақсадга мувофиқ.

6. Перцептив (идрок қилиш) қобилияти. Раҳбар учун биринчи ва иккинчи даражали масалалар бўлиши мумкин эмас, чунки ҳаёт муайян қисмлардан ташкил топган бўлади, худди шу боис барча нарсаларга эътибор қилиш керак. Раҳбар қисқа вақт оралиғида ишлаб чиқариш участкалари, бўлимлари, аъзолар, амалдорлар ва ёрдамчи ходимлар ташки қиёфаси, ишга тайёрлиги, меҳнат фаолиятини ташкил қилишга тахтлиги, техниканинг созлиги, кишиларнинг кайфияти бўйича маълумот олиш фазилати перцепцияда ўз ифодасини топади. Қисқа вақт ичида умумий ҳолат билан танишиш – ишлаб чиқаришни қандай асосга қўйиш учун муайян негиз юзага келтиради, айрим олдиндан кўзланган режаларга ўзгартиришлар киритилади.

7. Дидактик қобилият. Раҳбар бевосита педагог бўлмаса-да, лекин унинг фаолияти маълум ахборот ва хабарларни ўзга кишиларга етказиш билан боғлиқдир. Худди шу боис турли тоифадаги одамларга, мутахассисларга мураккаб билимлар, муаммолар ҳамда ахборотларни осон йўл билан тушунтириш уқувчанлиги мутлақо зарур. Айрим бир муаммони оддий қоровулдан тортиб то ўринбосарларгача сингдириш муайян қобилиятни тақозо этади. Фавқуллоддаги ҳолатлар, вақт тақчиллиги раҳбардан дидактик қобилиятга эга бўлишни тақозо этади. У мазкур қобилиятни махсус машқлар, тренинглар ёрдами билан ижтимоий-ҳаётий тажриба ортиши орқали эгаллайди.

8. Академик қобилият. Ҳозирги замон талаби раҳбар кадр ҳар томонлама камол топган инсон бўлишини тақозо қилади. Давлатлараро, миллатлараро, шахслараро, ихтисослараро амалга ошириш учун раҳбар ҳар бир соҳадан минимал билимларга эга бўлиши, улардан ўз ўрнида муваффақиятли фойдаланиши

лозим. Молиявий, иктисодий, маънавий, мафкуравий, миллий, соҳалараро муаммолар муҳокама қилинаётганда раҳбар шунчаки иштирокчи эмас, балки баҳснинг тенг ҳуқуқли аъзосига айлансин. Муаммо моҳиятини тушунсин, унга ўз муносабатини билдирсин, токи оммадан таҳсинлар олишга эришсин.

9. Дикқатни тақсимлаш қобилияти. Раҳбарнинг фаолияти кенг қўламли, худди шу сабабдан у лоқайдликка йўл қўйиши мумкин эмас. Энг оддий нарсадан давлат аҳамиятига молик муаммогача масъул бўлганлиги туфайли раҳбар синчков, теран, кузатувчан бир даврнинг ўзида бир неча объектларга ўз муносабатини билдира олиши лозим. Эътиборлилик ходимларни хушёр торттиради, масъуллик эса тартиб-интизомни мустаҳкамлайди, лоқайдлик илллати муҳитни тарк этади.

10. Психологик ташхис (диагноз) қобилияти. Раҳбар турли хусусиятли инсонлар билан ҳамкорлик қилади, уларни тарбиялайди, уларга иш ўргатади, етук мутахассис ёки мукаммал шахс сифатида камол топтиради. Ҳар қайси инсоннинг келажагини оқилона тасаввур қилишдан иборат олдиндан башорат этиш қобилияти раҳбар учун муҳим аҳамиятга эга. Келажак учун кадрлар тайёрлаш, уларни лавозимларга кўтариш каби ғояларнинг барчаси раҳбар учун ташхис қобилиятини тақозо этади, чунки аниқ мезонларга асослангандагина шахснинг фаолияти ва имкониятини тўғри баҳолаш мумкин, холос. Нуқсонларга йўл қўйиш мамлакат равнақига муайян даражада зарар келтиради, бундай ҳолатларнинг олдини олиш маъқул.

11. Муомала ва мулоқот ўрнатиш қобилияти. Раҳбар ҳар хил ёшдаги, жинсдаги, касбдаги инсонлар билан мулоқотга киришади. Худди шу сабабдан у мулоқот мароми, муомала турлари, таркиблари, нутқли ва нутқсиз (сўзсиз) воситалар билан яқиндан танишиши, этник хусусиятлар, миллий анъаналар ҳамда миллий расм-русумларга риоя қилиш орқали муомала маданиятини эгаллай олади. Ҳар бир шахснинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб муомала ўрнатиш шахслараро муносабатни илиқлаштиради, ўзаро ишонч ва яқинлик туйғусини уйғотади, киришимли кишилар сафини кенгайтиради.

12. Ташаббусга, ижодга илҳомлантириш қобилияти. Турмушдаги айрим қийинчиликлар тўғрисида ибратли маълумот-

лар келтириш, ўткинчи заҳмат ортида қолиши юзасидан тасалли бериш, уларнинг олдини олиш мумкинлигини асослаш орқали шахсни ижодга илҳомлаштириш қобилияти раҳбар учун мутлақо зарур. Фидоийлик туйғусини уйғотиш, ёшларда, мутахассисларда ташаббус ҳиссини вужудга келтириш – ишлаб чиқаришни ривожлантиради, давлат равнақи учун масъулиятли кадрлар тайёрлашга хизмат қилади.

13. Конструктив қобилияти. Ишлаб чиқариш учун янги технология устида фикр юритиш, тадқиқот ишларини йўлга қўйиш, муайян лойиҳалар ва проекцияларни режалаштириш, уларнинг натижаларини олдиндан айтишдан иборат қобилият раҳбар учун мутлақо шарт. Ўқув-тарбиявий ишларни такомиллаштириш, мутахассис малакасини ошириш, иккинчи касбга йўналтириш, истеъдодли ёшларни «Истеъдод», «Ниҳол», «Камолот» ва чет эл фондлари ёрдами билан ҳорижий мамлакатларга ўқишга юбориш, муассасани қайта жиҳозлаш, маҳсулот кўламини кенгайтириш, қўшимча товарлар (моллар) ишлаб чиқаришни йўлга қўйишда раҳнамолик қилиш.

14. Гностик қобилият. Илмий тадқиқотга лаёқатлилиқ раҳбар учун муҳим аҳамият касб этади. Унинг ибрат-намунаси корхона, ташкилотнинг илмий лабораторияга айлантиришга олиб келади. Тадқиқот ишларига иқтидорли кишиларни тортиш, ишлаб чиқаришни такомиллаштириш раҳбардан гностик қобилиятни талаб этади. Раҳбарнинг ижодкорлиги оммавий тус олишга олиб келиши мумкин.

Таъкидлаб ўтилган раҳбар шахсининг қобилиятлари муҳим аҳамият касб этиб, характер, миллий кифо қандай роль ўйнаса, улар ҳам худди шундай қийматга эгадир. Уларни раҳбарларда маҳсул шакллантириш билан камолот сари етаклаш мумкин бўлади.

4.3. Раҳбар фаолиятининг нуқсонлари ва уларни психологик коррекциялаш

Кейинги йилларда тўпланган материаллар таҳлилининг кўрсатишича, раҳбар (бошқарувчи) фаолиятида бир қатор нуқсонлар мавжуддир. Қуйида уларнинг айримларига тавсиф бериб ўтамиз.

1. Ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга эмаслиги.

Раҳбар кадр ўз фаолиятини режалаштира олмаслиги, ўзини ўзи назорат қила билмаслиги, ўзини ўзи баҳолаш имкониятига эга эмаслиги, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўз ақлий ва жисмоний захираларини ўзи рўёбга чиқариш имконияти йўқлиги туфайли ўзини ўзи бошқара олмайди.

Ўзини ўзи бошқаришининг икки томони мавжуд бўлиб, унинг биттаси хулқ-атвори, иккинчиси эса билиш жараёнини, яъни фикрлаш, хотирлаш, фаҳмлаш, идрок қилишни ўзида акс эттиради. Ақл-заковатнинг заифлиги, хотиранинг бўшлиги, ироданинг кучсизлиги, қатъиятлиликнинг етишмаслиги оқибатида ўзини ўзи бошқариш сусаяди. Оқибатда жамоа аъзолари ўртасида раҳбарнинг нуфузи пасаяди, кундан кунга кадр ва қиймати йўқола боради. Бу эса корхонада психологик муҳитнинг ўзгаришига олиб келади, чунки кадрсизланган раҳбар ташкилотни идора қила олмайди.

2. Шахсий кадриятларнинг путурдан кетганлиги.

Биринчи навбатда раҳбар муайян кадриятлари билан жамоа ўртасида ўзининг «Мен»ини, индивидуаллигини намойиш қилади. Мавжуд кадриятларга мослашган корхона, муассаса ходимлари раҳбарнинг аввал шахс, сўнг субъект сифатида тан оладилар, уларнинг негизида бошликқа нисбатан муносабат, диққат-эътибор шаклланади. Лавозим раҳбар характерини ўзгартирса, баъзи иллатлар вужудга келса, у мавжуд кадриятлардан чекинади ёки улардан воз кечади, оқибат натижада жамоа аъзолари ўртасида обрўсига путур етади.

Сохта билимдонлик, кибру ҳаво, ўз «Мени»ни супер «Мен»га айлантериши, бойликка ҳирс қўйиш, адолатли қарорлардан воз кечиш сингари иллатлар пайдо бўлиши натижасида раҳбарнинг кадриятларга нисбатан муносабати ўзгаради. Бу ўзгаришлар, муносабатлар жамоа аъзолари томонидан эксперт сифатида баҳоланади, уларнинг бошликқа нисбатан муносабати заифлашади, унга эътиқоди пасаяди.

3. Шахсий мақсаднинг ноаниқлиги.

Раҳбар лавозимни эгаллагандан кейин улуғвор ва бош мақсад белгилайди, қадам-бақадам уларни амалиётга татбиқ қилиш учун муайян саъй-ҳаракатларни амалга оширади. Фаолиятда фаоллик,

аниқлик, собитқадамлик, мақсадга мувофиқ интилиш устуворлик қилади. Лекин айрим объектив ва субъектив сабабларга кўра мақсаднинг улуғворлиги йўқола боради, аниқ хатти-ҳаракатлар миқдори камаяди, режали фаолият ташкил қилиш имконияти тобора тораяди. Мақсаднинг ноаниқлиги, тўғриси унинг йўқлиги корхона раҳнагини поймол қилади, юзаки интилишлар мавжудлигини намоиш этади, холос.

Умумиятга қаратилган мақсад – кўпинча шахсиятга йўналтирилади, оқибатда «Биз» билан «Мен» ўртасида қарама-қаршилик вужудга келади. Раҳбар билан жамоа ўртасида низоли, зиддиятли ва можароли вазиятлар вужудга келади ҳамда уларни бартараф қилиш учун қанча ақлий куч-қувват сарфланади. Аниқ мақсаднинг йўқолиши корхона истиқболининг батамом нурашига олиб келади. Худди шу боис раҳбар мақсадининг ноаниқлиги фаолият моҳиятини, ташкил этиш функциясини мақсадга мувофиқ амалга ошишини таъминлай олмайди.

4. Ўзини ўзи камол топтиришнинг издан чиққанлиги.

Раҳбар ўзини ўзи тарбиялаш, ўзини ўзи камол топтириш, мустақил билим олиш, маънавий дунёсини узлуксиз равишда такомиллаштириш устида саъй-ҳаракат қилса, демакки, унинг истиқболи порлоқ. Лекин унинг фаолиятини назорат қилмаслик, баҳоламаслик, рағбатлантirmаслик каби омиллар ўз устида ишлашни пасайтиради, лавозимига нисбатан совуққонлик, лоқайдлик иллати намоён бўлади. Шу соҳада ва тизимда фаолият кўрсатаётган ҳамкасбларининг маслаҳатлари, ишга муносабатлари уни сусткашлаштиради, аста-секин фаоллик йўқола боради.

Янги ахборотлар олиш устидаги қизиқишнинг камайиши, муайян кўникмаларни эгаллашга нисбатан муносабатнинг пасайиши камолотга интилишни йўққа чиқара бошлайди. Маълумки, ўзини ўзи камол топтиришга интилмаган раҳбар бугунги кун талабига жавоб бера олмайди, натижада у раҳбарлик майдонини тарк этади.

5. Муаммоларни ҳал қилиш малакаларининг етишмаслиги.

Ишлаб чиқаришда ҳар хил хусусиятли муаммолар тинимсиз равишда намоён бўлиб туради. Нотаниш, янги, ностандарт ёндашишни тақозо этувчи, янгича ечимни талаб қилувчи, ижо-

дийликка асосланувчи воситалар билан курулланиш раҳбарнинг бош вазифаси ҳисобланади.

Янги технология, янгича жиҳозлаш, оригинал курилмалар, компьютерларнинг янги моделлари, универсал электр ҳисоблаш машиналари раҳбардан улар билан муносабатга киришиш малакаларини эгаллашни тақозо этади. Малакаларга эга бўлмаслик раҳбарни тараққиётдан орқада қолишга олиб келади. Ўз-ўзидан маълумки, замондан орқада қолган қоқоқ раҳбар корхона учун ҳеч қандай аҳамият касб этмайди.

6. Ижодий ёндашувда нуқсонларнинг мавжудлиги.

Бозор иқтисодиёти ижодий изланишни тақозо этади, ҳамиша янги технологияни ишлаб чиқаришни талаб қилади. Ижодий фикрлаш, ижодий режалар, улуғвор ғоялар замон руҳи билан ҳамоҳангликда бўлиши лозим. Ижодий ёндашувдаги нуқсон ҳам маънавий, ҳам иқтисодий зарар келтиради.

Янгиликни синаб кўриш, унинг самарадорлигини ҳисоблаш, истиқболни юзасидан қатъий қарорга келиш, бу соҳада янглишишларга йўл қўймаслик корхона фаолиятини такомиллаштиради, жамоа аъзолари кайфиятини кўтаради, иқтисодий фойда олишни таъминлайди. Ижодийлик раҳбар шахсиятига бегона бўла бошлар экан, демакки, нуқсонлар юзага келади, ишлаб чиқариш заифлашади, сифат пасаяди, социал-психологик муҳит бузилади.

7. Одамларга таъсир ўтказишни удалай олмаслиги.

Раҳбарнинг салоҳияти, умуминсоний маданияти, муомала маромини ўзлаштирганлик, нотиклик санъатини эгаллаганлик, шахсий фазилати, мустаҳкам иродаси, ростгўйлиги, ғамхўрлиги, ишчанлиги кишиларга таъсир ўтказишнинг асосий омиллари ҳисобланади.

Обрў-этиборнинг пасайиши, нутқий нуқсонлар, иқтисодий муносабатларни ҳал қила олмаслик, қатъиятликнинг заифлашуви, хулқ-атвордаги камчилик тобе кишиларга таъсир ўтказиш даражасини кескин тушириб юборади. Ходимларга, тобе одамларга сўзини ўтказа олмаслик раҳбарлик лавозимидан воз кечиш демакдир. Ҳиссиётга берилиш, ақл-заковат кўрсаткичи мўртлашуви ҳам ходимларга таъсир ўтказишнинг ночорлигига олиб келади.

8. Бошқарув фаолияти хусусиятларининг етарли даражада тушунмаслиги, унинг идрок майдонига сиғдира олмаслиги.

Бошқарув фаолияти жуда мураккаб бўлиб, у молиявий, иқтисодий, мафкуравий, ҳуқуқий, тарбиявий томонларни қамраб олади. Шунингдек, у бир қанча функцияларни бажаради: «инсон – инсон», «инсон – техника», «инсон – табиат», «инсон – образ» муносабатларини акс эттиради.

Раҳбар фаолиятининг ҳар бир жабҳаси ва функцияларини юқори даражада эгаллаш орқали юксак мартабага эришади. Лекин унинг у ёки бу томонини тушунмаслик эвазига корхонада ишлар юришмай қолади, сунъий тормозланиш юзага келади. Тушунмаслик туфайли бошқарувга путур етказилади, раҳбарнинг идрок майдони уларни қабул қила олмайди, натижада бошқарувда айрим узилишлар барпо бўлади. Улардаги ўзаро уйғунликнинг бузилиши, «тавакқал» билан иш тутиш салбий оқибатларга олиб келади.

9. Раҳбарлик қилиш малакаларининг заифлиги.

Раҳбарлик муайян тузилишга, ўзаро боғлиқликка эга бўлган мураккаб шахслараро муносабатни мақсадга мувофиқ амалга оширишдир. Бундан ташқари, молиявийдан бошлаб то тарбиявийгача функцияларни бажариш, бунинг учун эса маълум касбий малакаларни эгаллаш лозим, акс ҳолда уларнинг заифлиги раҳбарликни қийинлаштиради.

Тажриба орттириш, намуналардан фойдаланиш, малака ошириш, услуб, восита, йўл-йўриқ ўзлаштириш орқали раҳбарлик қилиш мумкин, холос. Ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, муомала маромидаги бузилиш, тартиб-интизомни назорат қилиш, истиқбол режасини кенгайтириш, ашё миқдорини кўпайтириш, қайта ишлашни амалга ошириш, кўшимча соҳалар яратиш каби муаммоларни ҳал қилишда қийналиш, хатоларга йўл қўйиш, дуч келиш раҳбарлик малакасининг заифлигидан далолат берди.

10. Бошқаларни ўқитиш, уларга сабоқ бериш, ўргатиш уқувининг йўқлиги.

Корхона ривожини таъминлаш кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, муайян билим ҳамда кўникмалар билан қуроллантиришга кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу муаммо «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да ўз аксини топган. Раҳбар ўз тажрибасини ёшларга ўргатмас экан, демакки, ворислик тамойили бузилади, муайян малакаларни уларда шакллантирмаслик

истикболга кўр-кўрона ёндашишни юзага келтиради, билимлар билан уларни куруллантирмаслик эса равнак тўғрисида гап бўлиши ҳам мумкин эмас.

Ўз тажрибаси, малакаси, билими билан бошқаларни баҳраманд қилмас экан, демакки, раҳбар муносиб ўринбосарлар тайёрлаш имкониятидан маҳрум. Таълим ва тарбиявий укувнинг йўқлиги раҳбарни нохуш кечинмалар ва ёмон оқибатлар оғушига етаклайди. Тарбиявий қобилият мавжуд эмаслиги раҳбарнинг ашаддий нуқсонидир.

11. Меҳнат жамоасини жипслаштириш қобилиятининг қуйи даражада эканлиги.

Жамоодаги психологик илиқ муҳит раҳбар муваффақиятининг намунасидир. Психологик муҳит ўзаро ёрдам, дўстлик, ўзаро мослик, аҳиллик, тотувлик, ўзаро тушунув, симпатия сингарии ҳис-туйғуларнинг барқарор мажмуасини ўзида акс эттиради. Жамоа фикри, гуруҳий интилиш, жамоавий онг, тафаккур, умумийлик (бирлик) ўртасидаги мослик, шахслараро мутаносиблик психологик муҳитнинг таркибий қисмидир.

Турли ёшдаги, касбдаги, жинсдаги кишиларнинг характеридан, миллий мансублигидан қатъи назар уларни жипслаштириш раҳбарнинг асосий функцияси ва унинг маҳоратидир. Жамоа аъзоларини жипслаштириш укувининг заифлиги психологик муҳитга зарар еткази, ҳамкорлик, ҳамдардлик туйғуларини сусайтиради – бу умумий ҳалокатнинг кўринишидир. Унинг олдини олиш ва бартараф қилиш раҳбарнинг муҳим вазифасидир.

12. Янгиликлар билан ўзгаларни шахсан ўзига жалб қилишга укувсизлиги.

Раҳбарда янги гоёлар туғилиши, муайян мақсадлар вужудга келиши мумкин, лекин у ана шу нарсалар билан ўзгаларни жалб эта олмаслик бошқарув санъати заифлигини билдиради. Бунинг учун «ўзини реклама» қилишдан ор қилмаслик лозим, чунки янгиликлар билан ўртоқлашиш қабилда иш тутиш имконияти мавжуд.

Шунинг учун жалб қилиш, ҳатто, аттракция (маҳлиё қилиш) нинг турли услублари мавжудлигини унутмаслик керак. Ҳар хил баҳона билан намойиш қилиш орқали, фикр алмашиш ёрдамида янгиликларга ўзга кишиларни жалб этиш мумкин. Ана шундай

укувга эга эмаслик бошқарувга нолайикликдан далолат беради, у мазкур лавозимдан кетиши зарур.

13. Одамлар билан муомалага киришиш жараёнида дилкашлик, ибобилик ва назокатлиликнинг йўқлиги.

Раҳбар этнопсихологик хусусиятларга эга бўлиши орқали дилкашлик, ибобилик ва назокатлилик фазилатларига эга бўлади. Миллий қиёфа, миллий онг, миллий характер, миллий ҳис-туйғу, миллий шахслараро муносабат билан қуролланиш орқали кўзлаган мақсадга эришиш мумкин. Миллий хислатларнинг йўқлиги бошқарув аппаратида иштирок этишни маълум маънода ман этади.

14. Ақл-идрок ва фаросат бобида сусткашлилиги.

Раҳбарлик лавозимида тайинлаш ёки кўтариш жараёнида шахснинг ақл-идрок, фаҳм-фаросати ҳисобга олинади. Чунки яхши раҳбар – корхонанинг эллик фоиз кучидир. Билимдонлик, истеъдодлилик, ақл-заковатлилик раҳбарнинг муҳим хусусияти эканлигини таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Лекин уларни ишга солишда, улардан фойдаланишда сусткашлик раҳбар нуқсонларидан бири ҳисобланади. Жисмоний ва ақлий султ ҳаракат билан раҳбарлик қилиш мумкин эмас. Чунки раҳбар фаол, уддабурон шахс бўлиши керак, акс ҳолда корхона, бошқарма учун у катта наф келтира олмайди.

15. Ишбилармонлик қобилиятининг кучсизлиги.

Ҳозирги замон раҳбари ишбилармон, уддабурон, теран фикрли, ўта синчков шахс бўлиши лозим. Фавқулоддаги ўзгаришларга тез муносабатга киришишмасдан туриб, муайян ютуқларга эришиш мумкин эмас. Шунинг учун бозор иқтисодиётига мослашувчи, маркетинг хусусиятли инсонларгина раҳбарликни уддалай олади, холос. Мазкур қобилиятининг кучсизлиги бошқарув имконияти мавжуд эмаслигини билдиради. Ҳар қандай вазият ва ҳолатдан муваффақиятли чиқиб олиш ишбилармонликни тақозо этади.

Раҳбар кадрлар нуқсонларини бартараф этиш учун турлича тренинглардан фойдаланиш юқори самаралар беради.

I. Муомаланинг умумий қонуниятларига оид тренинглар:

– умумбашарий одоб моҳияти ва унга риоя қилиш йўлларида тааллуқли тренинглар (миллийлик, маънавият, стереотиплар, идентификация, рефлексия бўйича),

- муайян роллар, психодрамалар орқали вазиятнинг психологик манзарасини яратиш ўйинлари,
- ишбилармонлик ўйинлари, фавкулуддаги ҳолатларда ўзини ўзи бошқаришга доир машқлар.

II. Коммуникация технологияси ва инструкциясини эгаллашга оид тренинглар:

- муомала кўникмасини ўзлаштириш бўйича (кадди-қоматни тутиш, нутқ фаолияти, ўзгаларни тушуниш ва англаш),
- мимика ва пантомимика машқлари,
- аудио (магнитофон тасмаси ёзувига асосланиб ўз нуқсонлари бўйича психологик коррекцион-тузатиш ишларини ўтказиш),
- магнитофон орқали фактик материаллар бўйича тузатиш машқларини бажариш,
- кўзгу ёрдамида хатти-ҳаракат, юриш-туриш кўникмаларини эгаллаш ва шахсий нуқсонларини бартараф этиш, йўқотиш,
- мотивацион, эмоционал, регулятив, когнитив жабҳаларининг намоён бўлишига қараб муомала технологияси ва инструкциясини мақсадга мувофиқ равишда ўзгартириш,
- раҳбарлик вазиятга, ҳолатга оид сценарийлар негизида тузатиш ишларини олиб бориш ва янги фазилатларни шакллантириш машқларини ўтказиш кабилар.

4.4. Социал психология фанида раҳбар психологиясининг ўрганилиши

Раҳбар кадрлар муаммосини ўрганиш психология тарихила сезиларли даражада ўрин эгаллайди. Бунинг асосий сабаби социология, социал психологиянинг тарихий этюдларида раҳбарнинг ижтимоий турмушдаги роли, мамлакат, халқ тақдиридаги масъуллиги, тараққиёт, фаровонлик, бахтли турмуш кўп жиҳатдан унинг шахсиятига, фаолиятига, қобилиятига, ақл-заковатига боғлиқ эканлиги баён қилинган. Мутафаккир аждодларимиз таълимотларида, халқ ижодиётида адолатли ва адолатсиз шоҳ тўғрисидаги маълумотлар ҳаддан зиёд кўп. Абу Райҳон Беруний асарларида, ал-Форобий кўлёзмаларида раҳбар (юксак лавозим

эгаллаганлар назарда тутилади) инсонларнинг шахсий фазилатлари, уларнинг олдида турадиган мураккаб, масъулиятли вази-фалар, айрим иллатларнинг олдини олиш ва бартараф қилиш йўл-йўриқлари бўйича ибратли фикрлар билдирилган. Айниқса, раҳбарнинг фаҳм-фаросати, донишмандлиги, ҳақгўйлиги, халқ-парварлиги, инсоф-диёнатлилиги, саҳоватпешалиги илмий-амалий намуналар асосида таъкидлаб ўтилган.

Ватандош шоир ва ёзувчилар ижодиётида, фольклорда саҳийлик-очкўзлик бир-бирига кескин қарама-қарши қўйилиб, улар инсофга чақирилган. Давлатнинг у ёки бу лавозимида амалдорлик қилган кишиларнинг руҳий дунёси халқ донишмандлиги намуналарида ўз ифодасини топган.

Жаҳон фалсафа фанида инсон муаммоси, жамият ва индивид, бошқариш масаласи нуктаи назаридан мазкур мавзу талқин қилинган. Файласуфларнинг қарашларини таҳлил қилиш тадқиқотимиз предметиға, вазифасига кирмаганлиги учун уларнинг таълимотиға тўхталмаймиз.

Асосий мулоҳазаларимизни илмий психологияға муносиб ҳисса кўшган рус психологлари асарларининг таҳлилидан бошлаймиз.

С.Л.Рубинштейн ўзининг кенг қамровли қарашларида нафақат психология фанининг принциплари (тамоийллари) бўлмиш детерминизм, онг ва фаолият бирлиги, тараққиёт, монизм кабилардан ташқари шахс камолоти муаммосига ҳам алоҳида аҳамият берган. С.Л.Рубинштейн «Инсон олами» («Умумий психология муаммолари» асарининг сўнгги боби) асарида инсон – биосфера (носфера) муносабатлари нафақат алоҳида олинган шахсға боғлиқ эканлиги, балки жамоа ва унинг раҳбари, ҳамкорлик фаолиятининг натижаси, маҳсули худди шу муносабатнинг негизи бўлишини пухта иборалар орқали далиллаб беришға эришади. Унинг фикрича, раҳбарнинг энг асосий хусусияти – бу атроф-муҳитнинг субсенсор тарзда акс эттира олишдир. Иродавий сифатлар негизи мотивацион-ҳиссий, когнитив ва регулятив жаҳаларнинг ҳаракатлантирувчиси эканлиги шахснинг ўзини ўзи бошқариш имкониятидан келиб чиқиб билдирилган фикрдир. Раҳбарнинг регулятив хусусияти жамоа фаолияти ва уни мақсадға мувофиқ равишда йўналтириш ту-

файли ижобий натижалар, маҳсулларга эришиш мумкинлиги таъкидлаб ўтилади.

С.Л.Рубинштейн асарларида шахслараро муносабат хусусиятлари (горизонтал, вертикал, шахсий, расмий ва ҳоказо) тўғрисида, шунингдек, раҳбарнинг иш услублари бўйича (демократив, авторитар, либерал) муайян фикрлар билдирилган ва уларни такомиллаштириш йўллари кўрсатиб ўтилган.

А.Н.Леонтьев таълимотига биноан, раҳбар эмоцияси, мотивацияси, эҳтиёжи унинг шахсиятини белгиловчи асосий омиллар бўлиб ҳисобланади. Ички қўзғатувчиларнинг қатъиятлиги, барқарорлиги шахснинг мукамаллигини билдиради ва ҳамкорлик фаолиятини вужудга келтиришга пухта негиз ҳозирлайди. Субъектга субъектив муносабатни амалга ошириш давомида раҳбарликнинг муайян сифатлари шаклланиб боради ва аста-секин иш услублари, шахслараро муносабатлар шакллари эгалланади. Раҳбар учун маъно касб этувчи мотивация унинг фаолиятини бошқаришга зарур шарт-шароитлар яратади, бунинг натижасида низоли вазиятларни бартараф этиш имконияти туғилади.

Б.Г.Ананьев ўзининг социал психологияга бағишланган асарларида асосан уч омилга: 1) шахслараро муносабатдаги социал-психологик ҳолатга; 2) мазкур муносабатдаги лидерлик хусусиятларига; 3) ҳамкорликдаги ташкилотчилик қобилиятига эътиборни қаратади. Бизнингча, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос мезон вазифасини бажара олади, натижада расмий ва норасмий лидерлар, уларнинг универсал, вазиятбоп, ижодий, ижро этувчи раҳбар типларига ажратиш имконини яратади. Раҳбар расмий лидер бўлганлиги туфайли унинг типлари кўп жиҳатдан шахснинг етуқлилигига боғлиқ. Бинобарин, универсаллик, кенг қамровга эга бўлишлик унинг пухта руҳий муҳит, чексиз ижобий бошқарув имкониятига эга эканлигидан далолат беради. Унинг иш услублари ичидан биттасининг устуворлиги меҳнат маҳсулининг самарадорлигини оширишга ёки камайтиришга олиб келиши Б.Г.Ананьев томонидан чуқур ва ишонтирарли даражада талқин қилинади.

Б.Ф.Ломов социал психологиянинг янги соҳалари бўйича тадқиқот ишлари олиб борган психологлардан бири бўлиб

ҳисобланади. Б.Ф.Ломов ўз изланишларида бир нечта йўналишларни қамраб олади:

1) муомала – фаолият, жараён, фикр узатиш воситаси сифатида;

2) қарор қабул қилиш типлари, воситалари ва ундаги билвоситалик ва бевоситалик хусусиятлари роли;

3) ҳамкорлик фаолиятнинг тузилмаси ва унинг ўзига хос тавсифлари;

4) раҳбар кадрлар фаолиятининг тузилиши;

5) раҳбарнинг типлари ва иш услублари ва бошқалар. Б.Ф.Ломовнинг раҳбар фаолиятига нисбатан ўзига хос ёндашуви ҳамда унинг яхлит тузилишга эга эканлиги тўғрисидаги мулоҳазалари муҳим аҳамиятга, ҳамкорлик фаолиятига тизимли ва мажмуавий ёндашувлар бошқарувнинг муайян асосда рўёбга чиқариш имконияти мавжудлиги юзасидан билдирилган фикрлар раҳбар психологияси учун алоҳида аҳамият касб этади.

Б.Ф.Ломовнинг фаолиятга ёндашувдаги (операторлик, муҳандислик, нозимлик) янги чамуносабатуларни бошқариш учун раҳбар касбида муайян фазилатлар, оперативлик, ишчанлик, серғайратлик хусусиятлари мавжуд бўлишини тақозо этади. Муомала ва фаолиятдаги изчиллик иш ҳаракатлари оддийдан мураккабга ва ундан янада ижодийликни талаб қилувчи вазиятга ўсиб ўтиш раҳбардан махсус қобилиятлар, амалий кўникмалар ва малакаларнинг шаклланган бўлишини заруриятга айлантиради, махсулдорлик, самарадорлик келиб чиқишини рўй-рост таъминлайди.

Р.Х.Шакуров мактаб директорининг социал-психологик қиёфасини тадқиқ этар экан руҳий муҳитни вужудга келтиришдан ташқари, раҳбарнинг ишбилармонлик хислати, ташкилотчилик қобилияти муҳим аҳамиятга эга эканлигини уктириб ўтади. Раҳбар билан унинг кўлостидаги жамоа аъзолари билан ўзаро таъсир кўрсатиши қуйидагилар орқали намоён бўлишини махсус таъкидлайди:

1) шахснинг раҳбар ролига кириш жараёни ҳамда раҳбар билан ходимларнинг ўзаро социал-психологик жиҳатдан мослашуви (адаптация);

2) бошқарувнинг социал-психологик функцияларини бажаришнинг долзарблиги ўзгариши;

3) раҳбарнинг иш услубига нисбатан социал-психологик талабларнинг динамикаси ва жамоанинг шаклланиш жараёнида бошқарувнинг ҳар қайси функциясини бажаришда усулларга тобора юкломанинг кучайиши кабилар.

Муаллиф мактабни бошқаришнинг социал-психологик назариясини яратишга муҳим ҳисса қўшишга муваффақ бўлади.

А.Г.Ковалев мазкур муаммога кўп қиррали ёндашишга интилади ва бу боради муайян муваффақиятларни қўлга киритади. Тадқиқотнинг биринчи масаласи жамоадаги низолар ва уларнинг олдини олишга бағишланади. Бунда низонинг психологик талқини, келиб чиқиш сабаблари, таснифлаш мезонлари, тамойиллари, олдини олиш йўллари ва бартараф этиш воситалари юзасидан мулоҳаза юритилади. Тадқиқотнинг иккинчи муаммоси қарор қабул қилиш (қарорга келиш) психологияси ва ижрони ташкиллашни ўрганишдан иборатдир. Раҳбар томонидан қарор қабул қилишнинг босқичлари, уни ижро этишни ташкиллаштириш, жамоа ва раҳбар фаоллигини рағбатлантириш воситалари тўғрисида атрофлича мулоҳаза юритилади.

Тадқиқотнинг яна бир жабҳаси жамоага ва шахсга нисбатан раҳбарнинг мурожаат қилиши ва муносабати услубига қаратилади. А.Г.Ковалев муносабатлар психологияси, симпатия муносабати ва раҳбарлик, принципиаллик одамларга нисбатан раҳбар муносабатининг ижтимоий, умумий кўрсаткичи эканлиги, мурожаатнинг ўзига хос хусусиятлари, вариациялари, инвариантлари, шакллари, босқичлари юзасидан маълумотлар таҳлил қилинади. Раҳбарнинг махсус қобилиятлари ва унга тайёргарлик масаласи монографик тадқиқотнинг асосини ташкил қилади. Худди шу боисдан тадқиқотнинг тартиблари оригинал атамалар орқали моҳияти очилади ва тузилмалари жабҳалари талқин этилади, натижада изланишнинг концептуал модели яратилади. Жумладан, 1) жамоани бошқариш – фан ва санъат; 2) меҳнатга касбий психологик тайёргарлик; 3) раҳбарнинг ташкилотчилик қобилияти; 4) раҳбарнинг педагогик қобилиятлари; 5) раҳбарнинг ташкилотчилик фаолиятининг юксак намуналари; 6) раҳбар қобилиятларини ривожлантириш ва тайёргарликни такомиллаштириш йўл-йўриқлари кабилар.

А.Г.Ковалев ўз асарида жамоа раҳбарининг нуфузи масаласига алоҳида эътибор беради. Раҳбар обрўли бошқарув самарадорлигига таъсири, авторитетли раҳбарнинг шахсий қиёфаси, юксак обрўга эга бўлган раҳбарнинг намунаси, авторитетни шакллантиришнинг йўллари тўғрисидаги маълумотлар таҳлили ва улардан келиб чиқадиган хулосалар муҳим аҳамият касб этади. Муаллифнинг психология фанига қўшган ҳиссасидан яна бири – бу раҳбар типологияси ва раҳбарлик услублари моҳияти, мажмуаси атрофлича таҳлил қилинганлигидир. Бунинг учун муаллиф жамоа ҳаётида раҳбарнинг аҳамияти ва роли масаласини ёритишга интилади ҳамда бу борада муайян ютуққа эришади. Раҳбар ва унинг иш услуби босқичма-босқич, шаклий ва мазмуний жиҳатдан тuzилиши бўйича назарий, амалий материаллар умумлаштирилади. Раҳбар типларининг психологик табиати кенг қўламда баён қилинади ҳамда изоҳлаб берилади. Хуллас, раҳбарнинг профессиограммасига оид материаллар А.Г.Ковалевнинг монографиясида изчил равишда мужассамлаштирилгандир.

В.И.Михеевнинг илмий тадқиқоти бошқарувнинг социал-психологик масаласига багишланган бўлиб, унда раҳбарнинг иш услубияти ва услубига кенгроқ ўрин берилади. Муаллифнинг фикрича, раҳбарнинг ишга оид маълумотлар билан танишганлик даражаси ва ахборотлар мажмуаси (банки) унинг учун энг зарур омил бўлиб хизмат қилади. Раҳбарнинг шахси, бошқарув муносабатларининг хусусиятлари, ишловчиларнинг шахсий фазилатлари, уларни шаҳодатлаш муваффақият гарови ёки руҳий муҳитнинг кафолатидир. Расмий ва норасмий гуруҳлар, меҳнатга муносабат ва иш услуби, ижтимоий руҳий муҳит, меҳнатдан қониқиш, ташкилий алоқалар, психологик тестлар, ходимлар ва раҳбарлар билан суҳбатлашиш тизимли тадқиқотни амалга ошириш учун энг зарур шарт-шароитлар яратади деган ғоя қўлланмада чуқур ўрнашган.

В.И.Михеев бошқарув қарорини қабул қилиш масалаларини умумлаштирган ҳолда қарор ва уни ташкиллаштириш, масъулиятни қарор топтириш ва назоратни марказлаштириш каби омиллар негизини тадқиқ этишдан келиб чиққан ҳолда уни ўрганишга ҳаракат қилади. Ишга тааллуқли, дахлдор йиғилишларнинг меҳнат қилиш касбий моҳиятига ва унинг хос табиатига таъси-

рини уйғунлаштириб ўзаро таъсир, ўзаро ҳамкорлик муносабатларини текширади. Меҳнатнинг оқилона тақсимланиши ва уни стандартлаштириш, штатли лавозимлар тўғрисида йўриқномалар ҳамда уларнинг шахсни ўзини ўзи бошқаришга таъсир ўтказиши оқибат натижада ҳамкорлик фаолияти маҳсули сифати масаласига боғлиқлиги таъкидлаб ўтилади.

Монографияда ходимлар ва ижрочиларга бошқарув маълумотларни узатиш муаммоси чуқур ўрганилади ва таҳлил қилинади. Бунинг учун муаллиф раҳбарликнинг этикаси ва кўлидаги ҳукмронлик имконияти, авторитети масалаларининг социал-психологик механизмлари ролига алоҳида баҳо беради.

Қўлоштидаги одамларга муайян кўрсатмалар бериш методларини ўрганади. Жамоада қатнашчилар ўзаро муносабатида, шунингдек, раҳбар-ходим алоқасида руҳий муҳитни вужудга келтирувчи омилларнинг психологик табиати ҳамда тавсифи қатъий равишда таъкидланади. Раҳбарнинг талабчанлиги ва меҳнат интизоми, бюрократизм билан курашиш, бошқарув жараёнида омманинг иштироки, ишлаб чиқаришда танқид ва ўзини ўзи танқиднинг умумий фаолияти учун аҳамияти хаспўшланади. Хўжалик юритиш билан тарбиявий ишнинг уйғунлиги мотивация шаклланиши гарови эканлиги асарда талқин қилинади.

К.А.Абульханова-Славская ўз асарида фаолиятнинг регуляция қилишнинг шахслиликка дахлдор механизмлари тўғрисидаги масалаларни таҳлил қилиб, шахснинг барқарор шаклланган ижтимоий малакалари, кадриятлари, ҳаёт позицияси ва стратегияси бошқариш уқувини келтириб чиқарувчи асосий омил эканлигини далиллайди. Шахслилик механизмлари бошқарув кўникмаларини айрим олинган кишиларда таркиб топтириш кафолати бўлиши назарий жиҳатдан исботлаб берилади. Бу аснода муайян тавсиялар илова қилинади.

М.Марков ўзининг ижтимоий бошқарувнинг назарияларига бағишланган асарида мажмуавий муаммоларни кетма-кет ҳал қилишнинг йўл-йўриқларини тадқиқот қилади. Муаллиф бошқарувнинг социал-психологик асослари, омиллари, тавсифлари, намоён бўлиш хусусиятлари, босқичлари юзасидан илмий мушоҳадалар юритади ва бунда жаҳон психология фанининг

ютукларига асосланади. Бошқарувнинг тарихий жабҳалари, шакллари, ривожланиш, ўзгариш туфайли янги сифат босқичига ўсиб ўтиш муаммолари таҳлил этилади. Ҳамкорлик фаолиятининг тузилиши, шаклланишнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари ёритиб берилади. Қарор қабул қилишнинг иерархияси ва жараёнида норасмий омиллари, демократив иш услубининг устувор роли изоҳланади.

А.Л.Свенцицкий бошқарувнинг социал психологиясини кенг кўламда тадқиқ қилади. Муаллиф бошқарувнинг турлари ва уларнинг раҳбарлик типологияси, раҳбарнинг иш услуби билан бевосита алоқаси сингари масалаларни экспериментал тарзда ўрганади. Олинган эмпирик маълумотлардан келиб чиққан ҳолда уларнинг самарадорлиги даражаси, кўрсаткичи, ўзаро корреляцион алоқалари, барқарорлик коэффициентларига узвий боғлиқлиги таъкидлаб ўтилади. Қарор қабул қилишнинг бошқарувдаги роли, унинг хилма-хил кўринишлари, семантик жиҳатдан уйғунлиги баён қилинади.

Б.Д.Паригин социал-психологик муаммонинг асослари юзасидан мулоҳаза юритганида қуйидаги жабҳаларга эътибор қилади:

- 1) раҳбар ва жамоа ўртасидаги мутаносиблик муваффақият гарови эканлиги;
- 2) жамоадаги ва раҳбар билан ходимлар ўртасидаги низоларнинг келиб чиқишига асосий сабаб бўлган омиллارнинг объектив ва субъектив негизи;
- 3) қарор қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари ва таъсир этувчи иш услублари, муносабат, мурожаат воситаларининг роли;
- 4) раҳбарнинг шахсга оид хусусияти, социал кўрсатма, ижтимоий ўзаро таъсир кабиларнинг мажмуавий мужассамлашиши ва бошқалар.

Б.Д.Паригиннинг асари раҳбар кадрлар тайёрлашнинг назарий асослари тўғрисидаги бой маълумотлари билан ушбу мавзунини тадқиқ этишга мукаммал негизлар ҳозирлайди, илмий платформа вазифасини бажаради.

4.5. Замонавий раҳбар қиёфаси

Раҳбар психологияси, бошқарув қобилияти, услуби, муомала мароми, шахслараро муносабатлар, социал тренинглари, ишбилармонлик ўйинлари, фикрлар жанги бўйича раҳбар кадрларга умумий тушунча, шунингдек, амалий кўрсатма бериш зарурияти бир талай эҳтиёжлар негизидан келиб чиқади.

Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг таъкидлашича, тарбиячилар замонавий билим бериш, уларнинг маълумотини, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага дуч келмоқда («Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори»).

Бу миллий кадрлар тайёрлашнинг бир томони, унинг иккинчи томони эса раҳбар кишиларнинг маънавий, руҳий қиёфасидаги камчиликларида мужассамлашгандир. Ҳатто ўз она тилида мулоҳаза юритиш имконига эга бўлмаган нотиклик санъатидан йироқ мутахассислар ҳам раҳбарлик курсида ўтирибдилар.

Бизнингча, раҳбарлик лавозимига мукамал шахсий фазилатларга, мустаҳкам миллий характерга, бошқарувчилик қобилиятига, муайян муомала маромига, ғоявий-сиёсий эътиқодга, миллий қиёфа, миллий ҳис-туйғулар, анъаналар, расм-русумларни ўзлаштиришга эга бўлган мутахассислар ўтиришлари лозим. Токи ижтимоий тараққиёт уларнинг измида эканлигини тушуниб етсинлар.

Мамлакатимизнинг турли ҳудудларида илмий даражали ва университет дипломига эга бўлган психолог мутахассислар корхоналарда, таълим тизимида меҳнат қилмоқдалар. Бошқарув фаолиятидан таълим берадиган Давлат ва жамият қурилиши Академияси, Банк-молия Академияси, олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари малакасини ошириш институтларида бошқарув психологияси, социал тренинг бўйича билимлар берилади, лекин унга ажратилган соатлар жуда кам. Мамлакатимизнинг баъзи ўқув юртларида бу фан мутлақо ўқитилаётгани йўқ.

Социал психология фани:

– ижтимоий муносабатлар ва шахслараро алоқалар, муомала, фикр алмашуви, ўзаро таъсир ҳамда инсонни инсон томонидан идрок қилиш воситаси эканлиги;

– гуруҳлар (макро, микро, мизе) ва жамоаларнинг психология тавсифи, шахснинг ижтимоийлашуви, ижтимоий кўрсатмалар, ижтимоий фикр, ижтимоий хотира ва хулқ;

– раҳбар фаолиятининг тузилиши, раҳбар фаолиятининг услублари, раҳбарлар типологияси, улар томонидан қарор қабул қилиш ва низоли вазиятларни ҳал этишда ҳамда олдини олиш усуллари;

– ижтимоий ҳодисалар, воқеликлар, ҳолатлар, жараёнлар ва уларнинг қонуниятлари тўғрисида мутахассисларга билим беради.

Раҳбарларда социал тренинглар ёрдамида фазилатлар, хислатлар шакллантирилади, ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, фикрлар жанги орқали иллатлар, нуқсонлар бартараф қилинади. Уларга махсус таъсир ўтказиш туфайли жисмоний, асабий, ҳиссий, ақлий зўриқишлар камайтиради.

Бизнингча, раҳбар кадрларни замон талаби даражасида тайёрлаш учун махсус режа, дастур, услубий воситалар, махсус жиҳозланган замонавий лабораториялари мавжуд бўлган факультет очиш мақсадга мувофиқ. Бу ерда монитор тизимини амалга ошириш, миллий менталитетнинг ифодаланиши, ғоялар банкига эга бўлиш имконияти мавжуддир. Фақат мана шу йўл билан Конституцияга хиёнат – бу Ватанга, халққа хиёнат эканлигини ҳар бир раҳбар онгига сингдириш мумкин.

Раҳбар шахсининг ғоявий-сиёсий сифатлари:

– ғоявий-сиёсий эътиқод, фидоийлик, принципааллик, сиёсий саводхонлик, ижтимоий фаоллик, ижтимоий бурчни англаганлик, ижтимоий фикрлаш, ташкилотчилик, тадбиркорлик;

– касбий-ихтисосий хислатлари: касбий етуклик, мустақиллик, билимдонлик, ақлнинг танқидийлиги, ахборотларни таҳлил қилиш, ўз фикрини ифодалай олиш, илмий-тадқиқот ўтказишга мойиллик;

– ҳиссий ва ахлоқий фазилатлари: ватанпарварлик, ўзига ва ўзгаларга талабчанлик, камтарлик, ўзгаларни ҳурмат қилиш, ўзига ишонч, иболилик, ҳалоллик, адолатлилик, самимийлик, беғаразлик, виждонлилик, хулқ маданияти ва одоби, ҳамдардлик, оқилона баҳолаш, юмор ҳисси, дилкашлик, ўзини камол топтириш, билимга чанқоқлик, замонавийлик, ўзини тута билиш, ўз манфаатини устун қўймаслик, ахлоқ қоидаларига риоя қилиш;

– махсус қобилиятлари: иймон эътиқодлилиқ, ташкилотчилиқ, нутқий ва нуфузли қобилият, сезгирлиқ, муомала ўрнатувчанлиқ, диққатни йўналтириш, аниқлиқ, холислиқ, сафарбарлиқ;

– ташкилотчилиқдаги индивидуал фарқлари: психологик танловчанлиқ, амалий ақл-заковат, психологик такт, ижтимоий ғайратлилиқ, танқидийлиқ, ташкилотчилиқка узлуксиз мойиллиқ, уюшқоқлиқ, буқилмас иродалилиқ ва ҳоказо.

Раҳбарларни махсус тайёрламасдан туриб, юксак самараларга эришиб бўлмайди. Бунинг учун, энг аввало, ҳаётий малакаларни шакллантирувчи, коммуникатив, шахслараро муносабатларга киришишга ўргатувчи, қарор қабул қилишга, муаммони ҳал этишга ундовчи, соғлом турмуш тарзини сақловчи, қобилиятларни ривожлантирувчи ва уларни йўналтирувчи, инсон камолотига кўмаклашувчи тренингларни қўллаш лозим.

Халқ таълими тизимини бошқарув жараёни ҳам ўзига хосликни тақозо этади. Истеъдод марказларини бошқариш ва танлов ишларини олиб бориш алоҳида аҳамият касб этади. Мохир, ташаббускор, ўз фанининг устаси, маҳоратли шахс, фидойи инсон бу соҳада раҳбарлиқ қилсагина таълим-тарбия тизимига янги технологияни қўллаб, янги босқичга кўтарилиб миллий дастурни амалга ошириш мумкин.

Халқ таълими тизими раҳбари ва оддий мактаб ўқитувчилари юқоридаги фазилатлардан ташқари, махсус миллий касбий хусусиятларга ҳам эга бўлишлари шарт: андишаллиқ, сабр-тоқатлилиқ, бағрикенглиқ, дилкашлиқ, самимиятлиқ, ибратлилиқ, саҳоватлилиқ, назокатлилиқ, маънавий юксаклиқ, касбга садоқатлилиқ, юксак ҳис-туйғуларга эғалиқ, ижтимоий фаоллиқ, нутқий маҳорат, ташаббускорлиқ ва бошқалар.

Раҳбар кадрлар тайёрлаш жараёнига янги курслар, психологик технологиялар олиб кириш, уларнинг тайёргарлик даражасини баҳолаш мезонларини тузиш вақти етиб келди. Ҳозир Ўзбекистонда бу соҳада 11 та фан доктори, 150 га яқин фан номзодлари фаолият кўрсатмоқдалар. Ўзбек тилида бу соҳада қўлланмалар, тестлар, тренинглар яратилган ва уларнинг кўпчилиги компьютерда дастурлаштирилгандир.

Ҳозирги даврда ҳамма раҳбарлар ҳам ўз лавозимларига лойик деб бўлмайди. Шунинг учун улар ўз қўлостидаги ходимлари фаолиятини оқилона ташкил қила олмайдилар. Заиф ташкилотчилик қобилятига эга бўлганликлари туфайли шахслараро муносабатларда, иш юритишда, хизматчиларга таъсир кўрсатишда нуқсонларга йўл қўядилар. Уларда шахсий қадриятларнинг пурдан кетганлиги, шахсий мақсаднинг ноаниқлиги, ўзини ўзи камол топтиришнинг издан чиққанлиги, муаммоларни ҳал қилиш малакасининг етишмаслиги, ижодий ёндашувда нуқсонларнинг мавжудлиги, одамларга таъсир ўтказа олмаслиги, бошқарув фаолияти хусусиятларини тушунмаслиги, раҳбарлик лаёқатининг заифлиги, жамоани жипслаштириш укувининг бўшлиги, муомалага киришувчанлик, мулоқотмандлик, ибобилик, назокатлилик йўқлиги, ақл-идрок ва фаросатда сусткашлиги, ишбилармонликнинг кучсизлиги иллатлари учрайди.

Раҳбар шахсини аниқловчи тестлар яратилган, унинг иш услублари (демократив, либерал, авторитар, диффуз ва бошқалар), қарор қабул қилиш типлари, қобилятларни аниқлаш методикалари, меҳнатдан қониқиш ҳиссини ва безовталанишни баҳолаш, темпераментни белгилаш бўйича илмий, амалий материаллар мавжуд. Жамоада руҳий муҳитни ўрганишга оид кўрсатмалар, тавсия ишлаб чиқилган. Раҳбарларни муомаланинг механизмлари, шахслараро муносабатлар мароми, касбий маҳоратни ошириш ҳислатлари билан таништириш имкониятлари вужудга келтирилган, уларда бошқарув билимдонлиги, муаммоли ва низоли вазиятларни ечиш укувини шакллантириш мумкин.

Юртбошимизнинг аёллар ўртасида олиб бориладиган ишлар шаклларини бойитиш, уларнинг илмий ва маданий савиясини кўтариш керак, деган кўрсатмалари жуда ибратлидир. Биринчидан, бу ҳодиса аёлларга эҳтиром, ҳурмат рамзини англатса, иккинчидан, уларда фаоллик, фидойилик, мағрурлик, ғурур, шижоат, ватанпарварлик ҳис-туйғуларини барқарорлаштиради. Учинчидан, ички руҳий захираларни ишга туширади. Тўртинчидан, ишбилармонлик, тадбиркорлик, раҳбарликка укувлилар сафини кенгайтиради. Тарихдан маълумки, аёл раҳбарлар жиноятга кам қўл уришади. Аёллар ичидан раҳбарлик лавозимига тайинлаш ижобий самара беради. Аёллар меҳрибон, дилкаш, демократ та-

биатли инсонлар бўлиб ҳисобланадилар. Аёл раҳбарлар синчков, кузатувчан, сезгир, омилкор ҳислатларга эга бўладилар. Уларда миллий ҳис-туйғу, миллий қиёфа мукамал мужассамлашгандир. Баъзан зеби-зийнатларга ружу қилиш ҳоллари учрайди, холос.

4.6. Менежер ва раҳбар типлари тўғрисида тушунча

Жаҳон социал психологияси фанининг турлича йўналишлари, ҳар хил хусусиятли намояндалари томонидан тўпланган беҳисоб ҳам назарий, ҳам амалий материалларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш уларни муайян моҳиятига (мазмунига) кўра менежер (раҳбар)ларни куйидаги типларга (тоифаларга) ажратиш имконини юзага келтиради:

I. Фаолиятнинг мазмунига кўра:

1. Илҳомлантирувчи.

2. Ижро этувчи (ижрочи).

3. Ҳам илҳомлантирувчи, ҳам ижро этувчи (ижрочи).

II. Фаолиятнинг услубига биноан:

1. Авторитар.

2. Демократив.

3. Либерал.

4. Педантизм.

5. Аралаш (диффуз).

III. Фаолиятнинг хусусиятига қараб:

1. Универсал (кўпқиррали, кўпёқлама кенг ихтисосли, яъни кенг профилли).

2. Бирёқлама, яъни тор ихтисосли, чекланган хусусиятли.

Энди ушбу психологик таснифга, туркумлашга асосланган ҳолда уларнинг ҳар қайсисига тааллуқли бўлган тавсифларга тўхталиб, ўтамиз. Шунингдек, яққол ҳаётий тажрибаларга асосланиб уларнинг моҳиятини очишга, психологик ҳодисаларини эса рўй-рост тушунтириб беришга ҳаракат қиламиз.

Ижтимоий ҳаётнинг турли бўғинларида (инфраструктурасида) фаолият кўрсатаётган менежер (раҳбар)ларнинг айримлари ўзларининг шахсий фаолликлари, белгиланган мақсадларга нисбатан собитқадамликлари, ижодий режалари, барқарор иродавий

сифатлари, ўзини ўзи бошқариш (регулятив) имкониятлари билан ўз қўлостадаги ходимларида, ўрта бўғиндаги (лавозимдаги) хизматчиларида (ўринбосарларида) хулқ-атворга, муомалага ва фаолиятга ундовчи мотивациялари таъсирида шижоат, ишонч, ижтимоий бурч ҳис-туйғуларини уйғотади. Фаоллаштиришнинг объектив (табiiй) омиллари (яъни шарт-шароитлар, ишчанлик муҳити, техника воситалари, меҳнат ўрнининг сангигиеник талабларига жавоб беришлиги, иш ҳақини тўлашнинг тўғри йўлга қўйилганлиги ва ҳоказо) ва субъектив (ички руҳий) жабҳалари англашилган мотивлар, қизиқиш, индивидуал ва социал кўрсатмалар, яъни психологик илиқ муҳит, ғоявий эътиқод, юксак ҳислар (ахлоқий, ақлий, эстетик, праксик, яъни меҳнатдан лаззатланиш ҳисси кабилар) дан унумли, омилкорлик билан, одилона ва оқилона фойдаланиш. Баъзи бир руҳий ҳолатларда, вазиятларда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, оптимистик, миллий ғурур намуналарини намойиш қилиш орқали ўз қўлостадагиларнинг руҳиятида илҳом, интилиш хоҳиш, истак, эзгу ният туйғуларини вужудга келтириш мақсадга мувофиқ.

Миллатпарварлик юксак ҳиссини амалиётда қарор топтириш, рўёбга чиқариш ёрдамида ўзга кишиларда, бегона одамларда тақлидчанлик (имитация), ўхшашга интилувчанлик (идентификация), кутилаётган натижани олдиндан пайқаш, моделини кўз ўнгига келтириш (антиципация) сезгирлигини, яъни сенсорикани намоеън этиш айна муддаодир. Ўз қўлостадаги одамларни шахсий хатти-ҳаракатлари билан ром қилиш, маҳлиё этиш (лотинча-аттракция), тана аъзоларининг тонусини кўтаришни эришиш, биологик шартланган ички имкониятлар ва захираларни ишга туширишга табiiй жиҳатдан негиз ҳозирлаш ижобий маҳсулларни келтириб чиқаради.

Хулқ-одоб, муомала ва фаолиятни амалга ошириш жараёнида ходимларга тезкорликда ёрдам кўрсатиш, фидойилик хусусиятини амалий жиҳатдан намойиш қилиш туфайли илҳомлантирувчанлик хислатини бошқаришга муваффақ бўлади.

Менежернинг илҳомлантирувчи типи умумий социал-психологик ҳолатни ёки аниқишни ташкил қилишни бошқаришда, спорт мусобақаларида, шахслараро муносабатда жонкуярлик на-

мунасини акс эттиришда кўзга ташланади, таклид, юқтириш, таъсир ўтказиш (интеракция) орқали ўзининг қўл остидаги одамларнинг рухий ҳолатида ички туртки (мотив) уйғотади, фаолликни оширишга (мотивация), ўзини ўзи кашф қилишга, очишга пухта замин ҳозирлайди.

Ижро этувчи (ижрочи) менежер (раҳбар, бошқарувчи) юқоридан (юқори ташкилотлардан, раҳбариятдан) келиб тушаётган жамики йўл-йўриқларга, топшириққа, мажбуриятга ситқидилдан, ҳақчил равишда ёндашади, масъулият ҳиссига асосланиб муассаса, ташкилот, бошқарма, вазирлик, ҳокимият томонидан бажариши режалаштирилган ишларни (топшириқларни) ўз вақтида ва сифатли адо этилишини таъминлашга раҳнамолик ёинки бошчилик қилади. Унинг қўлоштидаги жамоалар аъзоларининг барча бўғинларида ижро интизомининг юксак савияда бўлишини яқка тартибда назорат қилади, ҳар қайси алоҳида шахс олдига социал-психологик талаб даражасида фаолият кўрсатиш зарурият эканлигини уқтиради. Ҳар қандай ҳолат ёки вазиятда менежер талабчанлик, ташкилотчилик қобилиятини намойиш қилади, лекин ижодий изланиш, умумий низом, меъёрий ҳужжатлар мазмунидан, талабидан ташқари чиқиш имкониятига эга бўлмайди.

Менежер ўзининг хулқ-одобида, муомала маромида, фаолиятни амалга ошириш ва уюштиришда ўзгаларнинг руҳиятида тақлидийликни вужудга келтиради ва социал-психологик муҳитда тобе кишилар шахсининг камолотида таъсирчан роль ўйнаши мумкин. Худди шу боисдан ижронинг воситалари, психологик механизмлари (таъминлаш асослари), ходимлар ва хизматчиларга таъсир ўтказишнинг йўл-йўриқлари билан қуролланганликни англатади, шунингдек, интизом муваффақият (ютуқ) гарови, кафолати эканлигини тушуниш тараққиётга (прогрессга) негиз бўлиши мумкинлигини билдиради. Жорий, тақвим, ҳафталик, кундалик режа бўйича иш юритишни таъминлаш, ўз муҳлатида амалий ифодасини қарор топтиришга интилиш, изчиллик, узвийлик, мантиқийлик, умумлашганлик ақлий фаолият таркиблари мавжуд бўлишига нисбатан ижобий муносабат туйғусини юзага келтириш учун ҳамкорлик фаолиятини (менежер билан ходимларнинг биргаликдаги хатти-ҳаракатлари мажмуасини)

такомиллаштириш, ўзгаларга таъсир ўтказишнинг (интеракция), ўзгаларни ишонтиришнинг (суггестия) янги, инновацион технологияси билан яқиндан танишиш ҳамда иштирокчиларда тортилганлик ҳиссини шакллантириш лозим.

Ҳам илҳомлантирувчи, ҳам ижро этувчи менежер типи (тоифаси) бозор иқтисодиёти даврида муҳим аҳамият касб этиб, бир томондан ижтимоий фаолликни вужудга келтирса, ходимларда фидойлик туйғуларини уйғотса, иккинчи томондан уларда ижрочилик интизомини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Ишга ва фаолиятга нисбатан бундай ёндашув боқимандалик кайфиятини, юқоридан буйруқ кутиб туришга кўникиш ҳиссини аста-секин йўқотиб юборишга пухта замин яратади. Ўзининг намунавий характерологик хусусиятлари, иродавий сифатлари (мустақиллик, қатъиятlilik, сабр-тоқатlilik, жасорат ва ҳоказо), ижодий ғояларни муҳокама учун қўйиш, умумий сафарбарликка жамоа аъзоларини тортиш орқали чин маънода обрў-эътибор қозонишга мушарраф бўлади. Юқоридан кузатувчи, назоратчи, иш юритувчи сифатидаги ишлаш услубидан жамоа билан аралашиб, ҳамкорлик тарзидаги фаолиятда тез-тез қатнашиш ҳурмат ва эҳтиромни келтириб чиқаради. Ушбу иш услубида оралик (дистанция) камаяди, яқинлик эса тобора кучаяди. Менежер билан ходимлар ўртасидаги руҳий яқинлашув психологик илиқ муҳитни юзага келтиради. Лекин маълум маънода раҳбар билан тобе кишилар ўртасида субординация сақланиши мақсадга мувофиқ, чунки хатти-ҳаракатларнинг маълум меъёрда бўлмаслиги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Социал психология фанида қўлланилиб келаётган энг қадимги менежер (раҳбар) иш услуби авторитар тушунчасида ўз ифодасини топади. Ижтимоий ҳаётда ҳақ-хуқуқ, демократия элементлари муайян таъсир кучига эга эмас экан, демак, авторитар ҳолат ҳукмронлик қилаверади. Инсониятнинг ижтимоий-тарихий тараққиётида формациялар ва уларнинг ҳар хил шакллари ҳукм сурган даврларда авторитар иш услуби етакчилик қилиб келади. Авторитар ишлаш услубини эгаллаган менежерлар ўзларини яқка бошлиқ сифатида тан оладилар, танҳо ҳукм ва ҳулоса чиқаришга одатланганлар. Фан ва техниканинг тараққиёти, жамиятда шахслараро муносабатларни бошқа асосга, яъни тен-

глик, эркинлик, ўзаро ҳурмат, масъулият, жавобгарлик принциплари негизига курилишини тақозо этади. Лекин бир томонлама ҳурматга таянган ҳолда муносабат ўрнатилиши ички қарама-қаршилиқларни юзага келтириши мумкин. Жамоа, жамоатчилик фикр ва мулоҳазаларини инобатга олмаслик ёки унга интилмаслик авторитар ишлаш услуби устувор эканлигини англатади. Баъзан вақт тигизлиги ва тақчиллиги даврида авторитар услубдан фойдаланиш ҳолатлари учраса – бунинг ҳеч қандай нуқсонли томони йўқдир. Авторитар типга тааллуқли менежер ўзини яққа ҳоким сифатида ҳис этса-да, бироқ унинг жамоа аъзолари билан умумий томонлари жуда кам эканлиги омили армон туйғусини уйғотади.

Жаҳонда кенг оммалашиб бораётган менежментлик тоифасидан бири – бу демократив ишлаш услубига эгалиқдир. Демократив ҳуқуқий, фуқаровий жамият бунёд этилар экан, ўзидан ўзи тенглик тўғрисидаги мулоҳазалар ижтимоий ҳаётнинг асосий муаммосига айланади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ҳукмдорликнинг турли кўринишларида ҳам адолат мезон сифатида қўлланилган бўлса, демократив ишлаш услуби етакчилик қилганига ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ. Демократиянинг учта умумий принципига риоя қилган ҳолда шахслараро муносабатни амалга ошириш, кейинчалик эса муомала маромини эгаллаш, жамият тараққиётига тўсқинлик қиладиган барча субъектив тўсиқларни енгишга интилиш ушбу услубда фаолият кўрсатадиган менежерларнинг хусусияти бўлиб ҳисобланади.

Демократив услубдаги менежер жамоа фикри, ғояси, муайян даражада қарорга келиши, ҳуқуқий тенгликка риоя қилиниши, эркинликни рўёбга чиқиши тўғрисидаги масалаларга оқилона муносабатда бўлади, имконият борича барча ҳолатни ҳамкорликда ҳал қилиниш тарафдори саналади. Ҳар бир аъзонинг фикрига кулоқ солиш, уни тўғри идрок қилишга ва тушунишга мойиллик, рағбатлаш ёки жазолаш методидан фойдаланишда ҳамкорлик принципига содиқлик мазкур услубнинг асосий кўриниши ифодасидир.

Лекин демократив услуб шахсий ташаббус, яққаҳол қарор, индивидуал муносабат ва позиция ҳукм суришини инкор этмайди, чунки мулоҳаза, мушоҳада, муҳокама жараёнларида

фаоллик унинг муҳим жабҳаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Демократив услубнинг энг муҳим социал-психологик томони шундан иборатки, унда жамоа аъзолари ўртасида яқинлик, ўзаро ишонч, ўзаро ҳурмат, жавобгарлик, масъулият, ижтимоий бурчга содиқлик ҳис-туйғулари шаклланади. Фикр юритиш, қарор қабул қилиш, муаммони ечиш жараёнларига ёндашишда умумийлик вужудга келади, ҳамоҳанглик, эмпатия (ҳамдардлик), ўзаро қўллаб-қувватлаш кечинмалари мавжудлиги улар орасида руҳий илиқ муҳит ҳукм суришидан, ўзаро мослик (мутаносиблик) шаклланганлигидан далолат беради.

Демократив услубга асосланган менежерлар халқ иродасига суянган ҳолда иш юритадилар, уларнинг хоҳиши, эзгу нияти, истиқбол режаси муассаса тақдирини ҳал қилиш механизми эканлигини юксак даражада ҳис қилган тарзда ҳамкорлик фаолиятини ташкил қиладилар ва бошқарадилар.

Жамоа ва жамоатчилик билан ишлаш жараёни ҳар хил тарздаги ёндашувни амалга оширишни тақозо этади. Социал-психологик вазиятнинг ўзи либерал услубдан фойдаланиш заруриятини вужудга келтиради. Ташкилот ҳамиша ҳам мутлақ бирлик, ўзаро тушунув узлуксиз равишда ҳокимлик қилади, деган қатъий қарордан йироқдир. Чунки муассасанинг ички тузилиши хилма-хил бўлса, бўғинларнинг ўзига хослигидан келиб чиққан ҳолда турлича маромда муносабатга киришишни талаб қилади. Умумият фикри, яккаҳол қатъият ўрнини ён бериш, вазият билан ҳисоблашиш, яъни либерал муносабат эгаллаши мумкин. Шунинг учун реал психологик ҳолат, ҳодиса муҳитидан келиб чиққан ҳолда либерал ёндашишни қўллаш низоли, можароли вазиятнинг олдини олишга хизмат қилади.

Лекин ҳамиша муросалилик билан иш юритиш менежер обрўсига путур етказади. Либерал тоифага кириб қолишлик қатъиятсизлик, принципиал бош йўналиш заифлиги одатий воқелик эканлигини англатади. Либерал услуб вазиятдан енгил чиқиб кетишнинг воситаси сифатида татбиқ этилиши мумкин, холос. Акс ҳолда менежмент фаолияти шунчаки ташқи кўринишга эгаллиги тўғрисида сохта таассуротни вужудга келтиради. Қатъиятсиз, муросадор менежер ҳозирги давр учун аҳамиятли сиймо эмас, буни ҳеч унутмаслик зарур.

Ташкилотга раҳбарлик қилишда турлича услублардан фойдаланиб келинади. Улардан яна биттаси – бу педантизм тоифадир. Ҳамкорлик фаолиятининг барча жабҳаларига расмиятчилик нуктаи назардан ёндашиш устуворлик қилади. Педантик ишнинг бирламчи ва иккиламчи даражаси бўлмаслиги тўғрисидаги ғояни ўзида мужассамлаштирган бўлишига қарамай, ички нозиликларни келтириб чиқариши эҳтимол. Ҳар бир ҳаракат, ҳар қайси ҳужжат саводхон, намунавий, рисоладагидек расмиёлашувига асосланган менежер услубидир. Шунинг хотирадан чиқармаслик жоизки, ҳар бир жамоа аъзосига ишонини лозим, лекин ҳаракатнинг сифатини назорат қилиш нуқсонларнинг олдин олиш гаровидир. Педантизм умумий фаолият якунига фойда келтириши билан бир даврда қўлотидагилар учун хавф-хатар, кўрқинч ҳисларини уйғотади. Кўп ҳолларда ходимларда синчковлик, эҳтиёткорлик туйғуларини шакллантиради, масъулиятни орттиради. Худди шу боисдан бу услуб социал психологияда турлича баҳоланади, уларнинг баъзилари ижобий воқелик сифатида талқин қилинса, бошқа бир гуруҳ назариётчилар эрк нуктаи назаридан унга салбий муносабат билдирадилар.

Менежмент фаолиятини уюштириш давомида диффуз (аралаш ёки ноаниқ, шаклланмаган услубдан фойдаланиш ҳоллари учрайди) тоифасига алоқадор менежерлар учраб туриши социал психологияда қайд қилинган. Ҳар қандай касбда ҳам маҳорат чўққисини (акмеологияни) эгаллаш қийин кечгани каби раҳбарлик лавозимида ҳам ўз иш услубига эга бўлишлик муайян тажрибани талаб этади. Менежер шахсий услубга эга бўлганига қадар ҳар хил йўллари қўллади, лекин ҳаммиша ҳам муваффақиятга эришавермайди. Шунинг унутмаслик керакки, ҳар қандай раҳбар шахсий услубга эга бўлади, деган мулоҳазага эҳтиёткорона ёндашиш маъқул. Менежментлик бу санъат, унинг мураккаб, нозик жиҳатларини эгаллаш барча раҳбар кадрга бир текис насиб этавермайди. Шунинг учун унда ҳам биологик, ҳам социал шартланган хусусиятлар яққол кўзга ташланган тақдирдагина камолот сари интилиш табиий равишда амалга ошади.

Ижтимоий тажрибаларнинг кўрсатишича, универсал менежер (кўпқиррали, кўпёқлама салоҳиятли, кенг ихтисосли, кенг профилли) ташкилотларда фаолият кўрсатади. Бу иш

услугага ундан комиллик хислатларини талаб қилади, фақат ўз соҳасинигина эмас, балки борлиқ тўғрисида билимларни, тушунчаларни эгаллаш тақозо этилади. Ишлаб чиқаришга оид билимлардан ташқари, сиёсат, маънавият, иқтисод, диний таълимот, янги технология юзасидан муайян фикрга эгалик унинг универсаллигидан далолат беради. Хулқ, фаолият ва муомаланинг мотивацион, эмоционал, иродавий, когнитив, регулятив жабҳаларини эгаллаш туфайли юксак даражага эришиши мумкин, бироқ мазкур кўрсаткич эксперт баҳога эга бўлиши керак. Фақат мана шундагина идеал тимсол, нодир сиймо сифатида қўлостидаги кишилар томонидан идрок қилинади. Ҳаяжон, фахр, гурур туйғулари шаклланганлиги объектив баҳоланишнинг рамзидир.

Менежер бирёклама, тор ихтисосли тоифага эга бўлиши, унинг ўз соҳаси, ихтисоси билимдони эканлигини гавдалантиради. Ўз мутахассислиги бўйича чуқур билим, кўникма, малакаларга эга бўлишлик раҳбарлик услубини эгаллашга пухта негиз ҳозирлайди. Ташкилот фаолиятини такомиллаштириш, жипсликни юксалтириш, самарадорликни ошириш имконияти етарли даражада бўлиши менежер нуфузи учун етарли эмас. Ҳар соҳада фикр алмашиш ва қўлостидагиларга тавсия бериш салоҳияти унга қўшимча обрў-эътибор келтиради.

Хулоса, менежернинг турли – туман тоифалари, ишлаш услублари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсисидан унумли ва мақсадга мувофиқ равишда фойдаланиш жамоа аъзолари ўртасида шахслараро муносабатни юксакликка кўтаради ва илиқ руҳий муҳитни шакллантиради.

Бешинчи боб. ОИЛА ПСИХОЛОГИЯСИ

5.1. Шахс ва жамият

Шахс ва жамият тушунчалари ҳақида батафсилроқ фикр юритиш учун, даставвал, шахс тушунчасининг англатган маъноси ва қўлланиш кўлами хусусида маълумотга эга бўлмоқ лозим. Чунки оиланинг ахлоқ-одоби ана шу тушунчалар билан мудом боғлиқдир.

Маълум бир жамоа ёки ижтимоий тузум фарзанди сифатида ўзида муҳим хусусият, белгилар тизимини мужассамлаштирган индивид – шахсдир. Одамнинг пайдо бўлиши – шахснинг пайдо бўлишининг қуйи босқичи.

Жамият таракқиёти шахснинг камол топишини таъминлайди. Шахснинг характери, темпераменти, қобилияти руҳий жараёнларни бошидан кечирганда, меҳнат фаолиятида, турмушда ўзини намоён этади. Демак, шахс ўз ҳаётида юз берадиган ўзгаришларнинг, ижтимоий тарбия жараёнининг натижаси ўлароқ юзага келади. Шунга кўра, шахснинг жамиятда тутган ўрни, инсоннинг камолот динамикаси ўрганилади. Шунинг учун ҳам инсоннинг ижтимоий моҳиятини, унинг жамият билан бўладиган муносабатларини эътиборга олиб, шахс тушунчасини ишлатамиз.

«Жамият» сўзи «йиғмоқ», «тўпламоқ», «уюшмоқ» маъноларини англатади. Жамият тушунчаси фалсафий нуқтаи назардан табиат ривожланишининг маълум босқичида юзага келган ижтимоий муносабатларнинг мажмуасини, кишиларнинг бир бутун уюшмасини англатади. Шунга кўра, жамият ва унинг аъзоси бўлган инсонни ўз бағрига олган ижтимоий муҳит шахснинг вояга етишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатади. Жамият ҳаётининг жадаллашуви ва тўлақонли, атрофлича ўсиш даражалари, ўзи яшаб турган ижтимоий тузумга, жамият аъзолари ижодий ташаббус ва қобилиятларининг ўсиш кўламига, уларнинг турмушда қандай

қўлланишига, ижтимоий-иқтисодий қувватига, ахлоқий фазилатларига, оилалардаги турмуш тарзига боғлиқ.

Жамият кишиларнинг, шахслар уюшмаларининг бирлашуви, йиғиндисидан ташкил топган экан, бу – табиий ҳол. Шахс – инсон бўлмаса бир бутун жамиятнинг қарор топиши мумкин эмас. Жамият ўз моҳияти ва мазмунига кўра, инсоният тараққиётининг ҳар хил босқичларида турлича бўлиб келди: қабилачилик, уруғчилик ва элатчилик, кулдорлик, феодализм, капиталистик ва социалистик жамиятлардан ҳар бирининг алоҳида ўзига хос хусусияти, қонунияти ва мазмуни «шахс – жамият» муносабатида ўзаро таъсир қилувчи система сифатида майдонга чиққан.

Инсоннинг интим фаолияти унинг шахсий ишидир. Бу хусусиятлар «шахс» тушунчасининг тор маъносини англатади. Бироқ инсоннинг китоб ўқиши, мустақил ҳунар эгаллаши, турмуш қуриши, бола тарбиялаши каби интим ишлари ҳам ижтимоий характер касб этади. Шахснинг ижтимоий фаолияти билан хусусий ҳаёти шу туфайли чамбарчас боғлиқдир. Бинобарин, шахс, оила ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар муаммоларини ечиш учун, даставвал, жамиятнинг туб негизини ўзгартириш, ҳаёт шароитларини қайта қуриш; шахснинг фикрий йўналишини, идрок қилиш қобилиятини такомиллаштириш керак.

Жамиятнинг иқтисодий, ижтимоий ва маънавий тараққиёти шахснинг ҳар томонлама камол топиши билан ўзаро боғлиқлиги туфайли кишилар фаровонлиги жамият тараққиётининг асосий омили ҳисобланади. Шахс билан жамият ўртасидаги муносабатларни илмий ва амалий ҳал қилишда ҳозирги шароитда мамлакатимизда юз бераётган демократик тарздаги ўзгаришлар, хусусан, ошқоралик муҳим роль ўйнайди.

Шахс улғайиб, вояга етиб, жамиятга манфаати тегадиган бўлган шароитда унинг оилавий ҳаётида ҳам салмоқли из қолдиради. Шу жиҳатдан жамият шахс учун тарбиячи ҳамдир. Бунга мисол ўрнида қуйидаги лавҳани келтириш мумкин:

Бундан бир неча ўн йил муқаддам ўрмон четида адашиб қолган уч нафар болани айиқлар ўрмонга олиб кетадилар. Болалар айиқлар билан бирга яшашади. Вақт ўтиши билан улар икки оёқлаб юрсалар-да, югуришни, сакрашни, озиқ-овқат топиб ейишни, табиат ходисаларидан сақланишни, айиқларга

Ўхшаб ўкиришни табиий ҳолда ўрганадилар. Бирок улар кейинчалик тўрт оёқлаб юрсалар-да, кишилиқ жамиятидан ташқарида ҳайвонлар орасида яшаганликлари учун, сўзлаш қобилиятини йўқотишади. Бундан кўринадики, агар инсон кишилиқ жамияти-да яшамас экан, у кенг маънодаги шахс бўла олмайди.

Яна бир мисол шарҳига эътиборни қаратайлик:

Узоқ Шарқда яшовчи Н. исмли корейс аёли ўғлини туғруқхонада қолдириб, унга оналик қилмаслик ҳақида врачларга тилхат беради. Шу вақтда у ерда тиббий амалиёт ўтказаяётган Ҳафиза болага оналик қилишни ўз зиммасига олади ҳамда уни ўзи билан Фарғонага олиб кетади. Болага Холмат деган исм қўйишади. Холматга асосий тарбиячи Ҳафизанинг онаси Хожида хола бўлади. У болани Ҳафизанинг икки яшарли ўғли Нормат билан бирга тарбиялайди.

Орадан йиллар ўтади. Ўзбек удумлари, эскича анъана ва урф-одатларини яхши тушунадиган, унга амал қиладиган, Ҳусниддин ота билан Хожида холалар оиласида тарбия кўраётган Холмат беш ёшга тўлганда корейсча эмас, балки бувижон, дадажон, аяжон каби ўзбекча сўзларни Андижон шеvasида сўзлайдиган бўлади. Оиланинг – ўзбек оиласининг сиру асроридан сўзловчи психологик ҳолатлар: ака-ука, ота-она ва катталарга биринчи бўлиб қўлини кўксига қўйиб «Ассалому алайкум» деган одатий жумласини ўрганади. Катталарга тегишли ҳаракатларга ҳурматни ифода этувчи «-лар» қўшимчасини қўшиб гапира бошлайди ҳамда «Сиз» деб мурожаат қилишга одатланади. Хуллас, асли корейс миллатига мансуб Холматнинг характери ва руҳий ҳолатида ўзбек оиласининг бутун бошлиқ ҳаёт тарзининг энг муҳим томонлари қарор топади. У жамият аъзоларининг ўзбекча оилавий ҳаёти ва руҳий ҳолатида тарбияланади. Холмат ўзбек қизи Ҳалимага уйланди. Улар бахтли ҳаёт кечиришмоқда.

Ана шу тариқа ўқитувчи оила, шахс ва жамиятнинг этник асосларига тўхталади. Бинобарин, демократик тузум шароитида оиланинг ижтимоий имкониятлари нималардан иборатлиги ва бу имкониятларнинг никоҳ-оила муносабатларини мустақамлаш билан боғлиқлигининг аниқ сабаблари очиқ берилади. Бунда ўзбек халқининг шахс билан жамият бирлиги ҳақидаги: «Элга қўшилсанг, эл бўласан, элдан чиқсанг, ер бўласан», «Эр йигит – эл

гамида», «Диндан чиқсанг ҳам элдан чиқма» каби мақолларидан фойдаланиш ўринлидир.

Шахснинг ахлоқ ва одоб сифатлари қабилачилик, уруғчилик даврларидан бошлаб турли мазмунда талқин этилади. Ҳар бир тузумнинг ўз ахлоқ-одоби ўша тузум-жамият аъзоларининг ҳаёт тарзи билан ўлчанади. Масалан, қабилачилик шароитидаги оилавий ахлоқ ва одоб билан кулдорлик жамияти оила ахлоқини қиёслаганда, бу формацияларнинг ўзига хосликларини кўрамиз.

Аввало, шахснинг ахлоқ-одоб муаммоларининг ёритилиши жамият тарихида дастлаб қандай бошланган, деган саволни ойдинлаштириб ўтайлик. Ушбу масалани ойдинлаштиришда халқ оғзаки (фольклор) ёдгорликлари: афсоналар, эртақлар, дostonлар, қаҳрамонлик эпослари, қўшиқлар ва термалар жуда кўл келади. Аждодларимизнинг фольклор мулки жамиятдаги қарор, топган урф-одатлар, удумлар, анъаналар, маросимлар, турмуш тарзлари, муомаладаги ахлоқ кўринишларини ўзида ифодалайди.

Маълумки, ёзма нутқ жамият аъзоларининг анча кейинги даврлардаги тафаккури маҳсули сифатида юзага келган, яъни ёзувнинг пайдо бўлиши билан шаклланган. Оғзаки нутқ эса, тилнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ бўлган бутун бошлик жамият тарихини ўз ичига қамраб олади. Халқнинг тафаккур тарихида фикрлаш билан тил биргаликда майдонга келади.

Шу ўринда ўқитувчи жамият аъзолари – кишилик жамиятининг асосий ва ягона қуроли бўлган тил, унинг келиб чиқиши ва тарқалиши, кишилар нега турли тилда сўзлашишларининг сабаблари ҳақида қисқа тўхталиб ўтиши ўринлидир.

Умуман, ер юзида тилнинг қачон пайдо бўлганлиги ҳақида аниқ фикрларни айтиш қийин. Бироқ шундай бўлса-да, тарих, этнография, археология, психология, физиология, антропология каби фанлар далилларига таяниб, баъзи бир хулосаларга келиш мумкин. Ҳар хил нутқ товушларининг қўшилувидан сўзларнинг бир-бирлари билан грамматик алоқага кириши асосида гаплар ҳосил бўлганлиги, улар хоҳиш, мақсадни ифода этганлиги кишилик жамиятининг илк даврларида одамларни жуда қизиқтирган.

Тилнинг қандай пайдо бўлганлиги тўғрисида қатор қарашлар вужудга келган. Чунончи, атрофдаги нарсаларнинг чиқарган

овозига ўхшатиб овоз чиқариш асосида тил пайдо бўлган; тил кишиларнинг беихтиёр кичқириб юборишлари натижасида вужудга келган деб қаровчилар ҳам бор.

Тилнинг келиб чиқиши ҳақидаги назария вакиллари билан яна бир гуруҳи ибтидоий кишилар бир-бирлари билан имо-ишора орқали фикр юритганлар (немис олими В.Вундт, рус олими Н.Я.Март), кишилар меҳнат қилишни ўргангунча, улар меҳнат қуролини яратгунча товуш тили бўлмасдан «имо-ишора» тили бўлган, кишилар миллионлаб йиллар давомида шу тил орқали алоқа қилишган, деган ғояни олға сурадилар.

Ижтимоий меҳнат натижасида, ниҳоят, зарурий эҳтиёж талаби билан яратилган тил ва тафаккур бир вақтнинг ўзида пайдо бўлган.

Демак, тил ижтимоий зарурият негизида пайдо бўлган, яъни эҳтиёж туғилиб фикр, онг ишлатиб тошдан ов қуроли ясалган экан, унга ном қўйиш ҳам бир вақтнинг ўзида эҳтиёждан келиб чиққан.

Тил тараққиёти жамият тараққиёти билан узвий боғланган. Кишилиқ жамияти тарихи шуни кўрсатадики, жамият аъзолари ўртасида дастлаб қабила тили, кейинчалик айрим миллат тили юзага келган. Янги қабилалар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар етарли бўлмагач, уларнинг бўлиниш жараёни ойдинлаша борди. Оқибатда бир қабиладан ажралиб чиққан кўплаб қабила тиллари – диалектларининг ўзаро фарқлари тобора кучайиб бир-биридан узоқлашиб кетади ҳамда бир оилага мансуб бўлган янги тиллар вужудга келади.

Шундай қилиб, кишилар орасида энг муҳим алоқа қилиш, фикр алмашув қуроли бўлган тил элатлар, миллатлар орасида кенг тармоқ отди. Бир тилни ўрганган – бир одам, икки тилни ўрганган – икки одам, дейишади донишмандлар. Одам бошқа тилни ўрганиш учун аввал ўз она тилини пухта ўрганиши керак.

Тилнинг, нутқнинг ривожланиши халқлараро, хусусан, шахслараро муомала-муносабатнинг мураккаблашувига олиб келди. Бир хил тилда сўзлашувчи кишиларнинг таълим-тарбия олишида, ўз шахсий камолотлари учун курашишда нутқнинг аҳамияти бениҳоя катта. Нутқ шахс характерининг шаклланишида, маънавий камолотга эришувида муҳим воситадир. Ёзма нутқ кенг

тарқалмаган даврда инсон ота-она, кекса авлоднинг оғзаки нутқи ёрдамида тарбияланган.

Тарихий-маданий манбаларда жамоа орасида юрадиган доно ўғитлар, ҳикматлар билан бир қаторда, шахснинг характериға, тақдириға, оиласиға салбий таъсир этадиган гап-сўзлар, миш-мишлар ҳам учрайди. Ўқитувчи шу ўринда ўқувчилардан бириға куйидаги ҳикоятни ўқишни таклиф қилади:

«Шаҳарда қолип ясайдиган бир уста пайдо бўлибди. У ҳаммадан чиройли, бежирим ва сифатли қолип ясар экан. Қандайдир бир бемаъни одам унга рашк ва ҳасад кўзи билан қарабди. Унинг бунчалик моҳир уста эканлигининг сирини билишға интилиб, бир айғоқчи кампирни устанинг уйиға йўллабди. Устанинг жуда гўзал, ширинсухан, хушмуомала рафиқаси борлигини билибди ва унинг ўз рафиқасини жондилидан севганлигини ҳам сезибди, сўнгра қандай йўл билан бўлмасин рафиқасини эриға қарши қўйиш учун йўл излабди. Кунлардан бир куни уста уйиға қайтса, умр йўлдошининг одатдаги очик, қувноқ чехраси ҳамда меҳрибонлиги йўқ. Аксинча, қош-қовоғи солинган ҳолда устани қарши олибди. Уста паршон ҳолда ўз дўконига кириб қолип ясашға киришибди, унинг тешаси беҳосдан тошға тегибди ва синибди. Бу теша унга отасидан мерос қолган экан. Шу кундан бошлаб, уста ишининг ривожини ҳам, сифатини ҳам бўлмабди. (Р. Усмонов, «Дилнома», Т., «Ўқитувчи»— 1981, 61-62 – бетлар).

Ҳикоят ўқиб бўлингач, ўқитувчи: «Хўш, нима учун устанинг хотини эрини совуқ кутиб олди? Нега устанинг ишдан омади юришмай қолди?» – деган саволларни ўртаға ташлайди.

Ўқувчиларнинг фикрини эшитгач: «Ҳасадгўй киши айғоқчи кампир орқали туҳмат гапларни ташиб, уста билан хотинининг орасиға совуқлик туширган. Оқибатда устанинг иши ҳам юришмай қолган, деб таъкидлайди ва донишмандлар: «Яхши-ёмон гапнинг чин-ёлгонлигини пухта аниқлаб олмагунча шошманг, акс ҳолда пушаймонлик ширин турмушингизға заҳар солади»,— деб бежиз айтишмаганини қайд этиб, суҳбатни якунлайди.

Оила – ижтимоий зарурат. Маълумки, табиатдаги бутун мавжудот, тирик организм борки, барчасининг жуфтликда яшаши ҳаётини қонуниятдир. Шундай экан, инсоният табиат мавжудоти

сифатида киши – шахс тарикасида ажралиб чиқишга қадар ҳам шундай табиий заруратга эҳтиёж сезган.

Ибтидоий замонлар жинсий жиҳатдан тартибсиз яшаш даври эди. Қадим замонларда бир никоҳликдан ташқари, Шарқда кўп хотинлилик, Ҳиндистон ва Тибетда эса кўп эрлилик одат тусига кириб қолганлиги эркак билан аёл ўртасидаги бефарқлик шакли сифатида намоён бўларди.

Фарбда оила тарихини ўрганиш 1861 йилдан, яъни Бахофеннинг «Оналик ҳуқуқи» деган асари чиққан вақтдан бошланади. Муаллиф бу асарида оилалар тарихини таҳлил этишга ҳаракат қилади: кишилик жамиятининг дастлабки даврларида оила муносабатлари тартибга тушмаганди. Бу эса отанинг ким эканлигини аниқ билишга сира имкон бермасди, шунинг учун насл-насабни фақат хотин томондан қараб, оналик ҳуқуқига биноан белгилаш мумкин эди. Тадқиқотчи шунга кўра, ўз асарини «Оналик ҳуқуқи» деб атаган. Китобда ёзилишича, хотинлар зурриёднинг давомчиси сифатида жуда катта эътибор қозонганлар ва иззат-хурмат қилинганлар. Бахофеннинг фикрича, хотинлар бундан катта эътибор қозонишлари орқасида, ҳатто тўла хукмронлик даражасига етишганлар.

Оила ва унинг келиб чиқиши, оиланинг тузилишидаги шарт-шароитлар, никоҳ шакллари ҳақидаги таълимотнинг пайдо бўлишига, Морганнинг фактларга ҳамда илмий фаразларга бой (Инсон оиласининг қариндошлик ва қудачилик системалари, 1871; Қадимги жамият, 1877) қарашларини таҳлил этиши алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Шу ўринда Морган никоҳ масаласига жиддий ёндашиб, бу ҳақда анча аниқ ва янги материаллар билан чиққанлигини кўрсатади.

Қон-қардошлик ва қон аралашуви тушунчаларини таҳлил қилганда, баъзи аломатлар Морган «қариндошлик системаларига асосланиб, уларга мос келадиган оила шаклларини тиклади ва шундай қилиб, тадқиқот учун янги йўл очди ҳамда инсониятнинг тарихдан олдинги ҳаётини янада чуқурроқ ўрганиш учун имконият вужудга келтирди», дейдилар.

Шундай никоҳ ҳукми сурган давр ҳам бўлганки, қабила она томондан қон-қардош бўлган бир қанча гуруҳларга, уруғларга

бўлиниб, улар ичида никоҳ мутлақо ман этилган; шунга кўра, бу уруғларга мансуб бўлган эркаклар гарчи қабила ичидан хотин олишлари мумкин бўлса-да, бироқ хотинни ўз уруғидан бошқа уруғдан олишлари лозим бўлган эди.

Никоҳдаги бундай шакллар ривожни оилани фаол асосга кўчирди. «Оила, – дейди Морган, – фаол асосдир. У ҳеч вақт ўзгармасдан қолмайди, балки жамият қуйи босқичдан юқори босқич томон ривожлана борган сари қуйи шаклдан юқори шаклга ўта боради. Аксинча қариндошлик системалари пассивдир; улар узоқ-узоқ вақтлардан кейинги шу давр ичида оилада юз берган жараёни қайд қилади ва оила кескин равишда ўзгаргандан сўнг улар ҳам кескин равишда ўзгаради».

Ибтидоий ҳолатда тартибсиз яшаш ҳукм сурган даврларда оилалар қон-қардош оила, пуналуал оила, жуфт оила, моногам оила шакллари анча ривожланиб чиқа бошлаганини изоҳлаб бериш лозим.

Бунда қон-қардош оила – оиланинг биринчи босқичи бўлиб, у ўзида никоҳнинг қуйидаги гуруҳларини бўғинларга ажратади: оила чегарасидаги барча бува ва бувилар, уларнинг фарзандлари, яъни ота ва оналар бир-бирларига қариндош бўлганлиги; шунингдек, кейингиларнинг болалари учинчи бўғинга тегишли умумий эр-хотинларни, буларнинг болалари, яъни биринчиларнинг эваралари тўртинчи бўғинга мансуб эр-хотинларни ташкил қилганлигини акс эттиради.

Оиланинг ушбу шакли ҳокимлик қилган даврда фақат аجدодлар билан авлодлар, ота-оналар билан болалар ўртасида эр-хотинлик ҳуқуқи ва мажбуриятлари бўлмаслиги изоҳлаб берилди. Холавачча, тоғавачча, аммавачча, амакиваччаларнинг ўзаро никоҳига йўл қўйилган. Қон-қардош оила оиланинг дастлабки даври бўлиб, бу нарса аллақачонлар мутлақо йўқ бўлиб кетганлигини ўқитувчи ишонарли ҳис эттириши лозим.

Шу ўринда ўқитувчи пуналуал оила хусусида гапириб, унда қон-қардош оила хусусиятларига бутунлай чек қўйилишини айтади.

Жуфт оила шакли хусусида ҳам аниқ маълумотга эга бўлмоқ керак. Уюшган никоҳ шароитида баъзи эркаклар билан аёллар узоқ вақтлар жуфт-жуфт бўлиб яшаганлар. Эркакнинг кўп хотин-

лари орасидаги «севиклиси» бош хотин ҳисобланган; бу эркак бошқа эрлар орасида, мазкур хотиннинг бош эри бўлган; жуфт оила уюшган никоҳларни сиқиб чиқарган, бу босқичда эркак бир хотин билан яшаган, бироқ кўп хотинлилиқ эркакнинг ўз ҳуқуқи бўлиб қолган, бу нарса кўпроқ иқтисодий сабабларга кўра, аёл кишининг қарамлигидан келиб чиққан.

Морганнинг қон-қардошларнинг никоҳ иттифоқидан чиқарилиши ҳақидаги ушбу фикри диққатга сазовордир:

«Уруғларнинг қон-қардош бўлмаган аъзолари ўртасида никоҳлар жисмоний ва ақлий жиҳатдан мустаҳкамроқ наслни вужудга келтиради; тараққий қилувчи икки қабила қўшилишади, янги авлодларнинг бош суяги билан мияси табиий суратда катталашиб, ҳар иккала қабиланинг жами қобилиятига мос келадиган даражага келади».

Шу ўринда ўқитувчи ҳозирги шароитда ҳам кўпчилиқ халқларда, қиз ёки йигит розилигини олмасдан ота-оналар нотаниш йигит ёки қизни унаштириб, оила қурдиришга кўндириш одатлари мавжудлигини гапирди.

Навбатдаги оила шакли – моногам оила ҳақида тўхталганда, бу ҳозирги замон барқарор оила тузилишининг дастлабки шакли бўлиб, у инсоний ахлоқ билан боғланганлигининг асоси эканлигига алоҳида урғу бериш керак. Бунда туғилган боланинг отаси аниқ эканлиги моногам оиланинг мазмунини ташкил этади.

Бу оила варварликнинг ўрта босқичи билан юқори босқичи орасидаги даврда жуфт оиладан келиб чиққанлиги сир эмас; шу боис болаларнинг отаси кимлиги аниқ бўлади. Болалар кейинчалиқ ўз оталарнинг мол-мулкига эга бўлувчи ворислар сифатида ўрин топадилар. Бошқача қилиб айтганда, улар бу мулкларга меросхўр, деган ҳуқуққа эга бўладилар. Бу қадимдан қолган меросхўрлик одати ҳозирги замоннинг деярли барча халқларида яшаб келмоқда; керак бўлганда бу одатлар турли кўриниш ва мазмунда қонун билан белгилаб қўйилган.

Шу ўринда ўқитувчи оиланинг келиб чиқиши, фарзандлар ва уларнинг тараққиёти, оиланинг ахлоқий ва руҳий ҳолатлари билан боғлиқ томонларини шархлаш жараёнида моногам оиланинг илгор хусусиятларини далиллар билан кенгроқ таҳлил қилиши мумкин.

Жамият тараққиётининг сўнгги босқичларида оилавий ҳаётнинг ривожланиши – ахлоқий тушунчаларнинг нормаллашуви хотин-қизларнинг тўла эркинлиги, ёхуд эркаклар билан тенг ҳуқуқлигини ҳал этишда оиланинг замонавий шакли вужудга келиши билан боғланади.

Демак, оиланинг келиб чиқиши ижтимоий заруратдир, у ўз тараққиётида юқорида кўрсатиб ўтилган тўрт шаклни босиб ўтиб, ҳозирги замон оиласи – қонун, ахлоқ-одоб асосларига қурилган оила майдонга келди. Оиланинг бу юксак ҳозирги замон шакли жамиятнинг ривожланишига ҳамоҳанг ҳолда ривожланиб бораверади, жамиятнинг ўзгаришларига қараб, у ҳам табиий равишда ўзгараверади.

5.2. Оилада шахслараро муносабатлар

Психология фанининг ёш соҳаларидан бири бўлмиш оилавий муносабатлар психологиясининг предмети – оилада юз берувчи психологик ҳодисалар ва ҳолатларни, оилавий турмушнинг ўзига хос нозик томонларини, оила қуришга тайёргарлик қилаётган ёшларни маънавий-ахлоқий камолотга етишиш тўғрисида тушунчалар, тасаввурлар, реал воқеликлар моҳияти юзасидан муайян билимлар билан қуроллантириш жараёни. Оилавий муносабатлар психологияси соҳасининг объекти – оила ва унинг шаклларида яшаётган турли ёшдаги, жинсдаги аъзоларидир.

Оилавий муносабатлар психологиясининг асосий вазиफलари:

- оилани моддий, маънавий, иқтисодий, психологик жиҳатдан мустаҳкамлаш;
- оилада соғлом психологик муҳитни юзага келтириш ва уни сақлаш, авайлаш;
- оила аъзоларининг имкониятлари, гендер тафовутлари, индивидуал хусусиятлари ва темперамент типларини инобатга олиш;
- аъзоларнинг бурч ва мажбуриятларини тўғри белгилаш ҳамда бандлигини таъминлаш (одилона меҳнат тақсимотига риоя қилиш);

– вояга етаётган ўғил ва қизларни оила қуришга психологик жиҳатдан тайёрлаш;

– оилавий турмуш тўғрисидаги тасаввурларни шакллантириш ва ривожлантириш;

– шахслараро муносабат назокатини ва муомала маромини барқарор таркиб топтириш;

– янги муҳитга, муносабатга мослашиш, кўникиш механизмлари билан таништириш ва бошқалар.

Оилавий муносабатлар психологияси фанини ўқитишда қуйидаги турмуш ва ўзаро муносабат муаммоларини ҳал этиш муҳим социал, социал-психологик, умумпсихологик аҳамиятга эга:

1. Оиланинг келиб чиқиши ижтимоий зарурат эканлигини тарихий ҳақиқат моҳиятидан туриб изоҳлаш, тавсифлаш, тушунтириш.

2. Шахс ва жамият тушунчаларининг туб мазмунини очиб бериш, ўзаро узвий боғлиқлигини хаспўшлаш.

3. Буюк аждодларимизнинг ахлоқ, одоб, тарбия, муомала ва оилавий турмуш хусусиятларига тааллуқли таълимотларини шарҳлаб бериш.

4. Оилавий тарбияда ва мактаб таълимида йигит-қизларни оила қуришга тайёрлаб боришнинг маънавий-ахлоқий жабҳаларини таркиб топтириш.

5. Ёшларнинг бурчлари, мажбуриятлари бўйича пухта кўникма ва малакаларни шакллантириш, онгли интизомга ўзини ўзи бошқариш орқали эришиш.

6. Оилавий турмушда миллий урф-одат, анъана, расм-русум, маросимлар, ифбат, ор-номус ҳамда этнопсихологик хусусиятлар моҳиятини таҳлил қилиш асосида ёш оилаларда ибратли турмуш ахлоқи, одоби, маънавияти ва руҳиятини узлуксиз равишда шакллантириш билан бирга ўзини ўзи баҳолаш, назорат қилиш, вазиятга кўникиш, эҳтиёжларини қондиришда онгли муносабатда бўлишни атрофлича тушунтириш, таҳлил этиш, талқин қилиш.

Ёш авлод ижтимоий турмушнинг барча соҳалари хусусиятлари билан оила кучоғида танишади. Оилавий турмушда одамларга, меҳнатга, нарсаларга ва ўз-ўзига бўлган муносабатларни

ифодаловчи характер хусусиятлари таркиб топа боради. Шунинг учун оила жамиятнинг бошлангич бўғини сифатида болаларнинг ахлоқи, қобилияти, ақл-заковати, хулқи, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, мулоқоти, эътиқоди ва дунёқарашларига юқори даражада тарбиявий таъсир кўрсатиш имкониятига эга.

Оилавий турмуш инсон ҳаётининг энг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади. Худди шу боисдан жамиятнинг қонун-қоидаларига нисбатан муносабат ҳам оилавийдаги шахслараро турли-туман муомалаларда, мулоқотда, фикр алмашинувларда, мунозараларда ўз ифодасини топади. Бинобарин, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, оиланинг нақадар мустаҳкам бўлишига, унинг аъзоларида олижаноб характер хислатларини, юксак маънавий ҳисларни шакллантиришга боғлиқдир.

Оилага ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашдек юксак ва масъулиятли вазифа юклатилган. Дарҳақиқат, инсон шахсини шакллантириш оила муҳитидан бошланади, хусусан, оилада болада характер хусусиятлари, ирода сифатлари, миллий одатлар, феъл-атвор, хулқ, теварак-атрофга нисбатан муносабат, эътиқод ва қарашлар вужудга келади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, оилавий турмушда инсонни камол топтириш шароитлари, фаоллик кўрсатиш имкониятларини изчил ўрганмай туриб, шахснинг хусусиятлари ва келтириб чиқарувчи омиллар тўғрисида фикр юритиш мумкин эмас. Маълумки, оила – бу ижтимоий-тарихий белгига эга бўлган ижтимоий гуруҳнинг кўринишидир, чунончи унинг аъзоларини қариндош-уруғчилик, никоҳ, турмуш шароити бирлиги, одоб-ахлоқ умумийлиги, маънавий эҳтиёж мослиги каби алоқалар ўзаро боғлаб туради. Оила мураккаб ижтимоий гуруҳ бўлиб, биологик, ижтимоий, ахлоқий, идеологик ва психологик муносабатларнинг узвий бирлашуви натижасида вужудга келади. Шу сабабдан турмушдаги ва оила аъзоларининг ўзаро муносабатларидаги ўзгаришлар унинг моддий-маиший, иқтисодий негизи ўзгаришига бевосита боғлиқдир.

Оилавий турмуш ва оила аъзоларининг ўзаро муомалаларини тадқиқ қилган венгер социологи М.Комлоши 10-14 ёшдаги мактаб ўқувчиларининг ўқишга ва меҳнатга бўлган муносабатига бевосита таъсир қилувчи оилавий муҳит (вазият, шароит) омилларини тўрт гуруҳга ажратади:

1) ота-оналарнинг жамоат фаолияти (уларнинг сиёсий позициялари, ишга нисбатан муносабатлари),

2) оила даврасидаги муносабатлар (ота ва она муносабати, ота-оналарнинг бува ва бувига муносабатлари, ота-оналарнинг ўқувчиларга муносабатлари, ака-укалар ва опа-сингилларнинг ўзаро муносабатлари),

3) ота-оналарнинг тарбиявий-педагогик фаолияти (уларнинг педагогик қизиқишлари, мактаб билан ҳамкорликлари, ўқувчиларга дарс тайёрлаш кезида ота-оналарнинг ёрдами, уларнинг тарбиявий методлари),

4) оилада ўқувчининг фаолияти (ўқувчининг кун тартиби, хўжалик ишларидаги муайян мажбурияти) ва бошқалар.

Тадқиқотчи М.Комлоши йиққан материалларини таҳлил қилиб, оилавий муҳит (вазоят, шароит)ни уч категорияга ажратади: ижобий, ўзгарувчан ва салбий.

Рус психологи В.И.Селиванов оилада шахсни шакллантириш жараёнини ўрганиб, бахтли болалик – бу оиладаги қувончли ҳамжиҳатликнинг ҳамда ота-оналарнинг ўз болаларига ғамхўрлигининг самарасидир, деган хулосага келади. Оилаларнинг йўналишига қараб уч тоифага мансуб эканлигини кўрсатиб беради: социал-прогрессив таракқийпарвар йўналишдаги оила, зиддиятлик йўналишига эга оила, паст даражадаги ижтимоий йўналишга муносиб оила.

Биринчи тоифага хос бўлган оилалар мамлакатимиз оилаларининг кўпчилик қисмини ташкил қилади. Бундай оилаларда шахслараро муносабатлар миллий, умумбашарий, ҳақчил таъмоиллардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади, шунингдек, ҳар томонлама камол топган шахснинг ижтимоий идеали назарда тутилади. Социал-прогрессив йўналишдаги оилаларнинг вояга етган аъзолари ишлаб чиқаришда, корхонада, жамоат ишларида фаол иштирок этадилар, илғор маданиятга нисбатан қизиқишларини намойиш қиладилар, шунинг билан бирга, бу нарсаларга ўз фарзандларида ҳам ҳавас уйғотадилар. Оилада гоҳо намоён бўладиган зиддиятларни жуда қисқа муддатда осойишта йўсинда ҳал қиладилар. Ушбу тоифага мансуб оилаларда хўжалик ашёлари, асбоблари, қимматбаҳо материаллар ҳар хил эҳтиёжларни қондириш воситаси сифатида

қаралади, бу нарсалар шахснинг келажак истиқболи билан мутлақо боғланмайди.

Иккинчи тоифадаги оилада умумбашарий, миллий йўналиш узил-кесил ҳал қилинмаган бўлади. Оилавий турмуш муносабатлари узлуксиз равишда бирон-бир ғоянинг бошқа ғоя билан ўзаро ниқобланган кураш босқичида бўлиб, у ёки бу қарашлар, ақидалар устунлиги, истиқболи ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Бундай ҳолатнинг кўзга ташланиши эскилик билан янгилик ўртасидаги курашни асло англантиб келмайди. Балки эр-хотиннинг ёки бошқа вояга етган оила аъзоларининг муросасиз нуқтаи назарлари кўпинча уларнинг характер хусусиятидаги тафовут негизида боғлиқ бўлиб, мутлақо эскилик сарқити моҳиятидан келиб чиқмайди. Оилада сўз билан иш бирлиги масаласи бир-бирига қарама-қарши йўналишли икки марказга ва икки хил интилишга эга. Фақат бурч ҳиссигина, муайян мажбурият бажаришгина оила аъзоларини бирлаштириб туради, холос. Мана бундай оилаларда эр-хотиннинг болаларга таъсир ўтказиш учун кураши, рақобати яққол намоён бўлади.

Учинчи тоифага мансуб оилаларда кўпинча мешчанлик удуми ва идеаллари ҳокимлик қилади. Мазкур оилаларда барча нарса ягона нарсага бўйсундирилган, яъни мол-дунё тўплашга, моддий-маиший жиҳатдан устунликка эришишга қаратилган. Вояга етган оила аъзоларининг, ота-оналарнинг корхонада, муассасада, ташкилотда меҳнат қилиши ана шу кўзланган мақсадга эришиш воситаси сифатида, ҳар қандай меҳнат эса иш ҳақи миқдори билан ўлчанади. Ушбу тоифа қаторига яна фанатизм хусусиятли кишилар, руҳонийлар оилалари киради. Хоҳ мешчанликка оғган оилада бўлмасин, хоҳ руҳоний оиласида, барибир эски ақидапарастлик муносабатлари қудратли кучга эга. Жумладан, оила бошлигининг зўравонлиги, золимлиги, унга кўр-кўрона ва сўзсиз бўйсунушлик, сажда қилишлик, заиф ва нимжон аъзолар фаоллигини поймол қилишга интилиш ва ҳоказо. Мешчанлик идеали ва диний эътиқод доирасидан ташқари чиқиш ҳоллари камситилиб, бекорга вақт сарфлаш деб баҳоланади. Худди шу боисдан бундай ижтимоий йўналишга мансуб оилаларда кўп ҳолларда худбин, кўрқок, жамият тараққиёти учун кам наф тегадиган ўғил-қизлар етишиб чиқадилар, чунки “қуш – уясида кўрганини қилади”.

Тараққийпарвар жаҳон психологияси фанида оилавий турмуш муносабатларининг жуда кўп қирралари ўрганилган. Жумладан, ҳар бир оила аъзосининг яшаётган микромуҳитда тутган ўрни ва эришган обрўси, янги ва тажрибали оилаларда эрхотин муносабатлари, ота-оналарнинг фарзандларга нисбатан муомалалари, турли ёшдаги фарзандларнинг ўзаро мулоқоти, фарзандларнинг ота-оналарига нисбатан муносабатлари, оила аъзоларининг бегона кишилар билан мулоқотга киришиш хусусиятларининг динамикаси, оила аъзолари ўртасида уй-рўзгор юмушлари тақсимоти, улар ўртасида ҳордиқ чиқариш ҳукуки ва унинг кафолати, оила аъзоларида мулоқот кўламининг кенгайиши (оила доирасидан ташқари чиқиш) каби шахслараро муносабатларнинг ранг-баранг жиҳатлари тадқиқ қилинган. Шунга қарамаздан, оилавий турмуш муносабатларининг кўпгина томонлари чуқур текширилмаган, оилавий турмушда оқилона муносабатни амалга ошириш учун тайёр андозалар етарли эмас.

Оилавий муносабатлар таъсирида илк болаликдан тортиб мустақиллик, истиқлолга нисбатан содиқлик, ватанпарварлик, шарқона анъана, шахсий қизиқишни жамият, мамлакат қизиқишига бўйсундириш хислати, қатъиятлик, қадр-қиммат ҳисси каби юксак инсоний ҳислар шакллана бошлайди. Аста-секин туғишганларга ғамхўрлик, ака-укалик ва опа-сингиллик меҳри, ота-онага муҳаббат ва шафқат сингари теранлик туйғулари намоён бўла боради.

Оилавий турмушда самимий ва оқилона муносабатлар, илиқ психологик муҳит таъсири натижасида оила аъзоларида камтарлик, кўнгилчанлик, илтифотлилик, сабрлилик, тўғрилиқ, яхшилик, уятчанлик, юмшоқлик, дилкашлиқ, меҳрибонлик, талабчанлик, меҳнатсеварлик, виждонлилик, меҳнатга масъулиятлилик, озодалиқ, иззат-нафслилик, тежаб-тергашлик каби шахс хислатлари таркиб топади. Агар оилавий турмуш муносабатлари кўполлик, андишасизлик негизига қурилган бўлса, у ҳолда оила аъзолари руҳий дунёсида кеккайишлиқ, писмиқлик, жамонатчилик маъқуллаган нарсаларни ва кўпчилик томонидан қабул қилинган хатти-ҳаракат қоидаларини сезмаслик, ялқовлик, масъулиятсизлик, ифлослик, аямаслик, шуҳратпарастлик, мағрурлик,

Ўзини катта олиш, димоғдорлик сингари иллатлар юзага келади, шаклланади.

Шахслараро муносабатларнинг бир неча типлари мавжуд эканлиги социал педагогик психологияда қайд қилиб ўтилган. Даставвал микро ва макро ижтимоий гуруҳ аъзолари ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил эканлиги тадқиқотларда атрофлича ўрганилган бўлиб, улар “демократик”, “авторитар”, “либерал” каби тоифаларга ажратилган. Ҳозирги замон психологик тадқиқотлари оила муҳитида муносабатларнинг кўшимча “диффуз”, “анормал” тоифаларни кўрсатади.

Оилавий муносабатларнинг “демократик” тоифаси – оила азоларига, айниқса, мактаб ёшидаги ўғил-қизларга, у ёки бу тарздаги хатти-ҳаракатни амалга оширишда, бирон-бир ишни режалашда катта эрк беради, шунинг билан бирга майда-чуйда кўрсатмалардан, қатъий вақт билан белгилаш ҳолатидан фориғ бўладилар. Оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари ҳар бир шахсни иззатлаш, хурмат қилиш мароми асосига қурилган бўлиб, ўзаро оқилона талабчанлик, қатъиятлик руҳи билан суғорилгандир. Оила бошлиги ҳисобланган ота-оналарнинг асосий диққат-эътибори миллий ва умуминсоний қоидалари талабидан келиб чиққан ҳолда ўз фарзандларида ижобий характер хислатларини, замон руҳига мос шахс фазилатларини шакллантиришга қаратилади. Мазкур тоифадаги оила аъзолари даврасидаги суҳбатлар, мунозаралар, мулоҳазалар ўзаро тенглик, ўзаро хурмат руҳига бўйсундирилади. Оилавий муносабатларнинг ушбу кўринишида турли ёшдаги ўғил-қизларга мақсадга йўналтирилган миллий-тарбиявий, педагогик таъсир ўтказишнинг қулай имконияти мавжуддир. Ҳар бир оила ўзининг инсонга микротаъсир ўтказиш тизимининг хусусияти билан ажралиб туради. Ундай оилада шахслараро муносабатда таъсир ўтказиш сеҳри (механизми) яширинган ҳолда бўлади. Шу боисдан тасодифан воқеа ва ҳодисаларнинг содир бўлиши турлича баҳоланади ва уларга бевосита алоқадор оила аъзолари турмуш тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ё рағбатлантирилади, ёки жазоланади. Мана бундай одилона амалга оширилган мулоқот таъсирида ўғил-қизларда дўстлик, дилкашлик, хушмуомалалилик, шахсий хатти-ҳаракатида ва мулоҳаза юритишида мустақиллик,

шахсий қарашлари сақланган ҳолда янги қоидалар ва талабларга мослашиш, ўз фаолияти учун жавобгарлик, эмоционал зўриқиш даврида ўз-ўзини қўлга олиш, ўз-ўзига буйруқ бериш, ўз-ўзини бошқариш каби муҳим фазилатлар пайдо бўлади.

Оилавий муносабатларнинг яна бир тури “авторитар” деб аталиб, бунда ота-онанинг обрўси ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шахслараро тенг ҳуқуқлилиқ, эркин хатти-ҳаракат қилиш, ташаббускорлик ўз аҳамиятини йўқота бошлайди. Оила аъзоларининг юриш-туриши, хатти-ҳаракати кўпинча чеклаб қўйилади. Ота-она томонидан тарбиявий таъсир ўтказишнинг асосий методи жазолаш ҳисобланади. Бироқ онда-сонда рағбатлантириш методидан фойдаланганда ҳам маънавий озуқа бериш имкониятига эга бўлмайди. Шахслараро муносабатдаги бундай нохушлиқ ота-она кўзлаган тарбиявий мақсадни амалга оширмайди ва паст самара беради. Оқибат натижада оила аъзолари ўртасида мазкур педагогик таъсирга нисбатан салбий нуқтаи назар намён бўлади. Пайдо бўлган салбий нуқтаи назар, аввал ота-онага, сўнгра бошқа катта ёшдаги оила аъзоларига нисбатан қўлланилади. Фарзандларда ота-онага яқинлик, меҳр ҳисси камаяди, кейинчалик бу туйғу узоқлашиш, “бегоналашиш” кечинмасига айланади. Ота-она билан бўладиган мулоқот эса ўғил-қизлар томонидан жуда қуйи баҳоланади. Оиладаги шахслараро муносабатлар уларни қониктирмайди, натижада одамови, ичимдагини топ, дамдузлик, ташвишлиқ, хавотирлик, социал норма ва қоидаларга қийинчилик билан мослашиш каби характер хислатлари вужудга келади. Шу сабабдан оила аъзолари руҳий дунёсида симпатия, эмпатия, самимийлик, хайрихоҳлик каби юксак инсоний ҳис-туйғулар жуда юзаки, сохта ифодаланади. Кўр-кўрона ва сўзсиз бўйсунтиришга асосланган муносабат нағизда ётган тарбиявий таъсир кўрқоқ ва иродаси кучсиз шахсни таркиб топтиради.

Оилавий турмуш муносабатларининг “диффуз”, аралаш ёки қоришиқ тоифасида бола шахсини шакллантиришнинг муайян педагогик системаси мавжуд эмас. Оила аъзолари ўртасида бўладиган муносабатлар аксарият ҳолларда ўғит-насихат, ахлоқий суҳбат, йўл-йўриқ кўрсатиш билан боғланиб кетади. Оиланинг кичик аъзолари хатти-ҳаракати маълум даражада чекланган бўлиб,

кўйилган шартдан бола ташқари чиқса, жазо чораси кўрилади. Панд-насихатга узвий боғланиб кетган ота-онанинг фарзандлари билан мулоқот эрдан ва ботиниб фикр юритишдан узок бўлганлиги сабабли, юмор ҳиссига бефарқлик, ўз-ўзини қўлга олмаслик, масъулиятсизлик, стресс, ақлий зўриқиш ҳолатини ҳис қилмаслик, етарли даражада шахслараро алоқа ўрната олмаслик сингари характер ҳислатларини таркиб топтиради.

Ҳар қандай ижтимоий жамиятда кам учраса-да, лекин нормал, аномал муносабатга эга бўлган оилалар мавжуддир. Бундай типга ажралиш даражасигача етиб борган, бола оилавий низо манбаи деб тушунувчи, “бола” баҳонаси туфайли қил устида турган, ичувчи-алкоголлар ёки наркоман (гиёҳванд, нашаванд) оилалар киради. Мазкур оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари оила мухитини ларзага келтиради, ёш бўғинлар ахлоқига, онгига, ақл-заковатига, дунёқарашига, эътиқодига салбий таъсир қилади. Ўринсиз маш-машалар, жанжаллар, қўпол муомалалар, ҳақоратлар оила аъзолари ўртасидаги нормал ҳолат осойишта яшаш, тинч ижод қилиш, муайян таълим учун зарур имкониятлар яратиб беришга қодир эмас.

Оилавий турмуш муносабати ичида “либерал” тоифа ҳам кўп ҳолларда учраб туради. Оила даврасида муросасиз, кўнгилчан бўлишлик ташқи кўринишдан илиқ психологик муҳит ҳукмдорлиги ўзини акс эттиргандай бўлиб туюлади. Агар муросасозлик “муроса-ю мадора” қабалида кечиримлиликни билдириб келса, юқоридаги фикримизни тасдиқлаган бўлади. Афсуски, “либерал”лик, муросасозлик оиладаги ҳар қандай вазиятни “умумий тил” топиш асосида ҳал қилишга, принципиалликдан узоклашишга, субутсизликка олиб келади. Ота-оналарнинг фарзандлари билан бундай муносабатда бўлишлари салбий оқибат сари етаклайди, қатъийлик, мустақиллик, дадиллик сингари иродавий сифатлар ўғил-қизлар руҳий дунёсидан узоклашади. Муросасозлик таъсирида ёш авлод характерида мунофиқлик, иккиюзламачилик, келишувчанлик каби иллатлар таркиб топиши мумкин. Чунки муросасозлик айрим вазиятларда қўлланиладиган услубдир.

Шундай қилиб, жаҳон психологлари тадқиқотларига ва шахсий кузатишларимизга асосланиб, оила мухитини муайян

йўналишга қараб уч гуруҳга, оилавий турмуш муносабатлари хусусиятларини эса беш тоифага ажратиш имкониятига эга бўлди.

5.3. Оила функциялари

Оила – бу жамиятнинг таркибий қисми ва бир бўлаги ҳисобланиб, у бирламчи ёки кичик ижтимоий гуруҳ сифатида инсониятнинг шахсий ҳаёти ҳамда турмуши тузилишининг бир шакли тариқасида намоён бўлувчи яхлит воқелиқдир. Оила қариндош-уруғларнинг ва унинг аъзоларини биргаликда яшайдиган, моддий-маиший жиҳатларни умумиятга айлантирган ижтимоий-тарихий маскандир (эр-хотин, ота-она, фарзандлар, қондошлар яхлитлигининг яққол ифодасидир). Оила якка шахс, қолаверса кичик гуруҳ тақдирида, жамиятнинг ҳаётида муҳим ўрин эгаллайдиган турмушнинг бирламчи генезисидир. Жамиятнинг кучлилиги, кудрати оиланинг барқарорлиги, монолитлиги билан ўлчанади. Жамият аҳолисининг ижтимоийлашуви айнан оиладан бошланади ва инсон камолотининг бирламчи негизи ҳисобланади. Мазкур социал институтнинг жамиятда тутган ўрни, аҳамияти тўғрисида антик дунё олимлари, буюк мутафаккирлар, алломалар, ҳозирги замон изланувчилари шахсий фикр-мулоҳазаларини билдирганлар, шахс камолотида оиланинг тарбиявий, маънавий-ахлоқий, ижтимоий, жисмоний-ақлий аҳамиятини атрофлича таҳлил қилишга мушарраф бўлганлар.

Оила инсоният эволюциясининг, жамиятнинг ижтимоий-тарихий, маданий, иқтисодий ривожланишининг маҳсули сифатида ўрганилиши ва баҳоланиши борлиқ ҳақиқатидир.

Социал психология, фалсафа, педагогика, социология фанлари материаллари таҳлилининг кўрсатишича, оиланинг асосий психологик тавсифи ва хусусиятларидан бири – бу унинг ранг-баранг функцияларидир. Оила аъзоларининг турлича эҳтиёжларини қондириш билан уйғунлашган унинг ҳаёти ва фаолияти кечишига дахлдор функциялар оила функциялари дейилади. Оила узлуксиз, узвий равишда кўплаб эҳтиёжларни қондириб борар экан, унга мутаносиб тарзда функциялар миқдори ҳукм су-

риб туради. Оила ўз функцияларини бажариб бориши нафақат унинг аъзолари (бирламчи гуруҳ) учун, балки бутун жамият учун ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Бирламчи манбалар таҳлилига қараганда, жамият оиланинг шахсий ва ижтимоий функциялари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

1) Тарбиявий. Оиланинг тарбиявий функцияси шундан иборатки, у ҳар бир шахснинг оталик ва оналик мавқеини эгаллашга нисбатан эҳтиёжини қондиради, фарзандлар билан муомала қилиш, уларни тарбиялаш жараёнида ўз ички хоҳиш-истакларини ва имкониятларини рўёбга чиқаради. Оиланинг ушбу функцияси жамият учун жуда муҳим аҳамият касб этади, чунки жамиятнинг янги аъзолари худди шу институтда дунёга келадилар, шахсларро муносабатларда камол топа борадилар. Оиланинг бу функцияси нафақат ота-оналар учун, балки жамият учун ҳам муҳим аҳамиятга эга, қолаверса фарзандлар камолоти оиладан бошланади, жамиятда яшаш, ижод қилиш кўникма ва малакалари шаклланади. Оилада миллий, этник, умумбашарий қадриятлар эгалланади, анъаналар билан танишади, миллий ўзликни англаш жараёни жадаллашади, ижтимоий мезонларга риоя қилиш таркиб топа бошлайди. Оилада хулқ-атвор қоидалари фарзандларга ўргатилади, урф-одат, муомала мароми, маданий малакалар шакллантирилади. Ижтимоий турмушга тайёргарлик ҳам оила муҳитида амалга оширилади, бу йўналишда барча психокоррекция ишлар, тадбирлар йўлга қўйилади.

2) Оиланинг хўжалик ва иқтисодий функцияси. Оила аъзоларининг озиқ-овқатга, бошпанага, соғлиқни сақлашга нисбатан эҳтиёжлари мунтазам равишда қондирилади. Бу жараёнда уларнинг ёш хусусиятлари, жинсий тафовутлари, касбий тайёргарлик даражаси инобатга олинган ҳолда ҳақчил равишда моддий эҳтиёжлар қондирилиб борилиши оилада илиқ руҳий муҳитни вужудга келтиради. Оила даврасида бу функциянинг ҳукм суриши, биринчидан, оила аъзолари ўзини жисмонан тиклашга, иккинчидан, меҳнатдан кейин ҳордиқ чиқаришга имконият яратади. Оиладаги ҳамкорлик фаолиятида унинг аъзоларининг иштирок этиши бозор иқтисодиётига мослашишни тезлаштиради.

3) Оиланинг эмоционал-ҳиссий функцияси. Бу функция оила аъзоларининг ҳурмат-эҳтиромга, меҳр-муҳаббатга, синчковликка, эътиборга, эмоционал ҳолатларни, юксак ҳис-туйғу ҳамда кечинмаларни қўллаб-қувватлашга, психологик ҳимояга нисбатан эҳтиёжларини қондиради. Мазкур функция жамият аъзоларининг эмоционал-ҳиссий мувозанатини сақлашда, уларни у ёки бу вазиятни бошқаришга, психологик саломатлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек, бу функция оила аъзоларида юксак ҳис-туйғу, юмор ҳисси, таъсирга ва реакцияга эмоционал муносабатни шакллантиришга хизмат қилади.

4) Оиланинг маънавий мулоқоти ва шахслараро муомалани таъминловчи функцияси – бўш вақтини биргаликда ўтказиш эҳтиёжини қондиради, шахслараро муомалага киришиши, бир-бирини маънавий жихатдан бойитишни таъминлайди, худди шу сабабдан ушбу функция жамиятнинг маънавий даражасини белгилаб берувчи омилдир.

5) Оиланинг бирламчи ижтимоий назорат функцияси – оила аъзолари ижтимоий талаблар, қоидалар бажарилишин назорат қиладилар, айниқса, ёши, саломатлиги, объектив ёки субъектив сабабларга кўра, ижтимоий талабларга, нормаларга биноан ўз хулқини ўзлари бошқара олмайдиган аъзолар бундай назоратга муҳтождирлар. Оила аъзоларини ижтимоий назорат қилишга ўргатиш мазкур функция самарадорлигини орттиради.

б) Оиланинг жинсий-эротик функциялари – оила аъзоларининг жинсий эҳтиёжларини қондиришдир. Бу функция жамият учун иккиёқлама аҳамият касб этади: биринчидан, оила аъзоларининг жинсий-эротик хулқ-атвори бошқарилади; иккинчидан, жамиятнинг биологик ўсиши мувофиқлаштириб турилади.

Оила ўз тараққиётининг турли босқичларида тавсифлаб ўтилган функциялар устувор ўринга кўтарилади, мазкур функцияларнинг ўрни алмашиши жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқ. Жумладан, хусусий мулкни сақлаш, уни кўпайтириш, кейинги авлодга етказиш функцияси социалистик тузумда йўқолиб кетган бўлса, ҳозирги даврда у яна тикланмоқда, бироқ мулкчиликнинг шакли тубдан ўзгарган. Оиланинг социал функциясида ҳам муайян ўзгаришлар содир бўлган. Масалан, жинсий алоқа ва турмуш оиладан ташқарида

хам амалга ошиши мумкинлиги (ривожланган мамлакатларда оила курмасдан туриб жинсий турмуш кечериш анъанага айланганлиги).

Оиланинг ижтимоий назорат функцияси кўпгина жараёнларга, шу жумладан кийиниш маданиятига, ўзига аро беришга, ўзаро муомала одобига ҳам дахлдордир. Аёллар билан эркаклар ўртасидаги тафовутнинг камайиши одатий, табиий жараён сифатида қабул қилинмоқда. Назорат функцияси, унинг кўлами, мазмунининг ўзгариши кўп жиҳатдан ижтимоий омилларга боғлиқ. Одатда ижтимоий назорат функцияси радио, телевидение, маҳаллий ахборот, жамоатчилик фикри, дин, сиёсий жараён, вужудга келган шарт-шароитлар таъсирида шаклланиб боради. Оиланинг функцияларини алоҳида ривожланиш жараёнини таҳлил қилсак, у ҳолда унинг ҳар бири жамият тараққиётини ҳам, маданий ўзгаришларни ҳам ўзида мужассамлаштиради.

Ҳозирги даврда катталар, яъни ота-оналар, кексалар ҳамда фарзандлардан ташкил топган оила кенг тарқалган бўлиб, оила тузилишини ўзида гавдалантиради. Оила ўзининг тузилишига кўра, тўлиқ ҳамда нотўлиқ турга ажратилади. Тўлиқ оилалар ўзига хос тузилишга эга бўлиб, унда ота-оналар, фарзандлар бирга истиқомат қиладилар. Нотўлиқ оилаларда эса фарзандлар отаси ёки онаси билан бирга яшайдилар. Миллий хусусиятга кўра, мамлакатимизда тўлиқ оилалар бир нечта авлод вакилларидан ташкил топганлиги билан ижтимоий аҳамият касб этади.

Оилашунос олимлар тадқиқотларида кўрсатилишича, оила динамикаси 5 босқичга ажратилади:

1) Оиланинг туғилиши – никоҳ шартномаси тузилишидан эътиборан, то биринчи фарзанд туғилгунгача муддат;

2) Фарзандларнинг туғилиши ва камол топиши – бирор-та фарзандда меҳнат фаолияти бошланиши билан якун топиш даври;

3) Оилада тарбиявий функцияларнинг якунланиши – ота-она қарамоғида бирор-та фарзанд қолмагунга қадар давр;

4) Бир фарзанд турмуш қургандан кейин охириги фарзанд шахсий оиласига эга бўлгунга қадар;

5) Ота-оналар фарзандларидан алоҳида яшайдилар ёки турмуш қурган фарзандлари билан бирга истиқомат қиладилар.

Оила туғилиш босқичида у бир қатор муаммоларга дуч келади, жумладан, оилавий муҳитга мослашиш, турар жой масаласи, хўжалик аҳволи ва бошқалар. Қариндош-уруғлар билан ўзаро муносабатлар ўрнатилиши, оиланинг ички жараёнлари шаклланиши жуда мураккаб кечади, шунинг учун айрим ёш оилалар ҳаёти (турмуши) нинг дастлабки босқичида ажралишлар юзага келади.

Оила динамикасининг иккинчи босқичида оилада ҳамкорлик, ўзаро тушунув сақланиши энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Чунки оила муҳитидаги ортиқча ҳолатлар, юкламалар, хиёнатлар, ёшларнинг бир-биридан кўнгли совуши, ўзаро аҳллик бузилиши, оилавий турмушдан қоникмаслик келишмовчиликларни келтириб чиқаради. Оиладаги асосий келишмовчиликлар ўзи меҳнат фаолиятини бошлаши уни оила қуриши билан боғлиқ, бу воқелик оилада сифат жиҳатдан ўзгаришларга олиб келади, ҳуллас оилада меҳнат эмас, балки хордиқ чиқариш, дам олиш, соғлиқни тиклаш масалалари бирламчи мақсадга режага айланади. Оилавий муҳитда “бобо”, “буви” роллари ўз қийматини сақлаши туфайли у ижтимоий фаолликнинг муҳим қирраси сифатида гавдаланади.

Кекса ёшдаги ота-оналарнинг нафақага чиқиши натижасида оила даврасида ҳурматга ва эътиборга нисбатан эҳтиёж кучаяди. Чунки улар ўзларини оила ва жамиятга керакли субъект эканликларини намойиш қилишга, сездиришга интиладилар. Оила динамикасидаги муаммолар, муаммоли вазиятлар оилавий турмушда ўзгаришларга, бурилишларга асосий сабаб бўлади. Бирорта оила аъзосининг беморлиги, хасталиги, маиший турмуш, хўжалик муаммолари, ижтимоий муаммолар, сиёсий инқирозлар (уруш) оилавий муаммоларнинг бош сабабчиси ҳисобланади. Бунинг учун оилани кенг кўламдаги ижтимоий муаммолар ичида ўрганиш, шунингдек, кундалик турмуш шароитида юзага келадиган қийинчиликларни тадқиқ этиш уларни бартараф этиш учун хизмат қилади.

Шундай қилиб, оила динамикаси ўзига хос, кўпқиррали жараён бўлиб, айнан динамик ривожланиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда эр-хотинлар ўртасида кечадиган ажралиш муаммосини тадқиқ этиш умумбашарий аҳамиятга эга.

Олтинчи боб. СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯДА ФЕНОМЕНАЛ ҲОЛАТЛАР

6.1. Социал гармония

Ер куррасида давлатлараро, миллатлараро, шахслараро муносабатнинг кенгайиши, коммуникатив алоқа тармогининг авж олиши туфайли ижтимоий ҳодисаларнинг ёйилиши тобора енгиллашиб бормоқда. Булар ижтимоий феноменлар сифатида таклид (имитация), юқиш, таъсирга берилиш, ваҳима, овоза, миш-миш кабиларда ўз аксини топиб, оммавий тусга эга бўлиб бормоқда. Улар куйидаги шаклларга эгадирлар: мода (замонавий либос), кўшиқ (замонавий поп, рэп, рок), рақс (аэробика қабилдаги тана възоларининг ҳаракатлари), муомала (мулоқот мароми) манераси, шахслараро муносабатда нутқнинг ифодаланиши (қўполлашиб бориши) кабилар.

Бизнингча, ижтимоий ҳодиса мослик, мутаносиблик, уйғунлик, яъни гармония эканлиги муносабати билан мамлакатлар бўйлаб ёйилиш тезлиги жуда юкори суръатга эга. Жаҳон ёшлари ўртасида кўп жиҳатдан ўзаро ўхшашлик бўлганлиги сабабли, уларнинг ҳар қайсисида илик туйғу, хайрихоҳлик, самимият, интилиш ҳисларини уйғотади, ўз маънавий дунёсига айлантириш эҳтиёжи туғилади, ҳисларнинг маънавий ифодаси юзага келгунга қадар фаоллик, саъй-ҳаракат жадаллашиб боради. Уларда қониқиш, қаноат ҳислари вужудга келгунга қадар воқеликнинг янги кўринишлари, турлари, шакллари, вариантлари пайдо бўлади, натижада инсон узлуксиз ҳаракатлар доирасига кириб қолади, умрибоқий лаззатланиш туйғуси билан руҳий кечинмалари кўлами кенгайди.

Ёшларнинг мода, куй, рақс кабиларнинг ўзига тортиши жиҳатдан қайси китъада яшашидан қатъи назар умумийлик, ўхшашлик борлиги сезилиб туради, худди шу боисдан ўша воқеликларни “социал гармония” деб аташ мумкин, чунки бу

нарсалар ўз жозибаси билан миллий, этник, ирқий, жинсий хусусиятлар таъсирига берилмайди.

Бундай ижтимоий кўринишларни вужудга келтирувчи омиллар мажмуаси мавжуд бўлиб, улар ўзининг ранг-баранглиги (либослар), замонавий техника воситалари ижронинг янги босқичга кўтарганлиги (электрон мусиқа асбоблари ва уларнинг созловчилар), клиплардаги мафтункорлик кучи, рақсларнинг серҳаракатлиги, уларнинг (биотокларнинг одам танасида ҳаддан зиёд тўпланиши, ортикчалиги туфайли табиий эҳтиёж, органлар тириклигининг муҳофаза қилувчи омил тариқасила) ижро суръатининг тезлиги, оригиналлиги ва бошқа томонлари инсонни ўзига ром этади. баъзан уларга нисбатан таклидий ҳаракатлар юзага келади, кўр-кўрона (онгсизлик таъсирида) берилиш, англашилмаган ички турткилар, яъни мотивлар (лотинчада “ички сабабийлик” маъносини билдиради) хулқ-атвор маромини келтириб чиқаради. Жаҳонга донғи таралган юлдуз артистлар, мода намойишчилари (ҳатто фотомоделлар) оддий фуқароларни ўзига тортади, бошқача сўз билан айтганда, аттракция (уни лотин тилидан ўзбекчага таржима қилсак, у ўзига маҳлиё этиш деган маъно англатади) ҳолати намоён бўлади, унинг таъсир кучи, ёйилиш кўлами кўп жиҳатдан шахснинг айна шу дақиқадаги хиссиётига боғлиқ.

Инсонлардаги ташқи кўринишнинг мафтункорлиги уларга нисбатан илиқ туйғуни вужудга келтиради, ўзаро макон бирлиги, умумийлиги, муносабати билан шахслараро восита муайян масофадан алоқа ўрнатилади, натижада муаммонинг барча таркиблари (коммуникация – бир томонлама ахборот узатиш, интеракция – ўзаро таъсир ўтказиш, перцепция – инсонни инсон томонидан идрок қилиш) бир даврнинг ўзида ифодалана бошлайди. Худди шу тариқа социал гармония биринчи навбатда ёшлар, қолаверса бошқа ёшдаги инсонлар руҳий дунёсига таклид, юкиш, таъсирга берилиш орқали аксарият ҳолларда онгсизлик ҳолати негизда кириб келади. Шунинг учун социал гармония умумжаҳонга дахлдор хусусият касб этиб, шахслараро мослик, мутаносиблик, уйғунлик, нисбий умумийлик, ҳиссий бирликни табиий равишда, эволюцион йўл билан шакллантиради. Ушбу ижтимоий воқелик бугунги кун, давр нафаси, замон руҳини умуминсоний кадрият

даражасига кўтарилишига маълум шарт ва шароитлар яратади, фаоллик, комфортга интилиш туйғусини уйғотади, умид, эзгу ният ҳислари пайдо бўлишига пухта замин ҳозирлайди.

6.2. Бегоналашиш – социал воқелик сифатида

Бугунги кунда бегоналашиш туйғуси борган сари одамлар руҳиятига чуқурроқ қилиб бормоқда, айрим этник гуруҳ доирасидан ташқари чиқиб, ўз таъсир кўламини кенгайтормоқда. Бу ижтимоий воқеликми, қонуниятми, тасодифми ҳозирча аниқ баҳолаш имконияти йўқ, лекин эҳтимоллар назариясига, башорат эҳтимоллилигига кўра, муайян ишончлилик даражасига эга бўлган жавоб топиш мумкин. Жаҳон инсоншунослари тўплаган маълумотларга қараганда, бегоналашишнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий, негизлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар қайсида эришилган устуворлик яққол воқелик сифатида юзага келиши эҳтимоллиги таъкидланади. Бегоналашиш аслида психологик туйғу, ҳис, кечинма тариқасида табиатан таркиб топади, шахснинг жисмоний баркамоллиги, ақлан мукамаллиги, руҳан тетиклиги, ҳуқуқан тенглиги, ижтимоий жиҳатдан теранлиги, эътиқоднинг пухталиги, муҳитга мослашишга укувчанлиги, ички имкониятларга сероблиги, билимдонлиги унга позиция эгаллаш, турмуш йўлини танлаш, мустақил қарор қабул қилишга зарур шарт ва шароитлар яратади. Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, табиат (биосфера ва ноосфера) ва жамиятдаги воқеликни билиш нисбий ҳусусиятлиги туфайли барча нарсалар фазо, вақт, ҳаракат мезонлари бўйича барқарор, бир текис ҳукм сурмагандай, бегоналашиш аввал туйғу сифатида, кейинчалик эса шахс ҳусусияти (айрим маънода иллати)га айланиб, микро муҳитдан, бирламчи гуруҳдан нисбий жиҳатдан узоклашишни билдиради, холос. Бизнингча, тўла маънода узил-кесил бегоналашиш инсонга хос ҳусусият эмас, чунки у турли ҳаёт ва фаолият вазиятларидан пессимистик, оптимистик, сентименталистик туйғулар тазйиқига учраганида руҳан кўмакка муҳтождир. Худди шу сабабдан, эй-детик образлар (лотин тилидан ўзбекчага ағдарсак, у ўчмас из, тимсол деган маънони беради), армон, умид сингари юксак

ҳислар батамом бегоналашиш ҳодисаси вужудга келишига руҳий тўсиқлар яратиб туради, оқибатда кўмсаш (маълум муддатдан сўнг), танҳолик (яккаланиш) туйғулари ватан, қон-қариндошлик, меҳр-муҳаббат тўғрисидаги умумбашарий қадриятлар уни тафаккур оламига қайтаради. Ҳаёт ва фаолият маҳсуллари сарҳисоби, эришилган ютуқлар, муваффақиятсизликлар, статус билан роль ўртасидаги уйғунлик, хуллас, онгли давридаги жамики кечинмалар қайтиш, яъни рамзий инволюция (лотинча орқага қайтиш маънога эга) жараёнини юзага келтириши мумкин. Лекин бу ижтимоий ҳодисани оммавий, қонуний равишда барпо бўлади, деган қатъий фикрдан йироқдамиз, чунки турмуш тажрибалари бунини батамом тасдиқловчи материалларга эга эмас, бинобарин, у маълум маънода чеклангандир.

Хўш, бегоналашиш қандай юз беради, унинг даражалари, кўринишлари мавжудлик ёки босқичма-босқич амалга ошади-ми?

Олиб борган кузатишларимизнинг кўрсатишига қараганда, бегоналашиш туйғуси бир неча йилларнинг маҳсули сифатида намоён бўлади ва уни келтириб чиқарувчи омиллар, турткилар хилма-хилдир. Шунини алоҳида уқтириб ўтиш лозимки, инсон ҳеч қачон бегоналашишга мойиллик билан туғилмайди, унинг ирсий белгиларга ҳеч қандай алоқаси йўқ, чунки у бирламчи ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади.

Инсон шахс сифатида таркиб топиш жараёнида иккита катта гуруҳга тааллуқли фазилатларни эгаллайди, унинг биттаси альтруистлар (фидойилар), иккинчиси эса эгоистлар (шахсият-парастлар) деб номланиб, фан предметига кириб келган. Унинг биринчисида ижтимоийлик бирламчи бўлиб ҳисобланса, иккинчисида эса барча нарса ўз “Мен”ига қаратилганлиги билан ўзаро кескин тафовутга эга, бинобарин, бир гуруҳга мансуб кишиларда меҳр-оқибат устувор бўлса, бошқасида бегоналашишга мойиллик кучлидир. Ушбу фикрлар мазмуни бегоналашишни келтириб чиқарувчи психологик манбалар моҳиятини очиб беришга хизмат қилади ва унинг негизи, ҳаракатлантирувчиси тўғрисида маълумот олишга ёрдамлашади.

Психологик нуқтаи назардан бегоналашиш муайян таркиблардан иборат бўлиб, бошланиш нуқтасига, яъни генези-

сига эга, чунки ҳар қайси мустақиллик кўриниши уни юзага келаётганлигидан дарак беради. Бегоналашишнинг дастлабки кўриниши бола эмишдан қолган сониядан бошланади. Бола учун содда кўринишидаги эрkning туғилиши она билан мулоқотга киришиш микдорини камайтиради, демакки, нисбий хусусиятли меҳр туйғуси бироз сусаяди. Унинг иккинчи кўриниши тик юришни эгаллаган даврдан бошланиб, она томонидан бериладиган кўмак, ёрдам даражаси пасаяди, муомалага киришиш кўлами торайиб боради. Жисмоний англашилмаган тарздаги хулқ-атвор кўникмалари шартли хусусиятлилиги туфайли шахслараро (она ва фарзанд) муносабатга салбий таъсир этмайди.

Болада нутқ фаолиятининг вужудга келиши ва “Мен” даврининг намоён бўлиши сабабли шахслараро муносабатда онанинг воситачилик функцияси йўқола боради, натижада мулоқот мароми ўзгаради, содда кўринишдаги фаолиятни уддалаш уқуви туғилади, баъзи ишлар бола томонидан ўз хоҳишича бажарилди, оқибатда низоли вазиятлар пайдо бўла бошлайди. Дастлабки низо, араз бегоналашишнинг илк намунаси ҳисобланиб, уларнинг микдори кўпайиши шахслараро муносабатга нифоқ солади, меҳр-муҳаббат туйғулари камайишига олиб келади. Худди шу даврдаги эркалик, ўжарлик каби шахсга оид иллатлар, одамлар ўртасидаги илик муносабатни дағаллаштиради, одоб доирасидан чиқиш жараёнини тезлаштиради, қанчалик араз муддати чўзилса, демак вақтли (муваққат) бегоналашиш даври узаяди.

Инсон камолотининг кейинги давридаги вояга етган кишиларга тобелик (қарамлик) микдорининг камайиши, ҳамкорлик фаолиятининг (бирга, бамаслаҳат хатти-харакатлар) сусайиши, шахслараро муносабат маромининг бузилишига олиб келади, ўзаро низолар, ўзбилармонликлар меҳр-муҳаббатга салбий таъсир этади, аста-секин бир-биридан кўнгил совишлар бегоналашишни янада кучайтиради.

Бегоналашишга олиб келувчи омиллар қаторига фарзандлар хулқи, ўқишга муносабати, мулоқот жараёни, қарор қабул қилишдаги қатъиятлилик, бўш вақтини тақсимлаш, ўзгаларга кўнгил қўйиш, моддий-маиший эҳтиёжга ружу қилиш ва ҳоказоларни киритиш мумкин.

Оиладаги шахслараро муносабат, муҳит, аъзоларнинг уму-

мий тайёргарлик даражаси, бюджети кабилар ҳам у ёки бу даражада шароит яратади, чунки “қуш уясида кўрганини қилади”. Ўғил ва қизларнинг бемаслаҳат турмуш қуришга интилиши “оқ” қилиш, яъни тасодифан кескин бегоналашишни юзага келтиради, кўп йиллик меҳр-муҳаббат туйғулари қисқа сонияларда барбод бўлади. Ота-оналарнинг ажралишлари, тўй ва маракадаги қариндош-уруғларнинг жанжаллари ҳам бегоналашишни бирданга вужудга келтирувчи тасодифий омил ҳисобланади.

Оилада фарзандлар ёки ота-оналарнинг камситилиши ҳам бегоналашишига олиб келади:

а) шахсиятига тегиш, имкониятларини камситиш, жисмоний ҳақоратлаш;

б) моддий-маиший жиҳатдан чеклаш, эҳтиёжини ҳисобга олмаслик;

в) шахслараро муносабатда авторитар услубнинг устуворлиги;

г) коммуникатив ахборотларни (радио, телевидение, кино, рўзнома, китоб ва бошқалар) чеклаш;

д) ёш ва жинс хусусиятларини эътиборга олмаслик.

Бегоналашишга олиб келувчи ижтимоий омиллар тавсифи:

1) жисмоний баркамолликнинг вужудга келиши;

2) ҳуқуқий жиҳатдан тенгликнинг мавжудлиги;

3) моддий жиҳатдан иқтисодий таъминланганлик;

4) маънавий жиҳатдан муайян босқичга эришганлик;

5) алоҳида турар жой масканига эга бўлишлик;

6) қудалар ўртасида носамимий муносабат туғилиши;

7) бошқа юртга батамом кетиб қолишлик;

8) мансаблар, лавозимлар ўртасидаги кескин тафовут;

9) бирламчи гуруҳлар ўртасида ўзаро тушунувнинг йўқолиши, ўзаро можаролар оқибати;

10-қариндош-уруғлар ўртасида меросга оид ихтилофлар, низолар яшовчанлиги ва ҳоказо.

Ҳозирги даврда қатор ривожланган мамлакатларда бегоналашиш авж олиб, инсонлар орасида меҳр-муҳаббат, кадр-қиймат камайиб бормоқда. Лекин бу ижтимоий ҳодиса шарқ мамлакатларига ҳам кириб келмоқда, баъзи бир тақлидий ҳаракат, юкиш туфайли бегоналашиш миллий анъаналарга путур етказмоқда.

Бизнингча, миллий қадриятлар билан исломий қадрият ўртасида уйғунликни вужудга келтириш орқали бегоналашиш туйғусининг олдини олиш ва камайтиришга эришиш мумкин. Лекин бу ижтимоий ҳодиса бўлганлиги туфайли яшовчандир, бинобарин, унинг оммавийлашувини бироз чеклаш, турли миллатлар, элатлар, ирқлар ўртасида бирдамлик, ҳамдардлик, ҳамкорлик ҳисларини шакллантириш орқалигина эришилади.

6.3. Инсонлар хулқ-атворидаги ўзгариш – социал воқелик эканлиги

Халқаро коммуникация каналининг кенгайиши, турли шаклдаги информатив ахборотлар, сюжетлар, кино ва видео фильмлар ёйилишининг кучайиши муносабати билан одамлар хатти-ҳаракатида, нутқ манерасида, имо-ишорасида, ҳаракатланиш маромида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Ёшлар шахсиятида шаклланаётган кўпгина хатти-ҳаракат кўникмалари ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятга эга. Ижобий томони шундаки, маданий алоқалар негизида миллатлар урф-одати юзасидан маълумот олиш, мамлакатлар табиати билан танишиш, янги технология моҳиятини англаш, жаҳон цивилизациясини эгаллаш, спорт турларини ўзлаштириш учун қулай имконият яратилишидир. Бу ижтимоий тараққийпарварлик кўринишининг рўй-рост ифодаси бўлиб, миллатлараро байналминалчилик туйғусини таркиб топтиради. Баъзи жиҳатлари билан инсоннинг жасурлик, мардлик, ботирлик сари ундайди, ватанпарварлик туйғусини пайдо бўлишига ёрдам беради. Табиатни тўғри идрок қилишга, нафосат ҳиссини эгаллашга, фан ва техникага қизиқиш уйғонишига, савияни кенгайтиришга олиб келади, камолот жараёнини тезлаштиради. Инсоннинг зукколикка, топқирликка, эпчилликка ўргатади, уни яшаш ва курашиш йўллари билан таништиради.

Ҳозирги замон одамлари хулқ-атворида кекса авлод малакаларига риоя қилиш хоҳишлари камайиб, уларнинг ўрнига замонавий шаклларини яратишга, ўзининг дағаллиги билан кескин ажралиб туришига алоҳида эътибор беришга қаратмоқда. Томошабин ёшлар хулқ-атворидаги вульгарлик, ҳаракатида қўполлик, нутқ фао-

лиятида дағаллик, юриш-туришда ибосизлик, шарм-хаёсизлик иллатларини шакллантормоқда. Миллий урф-одатларга салбий таъсир этиб, одамларни номуссизлик, жаҳолат, шафқатсизлик, шахвоний ҳаёт намуналари билан таништирмоқда, холос. Буларнинг барчаси балоғатга етмаган ўғил-қизлар хулқининг бузилишига олиб келмоқда, шахслараро муносабат маромини ўзгартириб, шарқона тарбияга путур етказмоқда. Уларнинг салбий таъсирлари қуйидагиларда ўз ифодасини топмоқда:

1. Кинояларнинг дағаллиги, ҳазилларнинг кўполлиги;
2. Нутқ фаолиятида тил маданиятидан узоқлашиш, жаргонларга сероблиги;
3. Шарм-хаёсиз қилиқлар намойиш қилиш, кийинишдаги меъёрлардан чиқиш;
4. Шахвоний ҳаёт тўғрисида очик парчаларни кўрсатиш, зўрлаш, номусига тегиш усуллари билан таништириш;
5. Зўравонлик ва таъсир ўтказиш юзасидан намуналар бериш;
6. Кишиларни жисмоний ҳақоратлаш жараёнини тўлалигича томошабинлар ҳукмига ҳавола этиш;
7. Уруш, ўлдириш ҳақидаги эпизодларга кўпроқ аҳамият қаратиш;
8. Шарқ яккакурашларидаги шафқатсизлик ифодасининг акс этиши;
9. Ҳаётга енгилтаклик билан қараш намунасини ифодалаш;
10. Шахслараро муносабатлардаги диёнатсизлик, адолатсизлик кўринишларининг ҳаддан зиёд эканлиги.

Ер куррасида юз бераётган социал гармония, бегоналашиш ва хулқ иллатлари таъсири остида одамлар орасида кадр-қиймат, меҳр-муҳаббат кўтарилиши тенденцияси мавжудлиги туфайли кўнгли шикаста шахслар сафи ортиб бормоқда. Қариндошуруғлар ўртасидаги бағритошлик, сохта улуғлаш туйғулари кўпаяётганилиги сабабли қариялар учун пансионатлардаги ўринлар камлик қилмоқда, ногиронлар уйларига ва меҳрибонлик масканларига нисбатан талаб ва эҳтиёж ортмоқда. Мазкур масканларда яшаётган одамлардаги туйғуларни барқарорлаштириш, келажакка умид, интилиш, ишонч ҳисларини шакллантириш, она заминга меҳмон эмас, балки мезбон, ҳукмрон сифатида ўзига ўзи

тасалли бериш имкониятига эга бўлиш учун психологик хизматни йўлга қўйиш лозим.

1. Пансионатда осойишта, хотиржам, самимий психологик муҳитни вужудга келтириш бўйича иш олиб бориш.

2. Шахслараро муносабатнинг энг одил, энг адолатли, энг омилкор усуллари оқилона қўллашни амалга ошириш.

3. Дам олиш хоналарини юксак дид, нафосат билан ёш хусусиятлари ва жинсий аломатларини ҳисобга олиб жиҳозлаш.

4. Эмоционал зўриқишни бартараф этиш, кайфиятини кўтариш хонасини ташкил қилиш ва фаолиятини йўлга қўйиш.

5. Хоналарни табиий уй муҳитига яқинлаштириш, сунъийлик аломатларини йўқотиш бўйича саъй-ҳаракат уюштириш.

6. Уларни қизиқтирувчи ахборот банки билан таъминлаш борасида фаолият кўрсатиш.

7. Жонли суҳбатлар ўтказиш, ахборот тақчиллигининг олдини олиш учун ҳамкорликни вужудга келтириш.

8. Меҳнат маҳорати, ижод маҳсулини ишга солиш учун тадбирлар ишлаб чиқиш.

9. Фаолликларини ошириш учун лекторий жорий қилиш ва ижодкорлар танлаш.

10. Учрашувлар ўтказиб туриш ва авлодлар ворислигини қарор топтиришга интилиш.

11. Миллий ва касб байрамларида раҳбарият ташрифини режалаштириш.

12. Уларнинг қариндош-уруғлари билан узлуксиз алоқа ўрнатишга эришишни қарор топтириш.

13. Халқ байрамлари, маросимлари ўтказишни оммавийлаштириш тадбирларини режалаштириш.

14. Уларнинг ёшига хос турли жанрдаги театр асарлари воситасида уларга руҳий таъсир ўтказиш.

15. Пансионат ҳовлиси ва боғларида психологик муҳитни яратиш воситаси билан улар руҳини тетиклаштириш.

16. Эзгу ниятлари ва орзу-умидлари рўёбга чиқиши учун ҳаракатнинг узлуксизлигини таъминлаш.

17. Севиш, севиниш, ҳурмат, самимият, ҳамдардлик туйғуларини ифодаловчи воситалар ёрдами билан улуғвор кечинмаларни яратишга интилиш.

18. Эртақ, фантазия, хаёлот, романтика, сентиментализм воситалари билан реалликни уйғунлаштириш.

19. Виждон эркинлигини амалга ошириш учун зарур шароит яратиш (ибодат хоналари ажратиш).

20. Пансионат раҳбарияти, хизматчилари ўртасида ўзаро тушунув, тотувликни қарор топтириш режасини тузиш.

6.4. Армон социал-психологик ҳодиса тарзида

Психология фанида бир қатор ҳам миллий, ҳам умумбаший хусусият касб этувчи тушунчалар, терминлар, атамалар, категориялар, сўз бирикмалари мавжуд, одатда улар ўзларининг хислат ва фазилатлари билан муайян даражада назарий ҳамда методологик аҳамиятга эга. Ана шундай муҳим илмий тушунчалар қаторига қарийб ўрганилмаган, психологиянинг тадқиқот предметига айланмаган армонни киритиш мумкин. Армоннинг психологик моҳияти юзасидан биз томонимиздан айрим мулоҳазалар билдирилган, мушоҳадалар амалга оширилган бўлса-да, лекин унинг тузилиши, инсоннинг фаолиятидаги роли, камолотидаги аҳамияти тўғрисида фундаментал, феноменологик фикрлар, ғоялар илгари сурилмаган.

Олдинги гипотетик хусусиятга молик фикрларимизга “Армон” тушунчасининг таркиблари қуйидагича эканлиги бўйича мулоҳазани муҳокама қилиш учун инсоншунослик соҳаларининг мутахассислари эътиборига ҳавола этган эдик:

1. Эҳтиёжий (биологик турткисидан маънавий хусусиятга ўсиб ўтувчи).

2. Мотивацион (узлуксизлик, узвийлик уйғунлиги, чамбарчас боғлиқлиги муносабатларининг ички турткиси ҳаракатлантирувчиси сифатида).

3. Эмоционал-ҳиссий (инсон эмоционал ҳолатларидан қониқиш ёки қониқмаслик, юксак туйғулар, ҳислар кечинмалар ушалганлиги ёки ушалмаганлиги, эзгу ният тариқасида беҳаловатлик, янги интилишларга шахсни сафарбар этувчи безовталаниш, хадиксираш туйғуларида гавдаланади).

4. Иродавий (хавотирга солаётган муаммони амалда рўёбга

чиқариш учун иродавий ҳолатларни идрок қилиш, тасаввур этиш объектига йўналтирувчи, ҳаракатлантирувчи).

5. Когнитив (ўтмишдаги билиш жараёнидан қоникмаслик, ўз изланиши, имконияти воқеликка айланиши қийин кечиши туфайли келажакда рўёбга чиқувчи тушуниш, англаш даражасини кўтаришга йўналтирувчи мобилизацион функция).

6. Регулятив (борликни акс эттирувчи, шахслараро муносабатларни омилкорона, одилона, оқилона тарзда узлуксиз бошқариш имконияти).

7. Хулқий (фёъл-атвордаги хатти-ҳаракат, муомалани мақсадга мувофиқ кечиши, ижобий ёки салбий томонларидан қониқиш ёки қоникмаслик, шахсни баҳолаш, текшириш орқали бартараф этишга, такомиллаштиришга йўналтирувчи хатти-ҳаракат мажмуаси).

8. Социал-психологик (муайян даврни илиқ эслаш жараёни, шахслараро муносабатлардаги бирлик, ўхшашлик, таъсирланиш, таъсир ўтказиш кабиларни рўёбга чиқишининг социал-психологик механизмлари, унда муомаланинг индивидуал-типологик ўзига хослиги ҳаракатга чорловчи эканлиги).

9. Миллий (ҳам миллий, ҳам этник хусусиятлар воқеликда содир бўлишининг ўзига хослигини ҳисобга олиб туришдан иборат қиёслашга, такомиллашишга ундовчи тариқасида).

Армон психологик воқелик сифатида инсоннинг фаолияти ва ҳаётида уни фаолликка етакловчи барқарор ички субъектив туртки тариқасида муҳим ўрин эгаллайди. Инсониятнинг муҳим ижтимоий-тарихий тараққиётида яқка шахсни гоҳ англанилган, гоҳ англанилмаган тарзда муайян саъй-ҳаракатларга ундовчи, субъектив омиллар таркибидан ажралиб чиқувчи, унинг ҳаловатини узлуксиз равишда бузувчи, ҳамиша интилишларга чорловчи, мураккаб иерархик тузилишга эга бўлган, вақт ва фазо мезонларини ўзаро уйғунлаштирувчи, ўчмас, эзгу ниятлар ушалишини таъминловчи ҳис-туйғулар (афсус, гурур, фахр, ўқинч тушунчаларида мужасамланувчи), хулқ-атвор кечишини ижобий ёки салбий баҳоловчи, нуқсон ва орттирма кўринишларини мувофиқлаштирувчи, билиш жараёнларининг юксак ва заиф унсурларига (элементларига) нисбатан муносабат билдирувчи, ўрнатувчи омихта психологик феноменал ҳодиса армон деб аталади.

Айрим халқлар, элатлар ва этнослар лексиконида қўлланилувчи “армон” атамаси ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан ушалмаган орзулар, эзгу ниятлар, ўтмишнинг кемтик, нотўқис томонлари тўғрисида яхлит образлар, тасаввур, ачиниш туйғуси, пессимистик шаклдаги ҳисларнинг мажмуаси тарзида гавдаланади. Бу маънода армон инсонда мураккаб кечинмалар тарзида вужудга келиши, кечиши, ривожланиши, такомиллашуви ёки сўниб бориши (ўқинч ҳис сифатида), умидсизлик туйғусининг кучайиши кўринишида мужассамлашуви мумкин. Чунки эзгу ният ушалиши билан ҳақиқатнинг ўзаро бирлик хусусиятига эга эмаслиги, уларнинг рўёбга чиқишини таъминловчи механизм функциясини бажаришга нисбатан тўла ишонч ёки версия ҳам йўқ эканлиги туфайли армонни келтириб чиқариши шак-шубҳасиз. Шахснинг имконияти билан иззатталаблигининг босқичма-босқич рўёбга чиқиши мобайнида узлуксизлик билан узвийликнинг мутаносиблиги бузилиши оқибатида унда (инсонда) қоникмаслик (умумий кўринишда, жадаллиги суст) туйғуси туғилади ва бу ҳодисанинг такрорланиши натижасида у армонга айланади. Муносабатлар, воқеликлар ва ҳодисалар баҳоланиши билан шахснинг интилиши, талабгорлиги ўртасида мутаносиблик ҳиссини пасайтиради, шунингдек, жисмоний ҳаракатлар, ақлий операциялар сустлашишини юзага келтиради.

Шу нарсани таъкидлаш жоизки, армон хотира категориясидаги эйдетик образлар (эйдетизм)га ўхшаш ўчмас из қолдирувчи, ҳодисаларни эшлашга, унга эришишга шахсни ундовчи омил сифатида ҳам маънавий, ҳам жисмоний ҳаракатни амалга оширишга одамни етаклайди. Узлуксиз ўчиб-ёниб турувчи светофорга уни қиёс қилсак, асло муболаға бўлмайди, албатта. Эйдетик образлар ҳам одатда икки хил кечинмани ўзида мужассамлаштириши билан бошқа психологик воситалар (қуроллар)дан ажралиб туради. Бу эса инсон учун энг аҳамиятли саналар тўғрисидаги тасаввур образлари унинг хотирасидан сира ўчмайди, ўқтин-ўқтин ихтиёрий ёки ихтиёрсиз, гоҳо ассоциатив тарзда намоён бўлишга одатланган. Биринчи китоб билан танишиш, цирк томошаларини кузатиш, ҳайвонот боғига ташриф буюриш, туғилган кунни дастлабки нишонланиши бошқа қувончли дақиқалар тикланиб туриши билан ўзига хосликни касб этади. Шу билан бирга, нохуш

ҳолатлар, кечинмалар, ушалмаган тилаклар, жазо чоралари, алданиш аламли лаҳзалари, чорасизлик туйғулари ҳам тикланувчи образлар, жонланувчи тасаввурлар тарзида тикланиши ёки ўчиб бориши мумкин. Бу психологик воқелик ассоциация ёрдами билан аналитик таҳлил натижасида, хаёлпаршонлик, ҳукмдорлик устуворлик қилганида, уларнинг негизида вужудга келади. Армон категорияси ҳам шунга ўхшаш омиллар, механизмлар кўринишида намоён бўлиши кузатилади. Армон оммавий хусусият касб этиб, индивидуал, гуруҳий, миллий, умумбашарий, жамоавий хатти-ҳаракатлардан қониқиш ёки қониқмаслик ҳис-туйғуларини ўзида гавдалантиради. Армон муаммосини ушалмаган орзу сифатида эмоционал-ҳиссий хуш ёки нохуш кечинмалар орқали ифодаланиши турлича кўринишга эга бўлишини фарз қилган ҳолда уни муайян таркибларга, турларга ажратиш мақсадга мувофиқ:

1. Ўтмишни ўзида акс эттирувчи армон.
2. Ҳозирги кеча-кундузни ўзида мужассамлаштирувчи армон.
3. Ўтмишни бўлгуси замонга, келажакка кўчирувчи армон.
4. Идеал ва комфорт ҳиссига ёндош армон.
5. Узлуксиз ҳаракатга ундовчи, динамик хусусият касб этувчи, шахсни маънавий, жисмоний хатти-ҳаракатга етакловчи армон.

Армон инсон эҳтиёжини қондиришга қаратилган, йўналтирилган саъй-ҳаракатларнинг йиғиндиси, мажмуаси сифатида рўёбга чиқиши мумкин. Эҳтиёжларнинг қайси кўриниши ёки тури бўлишидан қатъи назар (хоҳ биологик, хоҳ маънавий) уларни қондиришга нисбатан жисмоний, ақлий ҳаракатларни йўналтиришнинг реал ёки хаёлий (фикрий) режаларини тузиш жараёни юзага келади.

Шахснинг хулқ-атворини амалга ошириш жараёнидаги нуқсонлар, уларни тузатиш (психокоррекциялаш) имконияти бўлмаганлигидан афсусланиш туйғуси негиздан армон туғилиши мумкин. Фавқулодда хулқни бошқариш имкониятининг заифлиги, ўнғайсиз, кўпол хулқий камчиликлар, шахснинг мавқеига, обрўсига ҳалал берганлиги туфайли унинг ҳаловатини бузишда, безовталанишни юзага келтиришда давом этавера-

ди. Хулқ-атвордаги олдинги нуқсон армонга айланади, инсон ундан афсусланади, келажакда бундай нохушликнинг олдини олишга интилишни уйғотади. Шунингдек, нафақат ўзига, балки ўзгаларни содир этилган воқеликдан ўз вақтида огоҳ этмаганликнинг оқибати ҳам афсусланиш ҳиссига айланиб, армонни шакллантиради. Йиқилган инсон устидан кулиш эмас, балки унга ҳамдардлик билдириш (эмпатия) лозимлигини, ўринсиз, ортиқча ҳаракатларнинг мавруди эмаслигини ўз вақтида баҳолай олмаганлигини афсус-надомат билан эшлаш (эсга тушириш) армондан далолат беради.

Армон муаммосининг психологик тузилиши мотивацион, иродавий, ҳиссий, когнитив, регулятив каби таркиблардан иборат бўлганлиги учун ўтмишга, ҳозирги замонга, келажакка тааллуқли турткилар, иродавий зўр беришлик, ижодий фикрлаш, ўзини ўзи бошқариш (назорат қилиш, баҳолаш, режалаштириш) ни амалга оширишни, рўёбга чиқаришни тақозо этади. Жумладан, талабаларда фан асосларини эгаллашдаги қийинчиликлар, касбий тайёргарликдаги мураккаб жараёнлар, таълим тизимидаги объектив ва субъектив тўсиқлар ўзлаштирмасликни келтириб чиқаради. Ўқитувчи билан талабалар ҳамда талабалараро муносабатлардаги ўзаро тушунишнинг, ўзаро ёрдамнинг заифлиги, ҳамкорликнинг бўшлиги ўқув фаолиятининг самарадорлигини пасайтиради. Бундай нохуш ҳодисаларнинг узлуксиз равишда такрорланавериши армонни вужудга келтиради. Бу одатий социал-психологик ҳолатнинг олдини олиш учун, уни камайтириш мақсадида ўтказилган тажриба натижалари бўйича қилинган тавсиялардан айрим намуналар келтирамыз.

Талабаларни ижодий фикрлаш, мустақил равишда билимларни эгаллаш имкониятларини рўёбга чиқариш тўғрисидаги ҳозирги замон психологик илмий назариялар қонун хусусиятига эга бўлган уч омилни ёки уч манба (шарт-шароит)ни таъкидлашни тақозо этади. Мазкур шарт-шароитларни изчилликда (узлуксизлик ва узвийлик принципига асосланган ҳолда) бажариш талабаларда касбий билим ва кўникмаларни ўзлаштиришнинг юқори кўрсаткичга кўтарилишини таъминлайди. Энди уларнинг ҳар бирини психологик тавсифлашга ҳаракат қиламыз, чунки ноанъанавий воситалар, усуллар ёрдами билан психологик маълумотларни

Ўзлаштириш, эгаллаш, ижодий, самарали фикр юритишни талабаларда шаклантиради. Талабалар томонидан ўтилган мавзулар бўйича касбий кўникмаларни, мутахассисликка оид билимларни англаган ҳолда мантиқий жиҳатдан мустаҳкам (пухта) эгаллаш юқорида таъкидлаб ўтилган биринчи шартни ўзида мужасамлаштиради. Бу омил шахсни фикр юритиш йўналишининг мантиқийлиги, уйғунлиги, теранлиги принциплари билан мос тушиши мумкин. Бироқ талаблар талабаларни бундан кейин ҳам муваффақиятли, мустақил ўқишлари учун юқоридаги мулоҳазалар етарли эмас, албатта. Бундан ташқари, касбий кўникма ва билимларни пухта ҳамда мантиқий кетма-кетликда ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, балки уларнинг мазмунан тўла, шаклан инвариант кўринишларини эгаллашга интилиши билан ажралиб туради. Талабаликнинг дастлабки йилларида фанга, муҳитга мотивациясининг заифлиги, олий таълим тизимининг талаби ва шарт-шароитларига мослашувнинг қийин кечиши касбий тайёргарликка ўзининг салбий таъсирини ўтказди, кейинчалик шахслараро муносабатлар ижобийлашуви натижасида ҳамкорлик фаолиятидаги нуқсонлар аста-секин камайиб боради.

Шуни таъкидлаш жоизки, ўртача ўзлаштириш даражалари билан кейинги курсга кўчирилган талабалар ўқитувчиларнинг ҳомийлик қилиш, ғамхўрлик қилиш предметига айланиб қолиши эҳтимоли мавжуд, ҳатто уларнинг орасидан ўзлаштирамовчилар гуруҳи вужудга келиши ҳам мумкин. Агар уларда ўқув мотивациялари шаклланмаса, фаолиятни мустақил ташкил қила билмаса, шахслараро ҳамкорликка интилмаса, у ҳолда бу омил янада мураккаблашиб кетади, натижада объектив ва субъектив хусусиятга эга бўлган низолар (низолари вазиятлар) кўлами кенгайди. Ўз-ўзини бошқариш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш ўқув фаолиятининг таркибий қисмига ўсиб ўтмагунга қадар ўқитувчи билан талабалар ва талабалараро муносабатларда салбий ҳолатлар юзага келиши давом этаверади.

Талабаларни мустақил билим олишга ўқувчанлиги (қобилияти) ривожланишининг (таркиб топишининг) иккинчи омили таълим қонуни сифатида қуйидаги воситалар ёрдами билан амалга оширилиши мумкин: а) ўқишга нисбатан ўқувчанлигининг талабаларда шаклланиши уларда масъулият,

жавобгарлик туйғулари барқарорлашуви билан бир даврнинг ўзида кечади, бўлғуси мутахассис касбий тайёргарликни чуқур ҳис қилган ҳолда шахсий ҳамда ижтимоий бурч, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик хислатларини ўзида мужассамлаштиришга интилишни англаб ёндашиш туфайли касб эгасининг ўрни, мавқеи, тараққиёти учун аҳамиятини тушуна бошлайди.

Талабаларда ўқув мотивациясининг вужудга келиши, ривожланиши, такомиллашуви, маъруза, семинар, амалий машғулотлар ва лаборатория ишларига касбий тайёргарлик (камолот, маҳорат) юзасидан ёндашув, аудитория (лаборатория)га онгли муносабат уларда диққатни, ижодий, сермахсул фикрлашни, иродавий хислатларни, когнитив имкониятларни, юксак ҳис-туйғуларни, ўз-ўзини бошқаришни, ҳамкорликни муайян объектга тўпланишини рўёбга чиқаради. Талабалар томонидан когнитив жараёнларни тўғри ташкил этиш, оқилона режа тузиш, ақлий хатти-ҳаракат ва усуллардан унумли фойдаланиш, ўзини касбий фаолиятга дахлдор машғулотларга онгли йўналтириш (мажбур этиш, яъни иродавий зўр бериш), муаммо ечимининг модификациялари, инвариантлари юзасидан мулоҳаза юритишга ўз шахсини руҳан тайёрлаб бориш муваффақиятларига негиз бўлиб хизмат қилади.

Ўқув фаолиятини тўғри ташкил қилиш натижасида (яъни ўқитувчи билан талаба ҳамкорлигини) талабаларда ўқув мотивацияси таркиб топади, уқувчанлик қобилияти ривожланади, мустақил ижодий фикр юритишга одатлана боради. Бунинг учун аудитория ҳамкорлик фаолияти негизига айлангандагина таълим субъектларида эмпатия, симпатия, аттракция, рефлексия сингари юксак хислатлар, ҳис-туйғулар, умумлашган фикрлаш воситалари аста-секин, босқичма-босқич шаклланади. Ҳамкорлик тузилмаси, таркиб топиш босқичлари, хатти-ҳаракат турлари, ўзаро таъсир ўтказиш меъёри, шахслараро муносабат маромлари тўғрисидаги психологик технология билан танишиш (эгаллаш) орқалигина ўзини бошқаришга эришиш мумкин.

Олдинги таълим қонунларидан қолишмайдиган шароитлардан, манбалардан бири – бу мустақил билим олиш кўникмаларини талабалар томонидан эгаллашдир. Талабалар мактабда, касбунаар коллежи, академик лицейларда мустақил фаолиятни ташкил этиш кўникмасига муайян даражада ўргатилса-да, лекин олий

таълим тизими уларнинг олдига мураккаб вазифаларни юклайди. Одатда таълим ўз кетидан етаклайди (Л.С.Виготский) деган тезисга, тенденциясига ҳозирги даврда ишонқирамай қараш фарази вужудга келди (тараққиёт таълимни ўз кетидан етаклайди – Э.Ғ.). Талабаларни касбий материалларни ва малакаларни эгаллашнинг йўл ва йўл воситаларига таълим жараёнида ўргатиш орқали армон туйғуси тонусини пасайтириш имкониятига эга бўлинади.

Лекин армон муаммосини ўзининг психологик тузилиши жиҳатидан мураккаблиги учун уни мотивацион, эмоционал-ҳиссий, когнитив, иродавий, регулятив нуқтаи назаридан тадқиқ этиш шахснинг фаоллигини оширишга, ижодий, янгича фикрлаш қобилиятини шакллантиришга хизмат қилади.

6.5. Адаптация психологик феноменал ҳодиса

У ёки бу хусусиятли социал-психологик ролли функцияларни эгаллаш ҳамда одамлар ўртасида социал-психологик мавқе (статус) қозониш билан боғлиқ бўлган социал-психологик жараён адаптация (мослашиш) дейилади. Социал-психологик адаптация (мослашиш) жараёнида инсон ҳаёт ва фаолиятининг ташқи ва ички шароитлари ўртасида уйғунликка эришиш учун узлуксиз равишда ҳаракат қилади. Мазкур жараёни амалга ошириш ёки рўёбга чиқариш давомида шахсда муҳитга мослашувчанлик хусусияти даражаси кўтарилади. Турлича ҳолатларда мослашувчанлик тўлақонли рўёбга чиққандан кейингина шахс муҳитнинг муайян шароитлари билан ўзининг фаолияти ўртасидаги адекватликка эришади.

Социал-психологик адаптация – инсон бошқа одамлар билан, қолаверса жамият билан ўзаро таъсир ўтказишда вужудга келувчи дестабилизация ҳолати, безовталаниш, ички психик зўриқиш кабиларни пасайтириш ва бартараф этишда шахснинг мудофаа (ҳимоя) воситаси сифатида гавдаланади. Бунда психиканинг ҳимоя (мудофаа) механизмлари шахснинг психологик адаптацияси усули тарзида рўёбга чиқади. Тадқиқотларнинг гувоҳлик беришича, жароҳатлантирувчи ҳодиса ёки воқелик уларнинг пайдо бўлиши ва юзага келиши аҳамиятининг аниқловчисидир. Уму-

ман, шахс психологик ҳимоя (мудофаа) механизмларини эгаллаб улгурса, бу ҳолат унинг адаптив (мослашув) потенциалини (имкониятини) кўтарди, шу билан бирга социал-психологик адаптация жараёни муваффақиятга ёрдам беради. Психологик ҳимоядан ташқари, социал-психологик адаптациянинг бошқа функциялари қаторига қуйидагилар кириди:

1) “Шахс- ижтимоий муҳит” муносабати динамик система-сида оптимал тенгликка эришиш;

2) Муомала ва ўзаро муносабатларни бошқариш; шахснинг қобилиятлари ва ижодий имкониятлари ривожланиши ва максимал намоён бўлиши; одамнинг ижтимоий фаоллигининг кўтарилиши;

3) Шахсда эмоционал-комфортга нисбатан позициялари (қарашлари)ни шакллантириш;

4) Шахснинг ўзини ўзи намоён этиши;

5) Ўзини ўзи билиш ва ўзини ўзи тузатиш (психологик коррекциялаш);

6) Ҳам шахсни, ҳам ижтимоий муҳит (жамоа)ни мослашти-рувчи фаолиятнинг самарадорлигини ошириш;

7) Ижтимоий муҳит жипслиги ва барқарорлигини ошириш психологик саломатликни сақлаш.

Социал-психологик адаптация икки типга (тоифага) ажратлади ва улар қуйидагича тавсифланади:

2) прогрессив (тараққийпарвар): барча функциялар мақсадлар тўлиқ адаптацияга эришиш хусусиятига эга бўлиб бир томондан уларни амалга оширишда шахснинг қизиқиши ва мақсадлари бирлигига эришилади, иккинчи томондан жигуруҳлари билан;

2) регрессив – шартли мослашув сифатида вужудга шахснинг ўзига ва мазкур ижтимоий гуруҳнинг ривожлаш-жамиятнинг манфаатига жавоб бера олмайди. Баъзи психологик регрессив адаптацияни конформлашган, асосланган, қоида (норма)ларни ва талабларни шахс томонидан қабул қилинганлик деб баҳолайдилар. Бундай шахс ўзини ўзи намоён этиш имкониятидан, ўзини вужудга келишидан, ўз кадр-қиймати ҳақда ҳақорат ҳужум бўлади. Фақат регресс

шахснинг ҳақиқий ижтимоийлашувини.

Шунингдек, конформистик стратегияни ўзида уз-

самлаштирувчи сифатида шахс хулқ-атворида узлуксиз

хатоларга йўл қўйиш майлини шакллантиради. Бу эса (ҳодиса, янгидан янги муаммоли вазиятларни вужудга келишиш сари ета-клайди, лекин мослашув учун унда на адаптив қобилиятлар, на тайёр механизмлар ва уларнинг мажмуалари мавжуд эмас.

Амалга ошиш механизми бўйича социал-психологик адаптация ихтиёрий ва мажбурий турларга ажратилади. Ихтиёрий адаптация – бу инсоннинг хоҳиши, мойиллиги орқали рўёбга чикувчи ҳолатдир. Одам ўзига зид, ҳатто унга ёқмайдиган салбий, хоҳишига қарама-қарши ижтимоий ҳодисаларга (вазиятларга) иложсиз равишда мослашиши мумкин (тутқинлик, секта, зўравонлик, ваҳобийлик, диктатура ва ҳоказо). Бундай тоифадаги ижтимоий мослашув мажбурий деб номланади. Бу типдаги адаптация инсон психикасига зарар келтиришда, яъни шахснинг ахлоқий, интеллектуал сифатларининг деформацияси ҳисобига кечади, унда ментал ва эмоционал бузилишнинг авж олиши натижасида муҳитнинг (макро, микро, мизе) ўзгаришига олиб келади, ҳатто инсон ўз руҳий оламини (табиатини) ўзгартириш укувидан ҳам маҳрум бўлади.

Умумий психология ва социал психология соҳаларида “адаптация” термини билан бир қаторда “реадаптация” тушунчасидан ҳам фойдаланилади. Бизнинг нуқтаи назаримизча, инсоннинг турмуш тарзи ва фаолияти мазмуни шарт-шароитларида туб ўзгаришларнинг содир бўлиши туфайли унинг шахсиятида, характерологик хусусиятларида қайта қурилишлар, янгиланишлар жараёнининг кечиши реадатация деб аталади. Жумладан, тинчлик, осойишталик ҳолатидан ҳарбий вазиятга, ўз ватанини тарк этиб, ўзга юртда қўним топиш, якка-ю ёлғиз турмуш кечириш оилавий ҳаётига қўникиш ва ҳоказо. Одатда адаптация билан реадатация тушунчалари ўзаро бир-биридан шахс психикасида қайта қурилишлар, янгиланишлар кечишининг даражаси билан фаркланади. Адаптация жараёни психокоррекция, руҳий қайта қурилишни тугаллаш, такрорий шаклланиш, шахс психикасининг баъзи функционал системасини қисман қайта қуриш билан бево-сита боғлиқ. Реадатация қаерда шахснинг кадриятлари, маъна-

вий даражаси, максади, хулқ нормалари, эҳтиёжий-мотивацион доираси мазмунан, услубан қарама-қаршиликка дуч келса, содир бўладики, у ҳолда муайян даражада ўзгаришлар амалга оширилади. Мабодо реадаптация жараёнида шахснинг ҳаёти ва фаолиятида олдинги шароитларга ўтиш (қайтиш) эҳтимоли юзага келса, у тақдирда субъект ўзида адаптацияга нисбатан муҳтожликни ҳис этиши мумкин. Масалан, одамнинг тинч-осойишта, хотиржам фуқаролик ҳаёти ва фаолиятдан ҳарбий шароит (муҳит, экстремал вазиятлар)га ўтиши одатий адаптациянинг рўёбга чиқишидан ташқари, унинг психикасида қайта мослашувнинг амалга ошишини тақозо этади. Ҳарбий хизматчиларнинг (турли қуролли тузилмаларнинг аскарлари) истеъфога чиқиб, ўзаро тенглик асосида қурилган фуқаролик ҳаётига қайтишида кўпинча жиддий психологик асоратларни ўзида мужассамлаштирувчи реадаптация жараёни кечади.

Психология фанида этномаданий адаптация термини (сўз бирикмаси) ҳам мавжуд бўлиб, бегона маданият, маънавият, миллатлараро муносабатларга элатлар ва этнослар мослашишининг ўзига хос хусусиятлари, қонуниятлари, механизмлари моҳияти тўғрисида баҳс юритади. Этномаданий адаптация – бу социал-психологик адаптациянинг бир кўриниши бўлиб, одамларнинг янги маданиятга ижтимоий, психологик жиҳатдан одатланиши, мослашиши ва кўникишини ўзида мужассамлаштириш, шунингдек, бегона, нотаниш миллий анъаналар, қадриятлар, турмуш тарзи, хулқ-атвори этнослараро таъсир, таъсир ўтказиш қатнашчиларининг кутилмаси, талаблари ва нормаларига риоя қилишни мувофиқлаштиришдир. Одатда инсон уч босқични босиб ўтгандан кейин этномаданий адаптация жараёнига кириб боради, унинг хулқи, қадрияти, ижтимоий кўрсатмаси (аттитюд), психикаси муайян трансформациялар ёрдами билан кузатиб борилади. Биринчи босқичда шахсда кўтаринки кайфият ва ташаббускорлик эмоционал-ҳиссий кечинмалар вужудга келади. Иккинчи босқичда эса фрустрация, депрессия, парокандалик ҳислари иштирок этади, учинчисида бўлса, ўз куч-қувватига ишонч, ўзининг кечинмаларини қондириш ҳисси рўёбга чиқади. Бизнингча, одамларнинг психологик қиёфаси билан этнослар (гуруҳлар) ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутланиш даражаси:

- 1) этномаданий адаптациянинг давомийлигига;
- 2) уларнинг гуруҳий ва индивидуал фарқларига;
- 3) социал, социал-психологик муҳит билан табиий шароит муносабатига;
- 4) янги миллий маданиятга киришишдаги индивидуал тажрибасига;
- 5) этник гуруҳдаги психологик муҳитга;
турли этник бирликларга тааллуқли одамлар ўртасида ўзаро алоқаларнинг мавжудлигига боғлиқ.

6.6. Эмпатия эмоционал ҳолат тариқасида

Психология фанида кенг кўламли, кўп қиррали, мажмуавий хусусиятга эга бўлган категориялардан (когнитив, конитив, аффектив) бири эканлигидан келиб чиққан ҳолда, шунингдек, аффектив (эмоционал-ҳиссий) ҳолатларнинг бир кўриниши (шакли, жараёни) тариқасида эмпатия тушунчасига, дефинициясига ёндашиллади. Кўпинча эмпатия (ҳамдардлик, ичдан ҳис қилишлик) деганда конкрет шахсни бошқа одамларнинг эмоционал-ҳиссий ҳолатларини мазкур даврда англаш (тушуниш), уларнинг ички ва ташқи кечинмаларини (фавқулоддаги вазиятини) шахсан ўзида акс эттириш қобилияти (укувчанлиги), айнан шу воқеликни ўзида синаб кўриш тушунилади. Бошқа одамга ҳамдардлик билдириш, ҳиссиётида намоён этиш, шу вазиятга бевосита кириш (тушиш) социал-психологик нуқтаи назаридан шуни ўзида муҳассамлаштирадики, кўпинча унга (қувонч ёки изтироб субъектига) раҳми келиш ёки унинг хатти-ҳаракатларидан қониқиш билан чекланибгина қолмасдан, балки у билан шахс эмоциясининг қувонч, азобланиш, ғазаб ва бошқа ҳисларини чуқур изтироб чекиш билан умумий руҳий кечинмалар орқали бирдамликни намоиш этишнинг феномени сифатида якунини топади. Агар шунга ўхшаш эмоционал-ҳиссий ҳолатлар, кечинмалар инсонни руҳан қийноққа солса (унга руҳан азоб берса), у ҳолда бизда ёки муайян шахсда улардан (изтироблардан) фориг бўлишга ёрдам берувчи ҳаракатга (воситага) нисбатан кучли эҳтиёж уйғонади ва у ҳақиқатга айлана боради.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, психология тарихи фанида эмпатик альтруизм назарияси бўлиб, у одам (шахс) альтруизмини изтиробларнинг иккиёқламалигини (гоҳ салбий, гоҳ ижобий кўринишини) акс эттирувчи терминлар орқали тушунтириб келади. Мазкур психологик назарияга биноан, биз ҳамдардлик ҳис-туйғуси рўёбга чиқарган шахсий (ўз) изтироблардан халос бўлишга муҳтожлик сезган одамларга кўмак (ёрдам) берамиз. Бунинг учун эса тренинг, махсус машғулотлар, психотерапевтик сеанслар, психодрама, арттерапия, психокоррекция воситаларидан унумли фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Бу ўринда ҳамдардлик (қайғудошлик), қувончдошлик (ўзгалар севинчи ёки қувончига шериклик), хушкечинма (ижобий), нохушкечинма (салбий) каби психологик терминларни татбиқ этиш айни муддаодир.

Бундан ташқари, психология фанида “социал эмпатия” тушунчаси (сўз бирикмаси) ҳам қўлланилиб келинади ва у ўзига хос хусусиятлари, моҳияти, таърифи билан бошқа кўринишлардан тафовутланади. Бизнингча, социал эмпатия деганда бошқа одамга эмоционал кечинмани намоён этувчи ижтимоий идрокнинг механизми тушунилади. Эмпатия бир одамнинг бошқа бир шахс ҳамдардлигига акс садо шаклида рўёбга чиқишидир. Бошқача сўз билан айтганда, эмоционал-ҳиссий ички акс садо орқали одамлар бошқаларнинг ички ҳолатини билишга интиладилар. Эмпатия теварак-атрофни шахс қандай баҳолаётганини ўзида бевосита акс эттириш (ҳис қилиш), унда бошқа инсон ички кечинмасининг вужудга келиши, ўзини (ўзлигини) тўғри тасаввур қилиш кўникмасига асосланади.

Эмпатия қарийб ҳамма вақт нафақат билишнинг объектига айланган одамнинг ҳиссиёти ва кечинмаларини субъект томонидан фаол баҳолаш сифатида талқин қилинади, балки у шерикка нисбатан ижобий муносабатни акс эттиради.

Эмпатия шахслараро кечадиган (вужудга келадиган) мулоқотнинг феномени сифатида у бевосита одамлар орасидаги ўзаро муносабатларни бошқаради, шахснинг ахлоқий фазилатларини белгилайди. Эмпатия ўзаро таъсир этиш жараёнида қадриятлар тизимини шакллантиради, кейинчалик эса шахснинг бошқа одамларга нисбатан муносабатларидаги хулқ-атворини аниқлайди.

Эмпатиянинг ифодаланиши ва унинг шакллари (ҳис қилиш, сезиш, ҳамдардлик, қайғудошлик, қувончга ошнолик, қувончдошлик) кўпинча шахснинг табиий (ирсий, генетик) хусусиятлари, жумладан, унинг зеҳнига, истеъдодига, талантига, тарбия (муҳит) шарт-шароитларига, инсоннинг ҳаёт ва фаолиятига, унинг эмоционал-ҳиссий тажрибасига боғлиқ. Худди шу боис эмпатия ўзаро таъсир ўтказиш жараёнида муомалада вужудга келади, кечади, шаклланади ва ривожланади (такомиллашади).

Эмпатиянинг негизида жараён тариқасида идентификациянинг англанган ёки англанмаган механизми ётади. Бизнингча, идентификация, ўз навбатида, инсоннинг асосий, фундаментал хусусиятлари (ўз шахсини, ўз хулқ-атворини, бошқа одамларнинг ҳолатини, ўзини қиёслаш қобилияти) таъсирининг маҳсули (натижаси) ҳисобланади.

Аксарият психологлар эмпатияни таҳлил қилишда икки жиҳатни алоҳида таъкидлайдилар: биринчидан, бошқа одамга (бегонага) нисбатан ижобий (позитив) муносабати уни яхлит шахс сифатида тан олинганликни билдиради. Шунинг билан бирга, шунга ўхшаш муносабат субъектнинг салбий (негатив) реакциясини (жавобини) инкор этмайди, чунки унинг муомаладош шериги шу фавқулуддаги дақиқаларда нималарни ҳис қилаётганлиги, қандай кечинмалар билан банд эканлиги номаълум бўлиши мумкин. Иккинчидан, бошқа шахсга нисбатан эмпатия туйғусини ҳис қилаётганда субъект эмоционал жиҳатдан холис (бетараф, нейтрал) ҳолда қолиши мумкин, яъни бу кезде бир қанча вақт давомида бошқа кечинмалар, ҳиссиёт, эзгу ният оламида ўзини тасаввур этиши, у тўғрисида на ижобий, на салбий мулоҳазалар билдиришга, хулосалар чиқаришга нисбатан қарор қабул этмаслиги эҳтимол. Бироқ АҚШ, Россия психологлари олиб борган инсонни инсон томонидан тушуниш бўйича экспериментлар шу нарсани далилладики, синалувчилар доимо у ёки бу даражада баҳоланиш субъектига нисбатан ижобий муносабатни намоён этадилар. Онг билан кечинмалар бирлиги принципи инсон психикасининг хусусиятига хос эканлиги ҳолатини психологлар тасдиқладилар. Маълумки, борлиқни акс эттириш доимо унга аффектив муносабат орқали кириб боради.

Эмпатиянинг эмоционал шакли, одатда бошқа одамнинг (ўзганинг) кечинмаларини бевосита идрок қилиш жараёнида вужудга келади. Унинг учун ноқулай шароитда ва вазиятда ғамгинлик, раҳмдиллик, изтироб кечинмалари пайдо бўлади. Субъектнинг ҳар қандай эмоционал ҳолатида ҳам эмоционал кечинма рўёбга чиқиши мумкин: а) ижобий эмоционал ҳолат: қувонч, қониқиш; б) салбий эмоционал ҳолат: қайғу (ғусса), қониқмаслик. Инсонда қувонч, қониқиш кечинмалари ҳукм сурганда, эмоционал ноқулайлик ҳис этганда у қалб савдосига нисбатан унчалик эҳтиёж сезмайди.

Бошқа инсонларнинг когнитив, эмоционал (аффектив), когнитив эмпатия турлари бир даврнинг ўзида вужудга келса, шахс ўзи учун жуда оғир кечинмаларни бартараф этиш имкониятига эга бўлади. Одамлар ўртасидаги ўзаро алоқалар қанчалик яқин хусусиятга эга бўлса, улар орасида шунчалик кенг кўламли эмпатия ҳукм суриши эҳтимоли мавжуд. Шу билан бирга, эмпатиянинг шакли ҳам кўп жиҳатдан шахслараро муносабатлар типига боғлиқ. Агар когнитив ва эмоционал эмпатия ҳар қандай муносабатлар типиде, ҳатто нотаниш одамлар даврасида рўёбга чиқиш имконияти мавжуд бўлса, когнитив (ҳаракат, ҳулқ) эмпатияси яқинлар, қариндош-уруғлар орасида кечиш хусусиятига эга. Ҳақиқатан когнитив эмпатия, умуман олганда, инсонпарвар инсонга тааллуқли бўлиб, у яқин (кишилар орасидаги) муносабатларда кўпроқ учрайди.

Психология фанида “эмпатия” тушунчаси ижтимоий-ижобий сифат тариқасида талқин қилинади, шунингдек, у ҳаётнинг ижтимоий қонун-қоидалари, мезонлари орқали қўллаб-қувватланади, аммо у индивидуал, танловчанлик хусусиятига эга бўлиши мумкин. Худди шу боис, у ҳар қандай бошқа одамларнинг руҳий, ички кечинмаларига акс садо, муносабат билдирмайди, балки фақат муайян кадр-қиймат, мавқе бирламчи кўрсаткич бўлиб ҳисобланади. Юқоридаги мулоҳазалар ва омиллардан шу нарса келиб чиқадики, шахслараро муносабатларнинг маҳлиё қилувчанлик феномени мавжуд бўлгандагина, эмпатиянинг ҳар учала шаклларида ҳам унинг юксак кўлами кечишини кутиш мумкин, холос.

Социал психология соҳасида “этник эмпатия” тушунчаси унинг бошқа турларидан, кўринишларидан фарқли ўлароқ кенг

кўламда қўлланилиб келинади. Шахс хусусияти одатда ҳислар, туйғулар, кечинмалар ёрдами билан одамларнинг руҳий дунёсига бир типдаги психикасига, характернинг миллий кифёсига кириб боришнинг қобилияти сифатида намоён бўлади. Шунингдек, у инсонларнинг ўзаро бир-бирини ҳис этиш, кечинмаларига бевосита шерик бўлиш, ҳамдардликда қувонч ва қайғуларини (қувончдош, қайғудош сифатида) ҳис қилиш функциясини бажаради.

Жаҳон психологияси фанида олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича, этник эмпатия оқилона усуллар, омилкор воситалар ёрдами билан одамларга таъсир ўтказилса-да, лекин унга етарли берилмайди, чунки у жуда қийинчилик билан шаклланиш ва барбод бўлиш хислатига, хусусиятига эга (масалан, оммавий митинглар).

Аксарият ҳолларда этник эмпатия одамларни онгсизлик даражасида бир-бирига яқинлаштиради, ўзаро (шахслараро, элатлараро, этнослараро) муносабатлар ва муомалада ишонч, ишончлилик кўрсаткичи вужудга келишига имконият яратади. Этник эмпатия нотаниш даврада этник парчаланишлар юзага келганида қатнашчиларнинг жипсликка етакловчи ҳаракатларини фаоллаштиради. То ҳозирги давргача (XXI асрда ҳам) одамлар онгсизликда шунга ўхшаш вазиятларда бир типдаги установакалар, расм-русумлар, анъаналар, одатлар, эмоционал ҳолатлар ичида ўзларини излайдилар.

Шундай қилиб, этник эмпатия мазкур вазиятда устуворлик функциясига эга бўлса, у ҳолда адаптациянинг даври (муваққат вақти) кескин қисқаради, одамларнинг (элатдошларнинг) ҳамкорликдаги фаолияти самарадорлиги кўтарилади, маҳсулдорлиги ортади. Этник эмпатия элатни, миллатни катта гуруҳ сифатида сақланиб қолишининг миллий ўзликни (ўзини ўзи) англашнинг, миллий маданият ривожининг психологик механизми бўлиб хизмат қилади. Бизнингча, этник эмпатия миллий урф-одатларда, диний маросимларда, машаққатли дамларда оммавий тарзда қувончга ҳамоҳангликда, қайғуга ҳамдардликда, изтиробга шерикликда ҳам бевосита, ҳам билвосита гавдаланади, менталитетнинг таркиби сифатида, социал, социал-психологик ҳодиса (воқелик) тариқасида мужассамлашади.

Еттинчи боб. КИЧИК ГУРУҲЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

7.1. Кичик гуруҳ ва жамоа тўғрисида тушунча

Инсонда шахсий фазилатлари, хулқ-атвори (хулқи), муомаласи каби психик шакллари ҳамда хусусиятларининг намоён бўлиши кўп жиҳатдан фавқуллоддаги ижтимоий муҳитга боғлиқ. Ижтимоий муҳит мураккаб тузилмага эга бўлган жамият сифатида юзага келиб, унда одамлар ранг-баранг ва турли-туман тарзда ўзаро бир-бирлари билан бирлашгандирлар. У ёки бу даражада барқарорроқ бирликни, умумийликни ташкил этувчи шахсларнинг жамланмаси гуруҳ деб номланади. Социал психологияда одатда гуруҳлар катта (макро) ва кичик (микро), мизе (ўта кичик) атамалари билан юритилади. Катта гуруҳга давлат, миллат, этнос, партия, синф ва бошқа ижтимоий бирликлар жамланган бўлиб, улар касбий, иқтисодий, диний, маданий, маълумоти, ёши, жинси каби белгиларга асосланган ҳолда ажратилади. Юқоридаги атамалар билан берилган гуруҳ номлари орқали (уларнинг аъзолари ёрдами билан) жамиятнинг мафқураси одамлар онгига сингдирилади ва ўзаро муносабатларда умумийлик, миллий бирлик туйғулари шакллантирилади.

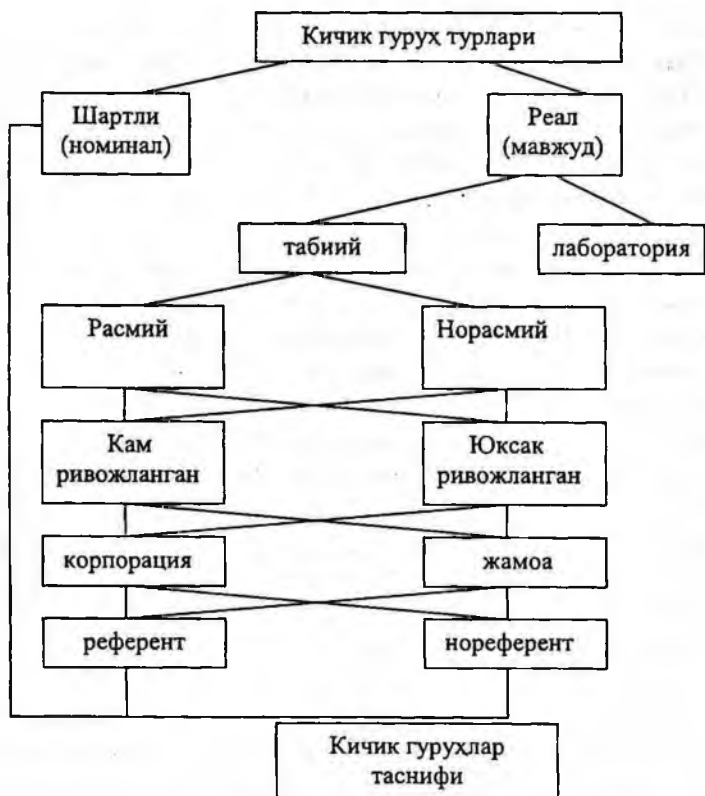
Кичик гуруҳ жамият билан катта гуруҳлар таъсирини индивидуал шахсга ўтказишнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. Кичик гуруҳ иккитадан ўттизтагача (баъзан ундан ҳам кўпроқ) бўлган ўқиш, иш, ҳамкорлик машғулотлари билан тўғридан-тўғри ўзаро бир-бири билан муносабатга киришувчи шахслар жамланмаси ҳисобланади. Кичик гуруҳ жамиятнинг бошланғич (гоҳо бирламчи) бўғинини ташкил этиб, ўзининг таъсир ўтказиш кучи бўйича бошқалардан кескин тафовутланади ҳамда фаоллиги, самарадорлиги жиҳатдан ажралиб туради. Кичик гуруҳда (қўнимсизлик эътиборга олинмаганда) унинг ҳар бир аъзоси умрининг асосий қисмини, бутун куч-қувватини шу муҳитдаги шахслараро муносабатда, ҳамкорлик фаолиятида

Ўтказади. Худди шу боис юқорида таъкидлаб ўтилган ижтимоий боғлиқлик мулоҳазасини кичик гуруҳдаги муносабатлар индивидуал шахсни унга тобе қилиш таъсир доирасига айлантириши юзасидан баҳолаш мақсадга мувофиқ. Кичик гуруҳнинг инсоният учун энг қимматли кўринишлари қаторига оила, мактаб, олий ўқув юрти, ишлаб чиқариш, улфатлар давраси, жамоат ташкилоти кабиларни киритиш мумкин.

Кичик гуруҳ унинг аъзолари ўртасидаги психологик ва феъл-атвор жиҳатдан умумийликка эгаллиги билан тавсифланади ҳамда гуруҳни бир қатор томонлари билан ажралиб туришга ва ўзига хосликка етаклайди, натижада социал-психологик муҳит бўлинма сифатида гавдалантирилади. Гуруҳдаги бундай умумийлик (хусусан бирлик) бир қатор тавсифлар орқали ифодаланади, чунончи, ташқи аломатлар (кўшниларнинг худудий бирлиги, умумлашмаси) ҳамда муайян мураккаб ички боғлиқлик туфайли (бир оиланинг аъзолари). Психологик умумиятликнинг жипслиги намоён бўлади, бу эса ўз навбатида унинг социал-психологик ривожланишининг асосий кўрсаткичидан бири тарикасида тавсифланади.

Кичик гуруҳлар уларнинг аъзолари ўртасида ҳукм сурувчи муносабатлар кўлами, характери (хусусияти), тузилиши, ўзаро муносабатлар қондаси, меъёри, қадриятлар хусусияти, индивидуал таркиби, фаолият таркиби, мазмунига биноан қатнашчилар шахслараро муносабатлар тақсимланиши бўйича нисбатан ҳар хил бўлиши мумкин.

Гуруҳнинг таркибий миқдори психологик атамага кўра, унинг катта ёки кичиклиги индивидуал позиция деб номланади. Шахслараро муомала тузилмаси ёки шахсий ишбилармонлик ахборотлари алмашуви коммуникация каналлари деб аталади. Шахслараро муносабатлардаги ахлоқий-эмоционал тон гуруҳнинг психологик муҳити дейилади. Гуруҳ аъзолари томонидан риоя қилинадиган феъл-атворнинг умумий қондалари гуруҳий мезонлар деб аталади: социал психологияда ўрганиладиган кичик гуруҳларни тадқиқ этувчи таъкидлаб ўтилган асосий мезонлар уларнинг тавсифланишини белгилайди.

Схеманинг умумий таркибини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳар қайси муайян гуруҳга тааллуқлилик ўзига хос хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан ажралиб туради.

1. Шартли (номинал) гуруҳ – бошқа гуруҳлар таркибига кирмаган шундай кишиларни ўзига бирлаштиради. Одамларни бундай гуруҳларга ажратиш, асосан илмий мақсад учун зарурат сифатида амалга оширилади. Ўзаро мулоқотга киришмаган, умумий мақсади бўлмаган тасодифий субъектлар тавсифини бериш учун реал гуруҳ қатнашчилари томонидан йиғилган миқдорий натижалар қиёсланади. Номинал гуруҳларга қарама-қарши қўйиш учун реал гуруҳ алоҳида типга ажратилади. Бунда кичик гуруҳ таърифини тўла аниқлашга имкон берувчи дарҳақиқат инсонларни бирлаштириб турувчи яққол микро тузилма гавдаланади.

Табиий гуруҳ деганда экспериментатор хоҳишига боғлиқ бўлмаган, ўзидан ўзи муайян мойиллик асосида бирлашувчи субъектлар тузилмасини тушунмоқ лозим. Бундай гуруҳларнинг вужудга келиши ва ривожланиши жамият эҳтиёжи ёки уларга кирувчи кишиларнинг интилишига асосланган ҳолда рўёбга чиқади.

Бундан фарқли ўлароқ экспериментал гуруҳлар экспериментатор томонидан илмий мақсад ва илгари сурилган фаразни текшириш учун ташкил этилади. Улар ҳаракатдаги гуруҳлар қаторига киритилса ҳам, кўпинча лаборатория шароитида муваққат ҳукм суришга (ҳамкорликка) қаратилган бўлади.

Шартли ёки номинал гуруҳлар деганда кишиларни сунъий тарзда тадқиқотчи томонидан ажратиш кўзда тутилади. Булардан фарқли ўлароқ бошқа жамики гуруҳлар жамиятда яққол ҳукм суради, ижтимоий бирлик туйғуси ёш ва касбий хусусиятлар аъзоларда аниқ ўз ифодасини топади.

Табиий гуруҳлар формал ва ноформал тоифаларга ажратилади, бошқача сўз билан айтганда расмий ва норасмий деб ҳам номланади. Биринчиси иккинчисидан шуниси билан фарқланадики, бунда жамият томонидан расмий тан олинган ташкилот доирасида ташкил қилинади ва фаолият кўрсатади. Иккинчи тоифага тааллуқли бирлашма эса мазкур муассасалардан ташқарида ҳукм суради. Масалан, биринчи курс гуруҳи (расмий) ва камолот ёшлар ҳаракати (норасмий). Расмий гуруҳ мақсад ва вазифалари мазкур гуруҳ беркитилган ташкилот олдидаги топшириқдан келиб чиққан ҳолда ташқаридаги турткига асосланади. Норасмий гуруҳ мақсади ўз аъзоларининг шахсий қизиқишлари (мотивлари) негизига асосланади ва шу тариқа вужудга келади ҳамда ҳукм суради, аммо расмий ташкилотлар мақсадига мос тушиши мумкин ёки мутлақо фарқ қилади.

Кичик гуруҳлар референт ва нореферент тоифаларга ҳам ажратилиши мумкин. Референт гуруҳ – бу ҳар қандай реал ёки шартли (номинал) кичик гуруҳ ҳисобланиб, инсон унинг аъзоси бўлишини хоҳлайди ёки ўз интилиши билан унинг сафига ўзини киритади (символик тарзда, спортда ва ҳ.к.). Референт гуруҳда шахс тақлид қилиш учун ўзига намуналар топади. Унинг мақсади ва қадрияти, меъёри ва шакли, фикри ва ҳис-туйғуси, ҳукми ва

фикри, тадқиқот ва тақлид учун қимматли намунага айлана боради. Нореферент кичик гуруҳ деб шундай тоифани аташ мумкинки, бунда шахснинг характерологик хусусиятлари, хулқ-атвори умумият учун бегона ҳамда бефарқдир. Шу иккала гуруҳ орасида аксилреферент тоифаси ҳам ҳукм суриши мумкин. Унинг аъзолари психологияси ва хулқ-атвори инсон учун мутлақо қабул қилишга ярамайди, танқид қилинади, ҳатто рад этилади.

Табиий гуруҳлар юксак ривожланган ва қуйи ривожланган тоифаларга ажратилади. Қуйи ривожланган гуруҳларда: самарали ҳамкорлик фаолияти, тан олинган лидерлар, мажбуриятларни аниқ тақсимлаш, шаклланган системали ўзаро таъсир, силлиқ ишбилармонлик ва шахсий ўзаро муносабатларда етарли психологик умумийлик йўқ. Юксак ривожланган тоифа юқорида таъкидланган талабларга жавоб берувчи омиллар, социал-психологик бирлик (умумийлик) мавжуд эканлигини намоён этиши билан тавсифланади.

Қуйи ривожланганлар қаторига шартли ва лаборатория тоифаларига мансублар киради.

Юксак ривожланган кичик гуруҳ ичида жамоа алоҳида аҳамият касб этади. Ривожланган жамоа шу билан тавсифланадики, биринчидан, фаолият унинг учун яратилган ва у амалиётда қатнашади, нафақат мазкур жамоа учун, балки кўпчилик одамлар учун ижобий аҳамият касб этади. Жамоада шахслараро муносабатлар одамларнинг ўзаро ишонч, очиқчиройлик, поклик, виждонийлик, батартиблик, ўзаро ҳурмат асосига қурилади.

Кичик гуруҳни жамоат деб аташ учун у бир қатор юксак талабларга жавоб бериши керак. Унга юклатилган топшириқларни муваффақиятли бажариш (фаолият самарадорлиги тўғрисида сўз боради), юксак ахлоқлилик, юқори инсоний муносабатлар, ҳар қандай аъзосининг шахс сифатида шаклланиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш, ижодиётга қобилиятли бўлишни таъминлаш ва ҳоказо. Яъни алоҳида ишловчи индивидларга микдорий йиғинди тарзида қарагандан кўра, гуруҳ сифатида одамларга кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқ. Юксак ахлоқий меъёрлар асосига қуриладиган шахсий ва ишбилармонлик ўзаро ҳар хил муносабатларнинг дифференциаллашган тизими шаклланган, психологик жиҳатдан камолотга эришган

кичик гуруҳ жамоа деб аталади. Бундай кўринишдаги ўзаро тушунув ва ҳамдардлик негизига қурилган муносабатлар жамоавий дейилади.

Жамоавий муносабатлар деганда нима тушунилади? Бундай муносабатлар ахлоқийлик, масъулият, очиқ-ойдинлик, жамоавийлик, мулоқотмандлик, ташкиллашганлик, самарадорлик, бохабарлик ҳис-туйғулари орқали аниқланади. Ахлоқийлик деганда умуминсоний қадриятлар, меъёрлар ва анъаналарга суянган ҳолда жамоа ичида ва ундан ташқаридаги муносабатларни мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошириш ҳодисаси тушунилади. Масъулият деганда шахс мазкур жамоанинг аъзоси ёки аъзоси эмаслигидан қатъи назар унинг тақдирига жамият олдида ихтиёрий равишда ахлоқий ва бошқа масъул вазифаларни жамоанинг ўз зиммасига олиши англанилади. Масъулиятлилик яна шундай тарзда намоён бўлиши мумкинки, бунда жамоа аъзолари ўз сўзларини иш билан тасдиқлайдилар. Ўзига ва бир-бирига талабчан, ўзларининг ютуқ ва муваффақиятсизликларини холисона баҳолайдилар. Интизомга онгли муносабатда бўладилар, ўзларининг шахсий қизиқишларини бошқа кишиларникидан устун қўймайдилар, ижтимоий мулкка жиддий ёндашадилар ҳамда уни авайлаб асрайдилар.

Жамоавийлик асосида янги аъзолар ва бошқа жамоа намоёндалари ҳамда ўз ҳамкорлари билан ўзаро муносабатларни юксак савияда ўрнатиш ва шундай тарзда тутишга қобиллик хусусияти ошкоралик деб аталади. Жамоанинг ошкоралиги амалиётда жамоа аъзоси бўлмаган кишиларга, бошқа жамоа аъзоларига ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш жараёнида рўёбга чиқади. Шунинг учун ошкоралик ташқи кўриниши билан жамоага ўхшамаган ижтимоий бирлашмалардан фарқланувчи муҳим тавсифлардан бири бўлиб ҳисобланади. Жамоавийлик ўз ичига жамоа аъзоларига уларнинг ютуқларига нисбатан узлуксиз ғамхўрлик ва уларнинг бирлигига таҳдид солинишига қарши туришлик қабиларни қамраб олади. Жамоавийлик – бу ўз жамоасида ҳар бир аъзонинг ўзига ишончи ва ижобий анъаналарнинг ривожланишидир. Жамоавийлик туйғуси умумий манфаатдорликка йўналган ҳодисаларга нисбатан жамоа аъзоларининг бефарқ бўлишига йўл қўймайди. Бундай жамоаларда имконият борича умумий бирлик

асосида барча муҳим масалалар уларнинг аъзолари билан бохабарликда ҳал қилинади.

Контактлик ҳақиқий жамоавий муносабатлар учун ўзига хос хусусият бўлиб ҳисобланади. Одоблилик ва ҳурмат, хайрихоҳлик, бир-бирига эътиборлилик, ишончли ўзаро муносабатлар, шахсий, эмоционал, қулай, дўстона муомала контактлиликини акс эттиради. Бундай ўзаро муносабатлар жамоада қулай психологик муҳитни, хотиржам ва дўстона вазиятни таъминлайди.

Ташкиллашганлик жамоа аъзоларининг моҳирона ўзаро таъсирида, аъзолар ўртасида низоларсиз мажбуриятларни бир текис тақсимлашда, бир-бирларининг ўринларини оқилона тўлдириб туришда намоён бўлади. Ташкиллашганлик – бу жамоанинг мустақил тарзда нуқсонларни топиш ва бартараф этишга қобиллиги ҳисобланиб, юзага келган муаммоларнинг олдини олиш ва тезкорликда ҳал қилишдир. Жамоа фаолиятининг натижаси бевосита ташкиллашганликка боғлиқ.

Жамоатда меҳнат (иш) билиш ва унинг аъзолари бир-бирларини яхши тушуниш, ўзаро ишончли муносабатларни ўрнатиш, ишнинг муваффақиятини таъминлаш шартларидан бири бўлиб ҳисобланади. Мазкур билимлар бохабарлилик деб аталади. Хулқ-атвор қоидалари ва нормалари (меъёрлари)нинг ижобий ва салбий томонлари, ишнинг моҳияти ва яқуни, жамоа олдида турган топшириқлар тўғрисидаги билимлар етарли даражада бохабарликдан далолат беради.

Самарадорлик деганда жамоа олдида турган барча муаммоларни муваффақиятли ҳал қилиш тушунилади. Юксак даражада шаклланган жамоа самарадорлигининг кўрсаткичи – супераддитив самара ҳисобланади. Супераддитив самара жамоанинг меҳнатда ҳаддан юксак натижаларга эришиш қобилиятини акс эттиради.

Юқорида мулоҳаза юритилган кичик гуруҳ, яъни жамоа тўғрисидаги мезонларга, талабларга мос тушмайдиган гуруҳ қарийб жамиятда учрамайди. Аммо реал мавжуд бўлган кичик гуруҳлар ичидан қуйи ривожланган жамоалар даражасини эгаллаганлар учраб туради. Бироқ баъзи бир социал-психологик мезонлар бўйича бундай гуруҳлар жамоа номини олишга даъвогарлик қилиши мумкин, гоҳи бошқа мезонлар бўйича улар бу

кўрсаткичга эриша олмайди ҳам. Мазкур моделни идеал сифатида олиб қараш ва жамоа ўзининг ривожланиши жараёнида унга интилиши лозим.

7.2. Кичик гуруҳларнинг тадқиқот тарихи

Социал психологияда биринчи экспериментал тадқиқот кичик гуруҳ муҳитида якка тартибда бажарилган индивидуал ҳаракат самарадорлигини ўрганиш америкалик психолог Н.Трипплет (1887) томонидан амалга оширилган.

Орадан анча даврлар ўтганлигига қарамай, бу йўналиш тезкорликда ривожланишга юз тутмади. Аммо XX асрнинг 20-йилларида чет эл махсус психологиясида мазкур соҳа юзасидан изланишлар бошланиб кетди, асосан эмпирик тадқиқотлар ўтказилди. Ижтимоий воқеликларни схемалар ёрдамида ақлий таҳлил қилиш ҳолатлари айрим олимларни қониқтирмагани туфайли объектив (табиий) омилларни излаш жараёни юзага келди. Германияда М.Мёде АҚШда Ф.Оллпорт томонидан амалга оширилган иккита йирик асарнинг вужудга келиши Н.Трипплет ғояси давом эттирилганлигини намоён қилди.

Ф.Оллпорт томонидан гуруҳнинг ўзига хос тарзда талқин қилиниши ва таъриф берилиши ўша давр учун муҳим аҳамият касб этди. Чунончи, ҳар қайси индивидуал онгда такрорланувчи одатлар, тасаввурлар, идеаллар мажмуасини фақат ана шу онгларда ҳукм суриши гуруҳ дейилади. Ф.Оллпорт гуруҳни аниқ реаллик деб қарашдан воз кечиш ҳодисасини мана бундай тарзда изоҳлашга ҳаракат қилади. Унинг тадқиқотда адекват методларнинг мавжуд эмаслиги тўғрисидаги фикри муаллифнинг позитивистик установакаларига мутлақо мос тушганлигидан далолат беради.

Соҳанинг кейинги даврдаги ривожланишида гуруҳнинг ижтимоий реаллик сифатида баҳоланиши ёки таърифланиши ўз даври учун прогрессив илмий-психологик воқелик ҳисобланди. Чунки индивидларнинг шунчаки тўпланиши эмас, балки уларнинг ҳамкорликдаги фаолияти етакчи омил эканлиги тан олинishi муҳим аҳамиятга эга эди.

XX асрнинг 30- ва 40-йилларида чет эл социал психологиясида юксалиш босқичи тариқасида фан тарихига кириб келди ва бунинг натижасида лаборатория шароитида жиддий экспериментлар амалга оширилди. Ҳатто гуруҳий ҳаракат назарияси ишлаб чиқилди. Жумладан, М.Шериф гуруҳий нормаларни ўрганиш учун лаборатория экспериментларини ўтказди, Т.Ньюком эса худди шундай изланишни дала шароитида олиб борди. В.Уайт қатнашган кузатиш методини тажрибада синаб кўриб, шаҳарнинг ташландиқ четларида “тирик гуруҳ” дастурини амалга оширди. Бунинг натижасида лидерларнинг “қиёфа назарияси” рўёбга чиқди. Худди шу даврларда саноат ташкилотларида бошқарув фаолиятини тадқиқ этган Ч.Бернард гуруҳ жараёнини икки мезонли қараш ғоясини илгари суради. Бу аснода муаммога гуруҳий топшириқларни ечиш нуқтаи назаридан ёндашди, бунда асосий эътибор гуруҳдаги ички мувофиқлик ва жипслик мезонларига қаратилди.

Кичик гуруҳлар назариясининг ривожига алоҳида роль ўйнаган олимлардан бири К.Левиндир. У “гуруҳий динамика” номи билан жаҳонда танилган йирик илмий йўналишнинг асосчидир. Унинг бевосита раҳбарлигида Р.Леппит ва Р.Уальта томонидан гуруҳий муҳитни ўрганиш бўйича тадқиқот ўтказилган ҳамда баҳс жараёнида гуруҳий стандарт хатти-ҳаракатнинг ўзгаришида раҳбарлик услублари ва бошқа муаммолар ўрганилган. К.Левин биринчилардан бўлиб ижтимоий ҳокимият феномени (таъсири), ички гуруҳий низолар, гуруҳий динамика каби социал-психологик масалаларни тадқиқ этган олимдир.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида чет эл психологиясида кичик гуруҳларни ўрганишнинг ижобий бурилиш даври вужудга келди. Илмий материалларнинг татбиқий жиҳатларига нисбатан ижтимоий зарурат, ижтимоий эҳтиёж ва буюртма кучайди. Чунончи, гуруҳий ҳулқ-атвор қонуниятлари ва уларни бошқаришнинг самарали йўллари, усуллари муҳим аҳамият касб этди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин барча мамлакатларда диққат-эътибор бошқа ижтимоий нарсаларга қаратилганлиги туфайли социал-психологик тадқиқотларда ҳам бирмунча пасайиш намоён бўла бошлади. Лекин кичик гуруҳлар психологияси

юзасидан эмпирик маълумотлар тўплаш тугалланди деган хулоса чиқаришга ҳали эрта эди.

XX асрнинг 70-йиллари бошида кичик гуруҳ психологияси ривожланишини аниқлашга хизмат қилувчи бир қатор йўналишлар пайдо бўлди. Жумладан: социометрик йўналиш, психоаналитик мўлжал, умумпсихологик ёндашув, эмпирик–статистик назария, формал-модел концепцияси, қувватлаш (мустаҳкамлаш) концепцияси кабилар.

Рус психологиясида кичик гуруҳлар ва жамоаларни ўрганиш қадимдан психологик ва нопсихологик анъаналарга эга бўлган. Жанговор шароитларда (уруш пайтида) одамларнинг гуруҳий хатти-ҳаракатлари юзасидан бир қатор эмпирик материаллар ва фактларни ўзида мужассамлаштирилган маълумотлар эълон қилинган. Рус психологиясида кичик гуруҳлар психологиясининг ривожланишида В.М.Бехтерев, А.С.Залужский сингари психологларнинг тадқиқотлари, таълимотлари, амалий фаолияти ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Россияда фуқаролик урушидан кейинги йилларда жамоалар психологиясининг тараққиётига таъсир ўтказган илмий йўналишлардан бири йўлбошчилик (рахбарлик) назарияси бўлиб ҳисобланади. Бу соҳада кўпгина тадқиқотчилар илмий изланишлар олиб борганлигига қарамай, уларнинг орасидан П.П.Блонский ва Д.Б.Эльконининг бу борадаги қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. Чунончи, йўлбошчилар типологияси, роллари, механизмлари, динамикаси тўғрисидаги материаллар XXI асрда ҳам мутахассислар эътиборини ўзига тортади.

Психологларга шундай материаллар маълумки, улар XX асрнинг 30-40-йилларида новатор педагог А.С.Макаренко томонидан ишлаб чиқилган жамоа муаммосининг педагогик–психологик ишланмасидир. Шахс ва жамоа, жамоа ва шахс, жамоавий таъсир, фаолиятда шахс шаклланиши, ўзини ўзи бошқариш (ўзини ўзи назорат қилиш ва баҳолаш), жамоанинг бошқарув типлари, муомали услуби (стили) каби қатор муаммолар муаллиф томонидан шахсий–педагогик фаолиятида тадқиқ қилинган ва амалиётда синовдан ўтказилган. Улар ижтимоий гуруҳларни ўрганишнинг методологик принциплари тариқасида фаолиятлилик, тизимлилик, тараққиёт сингариларга асосланган.

Юкорида қисқача таҳлил қилиб ўтилган тадқиқотларда кичик гуруҳнинг феноменологияси хилма-хил тарзда тақдим этилган. Жумладан, ташкиллаштириш, тузилма, бошқариш (раҳбарлик ва лидерлик), хулқ–атворнинг норматив регуляцияси, жипслилик, психологик муҳит, гуруҳий фаолият мотивацияси, эмоционал ва ишбилармонлик муносабатлари, янги сифатларни эгаллаш динамикасида шахс, гуруҳни шаклланиш ва ривожланиш омиллари, механизмлари қабилар.

Собиқ иттифоқ психологиясида иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврида чет олимларининг кичик гуруҳларни ўрганишга йўналтирилган ишлари эмпирик маълумотларни тўплаш, жамоани тадқиқ этиш назарияларини ишлаб чиқишга, ишлаб чиқаришда, спортда, таълим тизимида фавқулоддаги шароитда ва таваккалчилик ҳолатида жамоаларни ўрганишга қаратилгандир.

XX асрнинг 70-йилларидан собиқ иттифоқда гуруҳ психологияси ривожининг иккинчи босқичи бошланган. Мазкур даврда жамоаларнинг иккита стратометрик ва параметрик концепциялари яратилди. Ҳар иккала концепцияда оммавий эмпирик материалларга асосланган ҳолда гуруҳий феноменлар моҳиятини далиллаб беришга ҳаракат қилинди. Худди шу йиллар мобайнида кичик гуруҳлар психологиясининг янги соҳалари юзасидан тадқиқот ишлари йўлга қўйилди. Чунончи, бошқарув фаолияти, шахслараро муносабатлар, бошқарув услублари, соцтренинг, гуруҳий жипслик, гуруҳий қарор қабул қилиш, гуруҳий муаммоларни ечиш, гуруҳий самарадорлик, психотерапия ва бошқалар.

XX асрнинг 80-йилларида гуруҳ психологияси методологияси муаммолари, фундаментал назарияларни кенгайтириш бўйича қатор изланишлар олиб борилди ва муайян ютуқларга эришилди. Эмпирик материалларга асосланган ҳолда кичик гуруҳ психологиясининг таркибий қисмлари бўйича изланишлар давом эттирилди. Жумладан, раҳбарлик ва лидерлик, гуруҳий интеграция ва самарадорлик, социал-психологик тренинг, психологик муҳит (ҳар хил гуруҳларда), гуруҳда шахс хулқ–атвори, шахслараро муносабатлар, ички гуруҳий муносабатлар, гуруҳий жипслик (монолитлик) ва ҳоказо.

XX асрнинг 80-йилларида собиқ иттифоқ психологиясида чет эл психологлари томонидан тан олинган қуйидаги психоло-

гик назариялар устувор аҳамият касб этди. Жумладан, фаолиятли ёндашув, социометрик йўналиш, параметрик концепция, ташкилий-бошқарув назарияси ва бошқалар.

7.3. Жипслик кичик гуруҳ (жамоа)ларда шахслараро муносабатлар барқарорлиги шарти эканлиги

Социал психология фани нуқтаи назаридан жипслик категориясига ёндашишда етарли даражада шаклланиб улгурмаган кичик гуруҳлар билан жамоалар ўртасидаги шахслараро муносабатлар қиёсланганида кескин фарқлар кўзга ташланади. Лекин жипслик масаласига ёндашишда жаҳон психологияси фанида ҳар хил қарашлар, назариялар, тузилмалар, тизимлар мавжуд эканлигини кўрсатмоқда. Бу воқелик эса унинг вужудга келиши, кечиши ва ривожланиши каби иерархия билан узвий боғлиқликда акс этади.

Одатда гуруҳий жипслик гуруҳнинг муҳим сифатларини очишга йўналтирилган муҳим тавсиф тариқасида қўлланилса-да, лекин гуруҳ хусусиятларини талқин этишнинг зарурияти унинг даражаларини аниқловчи усуллар тариқасида талқин қилинади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, гуруҳий жипслик категориясининг таърифи, талқини моҳияти ранг-баранг кўринишларга эгадир. Худди шу боис жипслик тушунчасига таъриф берилганда муаллифлар ҳар хил ёндашадилар ҳамда турлича ифодаланишга имкон яратадилар. Тўпланган назарий ва амалий маълумотлар таҳлилига қараганда, АҚШлик психологларнинг аксарияти куйидаги таркибларни қамраб олишга ҳаракат қиладилар: ишлаб чиқариш самарадорлиги, одамларни ишга жалб этишнинг қуввати (қудрати, кучи), ишдаги жамоавийлик ва ҳоказо. Баъзи бир таърифларда жипсликка куйидагича маъно, моҳият юкланади: гуруҳ аъзоларида самарали хатти-ҳаракатни таъминловчи қудратли куч туфайли гуруҳ доирасида аъзоларнинг мустақкамлигини таъминловчи ва бирлаштирувчи шахслараро мулоқотлар мажмуасидир. Шунингдек, психологлар жипсликни аксарият ҳолларда гуруҳнинг ўз аъзоларига таъсир ўтказиш имконияти билан боғлайдилар. Гоҳо гуруҳ томонидан ўзини ўзи англаш феномени

уйғунлиги билан тавсифланиши ҳам психологик тадқиқотларда таъкидланади. Жипслик кўрсаткичлари деб номланган индексларни олиш(тўплаш)нинг кўпгина усуллари мавжуддир. Шундай индексларни ўзаро таққослаш орқали тадқиқотчилар гуруҳ ичидаги такомиллашув жараёнининг хусусиятлари юзасидан муайян маълумотлар (ахборотлар)ни ажратиб олишга ҳаракат қиладилар. Ҳорижий психологияда қабул қилинган аксарият методикалар гуруҳдаги коммуникация интенсивлиги билан унинг миқдори ёки частотаси ўртасидаги фарзга асосланмайди. Гуруҳнинг жипслиги билан тўғридан тўғри алоқа ҳукм суради. Одатда миқдор билан ижобий ёки салбий ўзаро танловнинг кучи, биринчи навбатда гуруҳий сифат тавсифининг муайян даражаси эканлигидан дарак берувчи феномен жипслик деб номланади.

Г.Хоманснинг тахминига кўра, контактлар (алоқага киришишлар, мулоқотлар) частотаси ва миқдори, шунингдек, уларнинг давомийлиги гуруҳнинг ички бирлигининг оқибати эмас. Аксинча, гуруҳ аъзолари ўртасидаги коммуникация миқдорининг сунъий равишда кўпайиши шунга олиб келадик, бунда етарли жипслашмаган гуруҳ фавқулудда жипслашган кўринишга эга бўлади. Баъзи бир аъзолар эса контактларнинг кўпайиши натижасида аста-секин бир-бири билан қадрият, ижтимоий меъёрлар бўйича ўхшаш бўла борадилар.

Д.Моренонинг фикрича, гуруҳда жипсликнинг юксак даражасига эришиш учун уни (гуруҳни) қайта ташкил қилиш лозим. Бунда ҳамкорликни тан олмайдиган аъзоларни камайтириш, уларни юксак социометрик мақомли шахслар билан алмаштириш керак.

Бундай ёндашув эвазига жипсликни жамоанинг социал-психологик интегратив тавсифи сифатида тўғри (адекват) аниқлаш имкони вужудга келади. Баъзи бир муаллифлар жипсликнинг ўзига хослигини намоён этиш мақсадиди қатор йўллар, воситалар ва усуллардан фойдаланадилар. Бунга ўхшаш тадбирлар олинган коэффицентларни жамоадаги шахслараро жипслик моҳиятини адекват акс эттириш имкониятидан маҳрум қилади.

Шунга ўхшаш ёндашувлар таъсирида В.В. Шпалинский томонидан алоҳида принципга асосланувчи дастур ишлаб чиқилган ва амалиётга татбиқ этилган ва эксперимент асосига шундай

вазифа (топширик) қўйилган. Бунда, энг аввало, шуни ҳисобга олиш керакки, гуруҳнинг энг муҳим зарурий тавсифи – бу тизимнинг бирлиги (барча учун умумийлиги), унинг қадриятга йўналганлиги, мақсадлари, меъёрлари, установакалари гуруҳнинг барча аъзолари учун ягона яхлитлик тариқасида гавдаланади.

Маълумки, шахс тузилишининг энг динамик қисми – бу унинг ижтимоий шартланган хусусиятларидир (йўналганлик, мотивлар, установакалар, меъёрлар, қадриятга йўналганлик ва бошқалар).

Гуруҳнинг қадриятга йўналганлик бирлиги унинг жипслиги кўрсаткичи сифатида намоён бўлади, аммо гуруҳ аъзоларининг ҳар қандай муносабатларда баҳолари ва позициялари, шахснинг юксак даражада шаклланиши айнан мос тушиши тахмин қилинмайди. Жумладан, дидлар, нафосат қадриятлари, китобхонлик қизиқишлари, умумий интилишлари тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин. Турли-туман, беўхшов намоён бўлаётган психологик тасвир, кўринишлар, уларнинг йўналганликлари гуруҳда жипслик сақланишига тўсиқ бўла олмайди. Жамоада қадрий йўналганлик бирлиги – бу энг аввало ахлоқий ва ишбилармонлик доирасида баҳолаш тизимининг шаклланиши, ҳамкорлик фаолият мақсади ва вазифаларидаги мутаносибликдир. Чунончи, гуруҳ аъзоларининг бир қисми ҳисоблайдиларки, гуруҳ аъзолари олдига қўйилган вазифани бажариш қийин, чунки гуруҳ раҳбарининг чуқур билимга эга эмаслиги туфайли уни бажаришни таъминлай олмайди. Гуруҳнинг бошқа аъзолари юқоридаги мулоҳазага нисбатан қарама-қарши фикрга эга бўлишлик шунга ўхшаш келишмовчилик гуруҳга хос табиий ҳолат эканлигини тан олиш (таъкидлаш) жипслик тўғрисида фикр юритишга имконият бермайди.

Жамоа тузилмасининг чуқурроқ қобиларида ҳам гуруҳий жипслик унсурларини учратиш мумкин. Жумладан, унинг ўзагида (ядросида), жамики социал-психологик феноменларини детерминациялашда кузатилади. А.И.Донцов тадқиқоти натижалари таҳлилининг кўрсатишича, ўзак қобилида предметли фаолиятга нисбатан муносабатларни тавсифловчи иккинчи таркибдан фарқли ўлароқ шахслараро қатлам ички гуруҳий фаоллик асосига қурилади. Муаллифнинг таъкидлашича, жамоанинг

юксак даражасини интеграциялаш феномени вужудга келади. Унинг жипслиги предметли қадрий бирлик сифатида намоён бўлади. Предметли қадрий бирлик гуруҳий “ўзакдош” жараёнлар даражаси қадрий йўналганлик бирлиги тариқасида гавдаланади, ҳамкорлик фаолияти предметининг ёлғиз (ягона) қадрият моҳияти индивидуал фаолиятнинг билвоситалик ҳаракатида ифодаланади.

Ҳар қандай вазият ва шароитдан қатъи назар мазкур муҳим ва мураккаб педагогик муаммо социал-психологик тадқиқотларнинг натижаларига аҳамият бермаган ҳолда ўрганилиши ёки ҳал қилиниши лозим.

Жамоада жипсликнинг муҳим шаклларини намоён қилиш типларидан бири – бу яхлитликдир. Одатда ушбу муҳитда шахс англаган ёки англамаган ҳолда ўзини идентификация қилади.

Ҳақиқий жамоа учун муваффақият ва муваффақиятсизлик жараёнида қайғуриш, эмоционал илиқлик ва ҳамдардлик, қувонч ва ғурур, эътиқод шахс хислатлари мужассам бўлиши шарт. Бундай ҳолатларнинг мавжудлиги деб номланишга имкон беради. Унга четдан келиб қўшилувчи одамлар учун очиклик хусусияти билан ажралиб туради. Унинг аъзолари умумий мақсад рўёбга чиқиши учун ўз улушини қўшишга ҳамиша тайёр. Бундай психологик феноменларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тўғрисидаги маълумот гуруҳ ва жамоаларни дифференциациялашга диагностик кўрсаткич сифатида хизмат қилиши мумкин. Амалдаги эмоционал идентификациянинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги гуруҳдаги шахслараро муносабатлар даражасини аниқлашга имкон беради. Шу билан бирга ундаги жипсликни ҳам белгилашга хизмат қилади. Эмоционал қайғуришга эҳтиёж, ҳамдардлик туйғусига мойиллик туғилиши инсонга берилган фазилат эмас, балки улар онтогенезда одамларда шаклланиб боради.

Инсоннинг бундай эҳтиёжини қондириши кўп жиҳатдан ўзининг бошқа гуруҳ аъзолари билан нечоғлиқ идентификациялашганига ҳамда ҳар қандай аъзога нисбатан фрустрацион ҳолатларни бартараф этиш ҳаракатларида шахсий нуктаи назарини фаол йўналтиришига боғлиқ.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, амалдаги гуруҳий

эмоционал идентификация ғояси В.А.Петровский томонидан ишлаб чиқилган. Умумий концептуал режа ва тадқиқотнинг аниқ методикаси А.И.Папкин томонидан экспериментал тарзда ўрганилган. Олинган натижалар эса ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан таҳлил этилган (умумлаштирилган). Тадқиқотнинг назарий асосини стратометрик концепцияга етакловчи позиция ташкил этган. Лекин ундан фарқли ўлароқ гуруҳий ўзаро таъсир билан гуруҳий ўзаро муносабатлар ўртасидаги ўзига хосликни фарқлашга йўналтирилгандир. Ушбу қарашга биноан гуруҳий ўзаро таъсир шахслараро муносабатдаги коммуникатив, операционал, аъзолараро алоқаларнинг мажмуаси сифатида қаралади (талқин қилинади). Бу социал–психологик воқелик ҳозирги фавқуллоддаги дақиқада фаолиятнинг бир гуруҳ вазифалари муайян фаоллашувини аниқлаш учун хизмат қилади.

7.4. Гуруҳ ва жамоаларда лидерлик муаммоси

Лидерлик – бу гуруҳ аъзоларининг ўзаро таъсири, ҳамкорлик фаолияти ва шахслараро муносабатлар ва муомаласи маҳсули натижасига биноан уни дифференциация қилиш усулларида биридир. Гуруҳ таркибидаги шахсларнинг муомаласи ва ўзаро таъсири маҳсули сифатида вужудга келган лидерлик аста–секин мураккаб социал–психологик феноменга айлана боради.

Моҳиятан лидерлик гуруҳий ривожланишнинг муҳим психологик тавсифи сифатида рўёбга чиқади ва у ўз табиати жиҳатидан нафақат психологик ёки эмоционал–психологик, балки социал–психологик маъно касб этади. Шунини таъкидлаш жоизки, ҳозирги АҚШнинг социал психологиясида лидерликни кичик гуруҳ аъзоларининг ўзаро психологик муносабатлари тариқасида талқин қилишга интилиш тобора оммавийлашиб бормоқда. Уни раҳбарликка табиатан ижтимоий, сиёсий хусусиятли жараён тарзида қарама–қарши қўйиш одатий тус олмоқда. Бундай ёндашув негизида кичик гуруҳлар кишиларнинг эмоционал–психологик бирлиги (умумияти) сифатида қараш ёки талқин қилиш ётади.

Гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ўзининг ишбилармонлик ва шахслик хислатларига биноан масъулият ва бурч ҳисларининг

шаклланганлик даражасига кўра, умумий ишда иштирок этади. Гуруҳ томонидан унинг хизмати ҳамда қобилиятининг тан олиниши туфайли куршаб турган муҳитда, гуруҳ тузилмасида, гуруҳий–ташкилий тизимда муайян мавқени эгаллашга эришади. Унга ушбу нуктаи назардан қараганда, гуруҳ тузилишининг ўзига хослигини ифодаловчи тизим, иерархик хусусиятли ижтимоий воқеликни унинг аъзолари ранг–баранг мавқеининг мажмуаси тариқасида қараш мумкин. Мазкур тузилманинг энг муҳим хусусиятлари тарзида унинг эгилувчанлиги, пластиклиги, динамиклиги, мослашувчанлиги кабиларни таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқ. Гуруҳ ёки жамоада унинг аъзоларини ижтимоий фойдали фаолият билан шуғулланиши натижасида ўз обрўси ва мавқеини ўзгартириш имконияти мавжуд. Шунингдек, ҳамкасблари, ўртоқлари томонидан унинг тан олиниши, қўллаб қувватланиши туфайли обрў–эътибор қозонади.

Лидерлик – бу гуруҳий ривожланишни акс эттирувчи мураккаб социал–психологик жараён ҳисобланиб, унинг натижасида гуруҳий тузилманинг вужудга келиши ва дифференциациялашуви амалга ошади. Психологик маълумотлар таҳлилига асосланган ҳолда лидерлик билан раҳбарликни айнийлаштириш ёки уларни бир–бирига қарама–қарши қўйиш мумкин эмас.

Ҳозирги замон психолог тадқиқотчиларининг таъкидлашлари, лидерлик ва раҳбарлик гуруҳий фаолиятда максимал самарага эришишнинг социал–психологик таъсир ўтказишнинг усуллари ва механизмлари интеграцияси ҳамда ўзаро муносабатнинг персонификациялаштирилган шакллари. Лидерлик феномени норасмийлик хусусиятига эга бўлиб, ўз табиатига кўра, шахслараро муносабатларни бошқариш хислати сифатида тавсифланади. Ундан фарқли ўлароқ раҳбарлик ижтимоий ташкиллашув доирасидаги шахслараро муносабатларни расмий бошқариш ва бажариш мавқега эгаликни акс эттиради.

Е.С. Кузьминнинг нуктаи назарича, раҳбарлик – бу гуруҳда меҳнат фаолиятини раҳбар томонидан бошқариш жараёни ҳамда жамият меъёрий ҳужжатларига, маъмурий–ҳуқуқий ваколатга асосланган ҳолда ҳокимият билан ижтимоий назорат ўртасидаги воситадир. Билдирилган мулоҳазаларга қараганда, лидерликни ҳамкорлик фаолияти қатнашчиларининг шахсий ташаббуси тар-

зида гуруҳ аъзоларининг фаолиятини ҳамда ўзаро муносабатларининг ўзини ўзи бошқариш қабалида ички ташкиллаштириш феномени сифатида талқин қилиш жоиз. Бунда якка шахс ўз ихтиёри билан шахсий ташаббускорликда ўзига муайян масъулиятни олади. Жараён эса ундан хизмат йўл-йўриқлари ҳамда фармойишларига ижтимоий меъёрларга расмий равишда риоя қилишни талаб қилади.

Н.С. Жеребова томонидан лидерлик бўйича олиб борилган тадқиқот натижаларида кўрсатилишича, фаолиятнинг ўзига хос томонлари, ўзига хослиги (ўқиш, ижтимоий фойдали меҳнат, жамоат иши, ҳордиқ) инструментал ҳамда вазиятбоп лидерларни вужудга келтиради. Худди шунга ўхшаш маълумотлар В.В. Шпалинский раҳбарлигида ўтказилган тадқиқотларда ҳам олинган. Талабаларда ва меҳнат жамоаларида ўтказилган тажрибаларда аксарият ҳолларда моҳиятан фарқланувчи тўрт хил фаолият (хатти-ҳаракат) турларида лидерлар турли шахслар эканлиги аниқланган. Ҳамкорлик фаолиятининг барча кўринишларида айнан бир киши шахсий лидерлигини намоён қилиш ҳодисаси жуда кам учрайди.

7.5. Гуруҳларда шахсларо муносабатлар динамикаси

Социал психология фанида кичик гуруҳларни тадқиқ этиш деганда одатда ўзининг бошлангич шарти сифатида муайян гуруҳнинг турғун ҳолатдаги психологик тавсифи, яъни унинг чегараси, таркиби, тузилиши ва композицияси назарда тутилади. Маълумки, социал-психологик таҳлил қилишнинг асосий вазифаси – бу гуруҳ ҳаётида ва ҳамкорлик фаолиятида содир бўладиган ўзгаришлар, жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, вазиятлар, муносабатлар ва ўзаро таъсирни ўрганишдир. Уларни психологик нуқтаи назардан ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан таҳлил қилиш иккиёқлама муҳим аҳамият касб этади: биринчидан, қай йўсинда ўзаро мулоқот, шахсларо муомала ҳамда ҳамкорлик фаолиятининг қонуниятлари айнан бу ўринда коммуникатив, интерфаол ва перцептив жараёнларининг аниқ мазмунини ёки негизини вужудга келтиради; иккинчидан, кичик

гуруҳнинг алоҳида шахсга нисбатан ўтказиладиган ижтимоий таъсирларнинг, шунингдек, катта гуруҳларда шаклланадиган кадриятлар, анъаналар, ижтимоий меъёрлар ва установкаларнинг яхлит тизими мазмунининг механизми нимадан иборат эканлигини намоиш қилмоқ жоиз. Шунинг билан бирга, тескари алоқа ёки ҳаракатни, яъни айнан қандай қилиб шахснинг гуруҳдаги ҳамкорлик фаолиятида ўзлаштирилган таъсир этиш (ўтказиш) кўникмаларини амалга оширишни ҳамда самарали натижа бериш имконини аниқлаш жуда муҳим аҳамиятга эга. Худди шу боис кичик гуруҳларда юзага келаётган жараёнларнинг у ёки бу кесимини аниқлаб бериш, намоиш қилиш катта аҳамият касб этади. Бироқ бу кўрсаткич мазкур муаммонинг атиги бир жиҳати, холос. Бошқа жабҳаси ундан ҳам қолишмайдиган қийматга эга бўлган масала – бу гуруҳ қандай ривожланишини, у ўз ривожланишида қандай босқичларнинг босиб ўтишини, ҳар бир босқичда турлича гуруҳий жараёнлар ҳар хил ўзгариши ҳамда қандай шаклларга эга бўлишини кўрсатишдир. Худди шу сабабдан кичик гуруҳда юзага келадиган динамик жараёнларга дахлдор деб ҳисобланиши қабул қилинган кўринишларнинг турлари, чунончи, мактабда аниқланган гуруҳий ўзгариш ўсишга қараганда, кўлами жиҳатдан сезиларли кенгрокдир.

Бу ўринда шунини айтиш жоизки, “гуруҳий ривожланиш ёки ўзгариш” ибораларининг ўзи учта турли хил кўринишларда қўлланилиши мумкин. Энг аввало, ушбу ибора билан боғлиқ социал психологияда кичик гуруҳларни ўрганишдаги маълум бир йўналиш мавжуд, албатта бу К.Левиннинг илмий-психологик мактабидир. Шунини таъкидлаш жоизки, бу жараёнда нафақат мазкур илмий мактабда тадқиқ қилиш изланиш предметига киритилган муаммолар мажмуаси назарда тутилишидан ташқари, қолаверса ушбу муаммоларни ечишнинг аниқ шакли, воситалари, усуллари ҳам йўналишнинг диққат марказида турган. Мулоҳаза юритилаётган иборанинг иккинчи мазмуни, моҳияти, маъноси шуки, бунда кичик гуруҳларни ўрганишда фойдаланиш мумкин бўлган ҳамда К.Левиннинг илмий мактаби намояндалари томонидан ишлаб чиқилган муайян услубларнинг татбиқий жиҳатларини аниқлаш билан боғлиқдир. Бироқ муаммоларни ечиш услубиятлари кейинчалик бошқачароқ назарий схемаларда

кўпинча фойдаланилган, худди шу боисдан иборанинг иккинчи маъноси К.Левин мактабига айнан тааллуқли дейиш ҳам шарт эмас. У кўпроқ кичик гуруҳларнинг турли объектив ва субъектив тавсифларини аниқлаш учун ўзига хос экспериментал лаборатория тадқиқотларининг алоҳида туркумига алоқадордир. Шунингдек, муҳокама қилинаётган иборанинг учинчи маъноси ҳам мавжуд. Бунда “гуруҳий ўзгариш ва ривожланиш” ибораси остида гуруҳнинг турғун ҳолатидан фарқли ўлароқ унда бир вақтнинг ўзида, маълум вақт оралиғида содир бўладиган ва унинг ривожланишини кўрсатадиган тараққиёт, ўзгариш жараёнларининг мажмуи ҳам тасаввур қилинади.

Шуни эслатиб ўтиш керакки, мазкур жараёнлардан энг муҳими – бу қийматга эгалари, аҳамиятга моликлари куйидагилардир: энг аввало, бу кичик гуруҳларнинг тузилмавий, ташкилий жараёнидир. Хусусан, бунга кичик гуруҳларнинг шаклланиши усулларини унга киритишдан ташқари, гуруҳни барқарор, монолит қиладиган шундай психологик механизмларни, жумладан, шахсга гуруҳий тазйиқ ўтказиш феноменини (у социал психологияда анъанага айланган “гуруҳий ривожланиш ва ўзгариш” га тааллуқли эмас) ҳам киритиш мақсадга мувофиқ.

Кейинчалик мана шу анъанавий тарзда ўрганиладиган “гуруҳий ривожланиш, руҳий ўзгариш” жараёнлари, чунончи, гуруҳий жипслик, етакчилик, гуруҳий бирлик асосида бир қарорга келинадик, натижада гуруҳни бошқариш жараёнларининг мажмуи, унга раҳбарлик қилиш фақатгина етакчилик феномени ҳамда гуруҳий қарор қабул қилиш билан чекланиб қолмасдан, балки у бироз ўзгартирилган ҳолда бошқа бир қатор механизмларни ҳам ўзида бирлаштиради. Ривожланиш, ўзгариш (бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш) динамик жараёнларининг бошқа бир жиҳати ҳамкорликдаги фаолиятнинг такомиллашиши натижасида вужудга келадиган гуруҳий ҳаёт ва фаолият кўринишида мужассамлашади. Шу нарсага эътибор қаратиш жоизки, унга қўшимча тарздаги феноменларни айрим ҳолда қайтадан таҳлил қилиш талаб этилади. Гуруҳ шаклланиши ва ривожланишининг ўзига хос натижалари тариқасида унинг жамоага айланиши, юксакроқ босқичга ўсиб ўтиши хусусиятларини текшириш лозим. Социал-психологик нуқтаи назардан масалага ёндашилганда, жамоани

шакллантириш жараёнларини худди шу боисдан ҳам гуруҳда намоён бўладиган ривожланиш, ўзгариш жараёнлари таркибига киритиш шарт.

Индивиднинг рухий ривожланиши тўғрисида мулоҳаза юритилганда, аввало унинг шаклланиш босқичларининг ўзига хос хусусиятлари, муайян атамалар билан номланиши кўз ўнгимизда мужассамланади. Психология тарихида то ҳозиргача учта атамдан, жумладан, индивид, шахс ва индивидуаллик тушунчаларидан фойдаланиш анъана тусига кирган. Психология фанининг XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб, то XXI асрнинг ҳозирги давригача индивиднинг таркиб топиши муаммосига бир қатор ўзгартиришлар киритилди. Собиқ Иттифоқ психологиясининг йирик намояндалари назариялари, ёндашувларига асосланиб, шунингдек, тасаввуф таълимотига суянган ҳолда қуйидаги иерархия юзасидан мулоҳаза юритиш мумкин: индивид (одам), инсон, шахс, субъект, комил инсон (Э.Ғ. таъбирича) тушунчалари негизида камолот босқичларига социал-психологик тавсиф бериш айти мумкин.

Индивид (одам) сут эмизувчилар синфига дахлдорлик, биологик жонзод эканлиги унинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлик, қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этган мияга эгаллиги, сут эмизувчилар таснифига кириши унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзод сифатида одам онг билан қуролланганлиги туфайли борлиқни онгли акс эттириш қобилиятидан ташқари, ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имкониятига ҳам эгадир.

Шахс: меҳнат туфайли ҳайвонот оламидан ажралиб чиқди ва жамиятда ривожланувчи тил ёрдами билан, бошқа кишилар билан муомалага киришувчи одам эволюцион йўл билан шахсга айланади. Шахс шаклланишининг ижтимоий моҳияти унинг асосий психологик тавсифи ҳисобланади. Бизнингча, унга қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқ: “Муайян жамоа (гуруҳ) аъзоси, жисмоний, жинсий, ижтимоий камолотга эришган, биологик ва социологик шартланган хислатлар эгаси, ўз имкониятларини рўёбга чиқарувчи, билишга интилувчи, фаолият, хулқ-атвор, муомала субъектига шахс деб аталади”.

Индивидуаллик: ҳар қандай инсон бетакрор ўзига хос хусусиятларга эга. Шахснинг ўзига хос қирраларнинг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуаллик шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Комил инсон: субъектнинг инстационал, супер стационал таркибларини ўзида мужассамлаштирган, табиат ва жамият қонунлари ҳақидаги билимларнинг соҳиби, хулқ-атвори тўқис, ўзлигини бизлик билан умумлаштирган, бошқа одамлар тўғрисидаги тасаввурларни кашф қилувчи донишманд зот (аллома, даҳо) комил инсон дейилади.

Шахс бу ижтимоий муносабатлар, ўзаро таъсирлар маҳсули сифатида тавсифланиб, у психологияда энг кўп қўлланиладиган тушунчалар қаторига киради. Психологияда тадқиқ этиладиган жамики феноменлар айнан ушбу тушунча атрофида ўрганилади. Инсоннинг руҳий камолоти қонуниятларини таҳлил қилганимизда, албатта шахснинг ижтимоийлигини, айнан у жамият билан боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтишимиз лозим.

Шахс билан жамиятнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти давомида ушбу жараёни бошқараётган, ўзгаришларни юзага келтираётган асосий омиллар сифатида биологик ва социал хусусиятларга эга. Бола ривожланишининг дастлабки босқичларида биологик-ирсий омиллар устуворлик қилган бўлса, кейинчалик унга социал омилларнинг таъсири ортиб боради. Шунинг учун шахсни ўрганишда бевосита унинг ижтимоий муҳити, ижтимоий нормалари доирасида изланишлар олиб бориш лозим.

Ижтимоий ёки социал муҳит – бу инсоннинг аниқ мақсад, реал вазифа ва режалар асосида ҳаёт-фаолият кўрсатадиган маънавий-руҳий дунёсидир. Худди шу боисдан ҳар бир инсоннинг ижтимоий олам (борлиқ) билан алоқаси, мулоқотга киришиши унинг имконияти, турмуш тажрибаси, маданияти ва қабул қилинган ижтимоий хулқ нормалари, муомала мароми доирасида кечадиган хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Психология илмининг йирик намояндалари, Шарқ алломалари (Фаробий, Беруний, Ибн Сино ва бошқалар) шахс билан жамият алоқалари тизимида инсоннинг туб моҳиятини англаш, унинг ривожланиши ва камолоти қонуниятларини очишга ҳаракат қилганлар. Натижада

шахс билан жамият (борлик) ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг ижтимоий-фалсафий механизмларини кашф қилишга ўзларининг буюк асарларини бағишлаганлар. Социал психология тарихида бу масала юзасидан кўплаб назариялар яратилган бўлиб, улар турли тамойилларга асосланган ҳолда изланишлар олиб борганлар.

Шахс турли ижтимоий муносабатлар тизими таъсирида таркиб топади ҳамда кўплаб ижтимоий институтлар бу жараёнда (оила, маҳалла, ўқув юртлари, меҳнат жамоаси, расмий ва норасмий ташкилотлар, “Камолот” ижтимоий ҳаракати, спорт жамоалари, дин, санъат, маданият, оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик фикри ва бошқалар) фаол иштирок этадилар.

Таъкидлаб ўтганимиздек, индивид (бола) маълум (аниқ) ижтимоий муҳитда, унинг давраси, доираси ичида, бирор кичик ёки бирламчи гуруҳда шаклланар экан, албатта шу гуруҳ талабларига мослаша боради, қоидалари, нормалари, анъаналарига риоя қила бошлайди. Психология фани материаллари таҳлилининг кўрсатишича, аксарият ҳолларда шахс шаклланиши 3 та фазадан ёки босқичдан иборат эканлиги таъкидланади: адаптация (мослашув, кўниқиш), индивидуализация ва интеграция.

Хоҳ кичик, хоҳ катта гуруҳ бўлишидан қатъи назар муайян гуруҳнинг ўзига хос хусусиятлари, анъаналари ва ижтимоий нормалари мавжуд. Нормалар деганда шу жамият ёки жамоанинг ўз аъзолари хулқ-атвориغا нисбатан ишлаб чиқилган ва кўпчилик, умумият томонидан эътироф этилган ҳаракат талаблари мажмуаси тушунилади. Мазкур нормалар миллий (этник), маънавий-ахлоқий, руҳий тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, давр, замон, таракқиёт хусусиятлари ҳам нормаларда ўз аксини топади, шу билан бирга ҳар қайси гуруҳ ўзининг шаклланганлик даражаси, фаолият туридан келиб чиққан ҳолда нормаларни белгилайди.

Социал психология фанида тўпланган материаллар умумлашмасининг кўрсатишича, ҳар бир шахс томонидан ижтимоий нормаларни бажариши (узлуксиз равишда) ижтимоий санкциялар орқали назорат қилиб турилади. Ижтимоий санкциялар деганда нормалар шахс хулқ-атворида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмлари ҳисобланиб, уларнинг мавжудлиги, ижтимоий турмушда ҳукм суриши туфайли ҳар бир шахс алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормала-

рини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қилади. Ҳар бир якка шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ижтимоий нормалар ва санкцияларни биророрта социал ролларни бажариш жараёнида ўз хулқида намоён этади.

Рол – бу шахсга тааллуқли (дахлдор) шундай тушунчаки, унинг у ёки бу ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ бурч мажмуасидан иборат ҳаракатлар мазмунини билдиради. Одатда якка шахс бир даврнинг ўзида бир нечта ролни бажариши мумкин. Бу ўринда унинг ижроси муваффақияти ёки муваффақиятсизлиги тўғрисида мулоҳаза юритилмайди.

Социал психологияда шахс томонидан бажариладиган ҳар бир ролнинг турли вазиятлардаги мавқеи юзасидан тушунча мавжуд. Инсоннинг шахслараро муносабатлар тизимидаги унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб берувчи ўрни, мавқеи – мақом деб аталади. Бир гуруҳ ичида социометрия бўйича ҳар бир статуснинг нуфузи ва обрўси турлича кўрсаткичга эга бўлади, рол эса айнан мақомнинг динамик жабҳаси ҳисобланади.

Гуруҳ ичидаги мақомлар гуруҳни шаклланганлик, ривожланганлик, ташкиллашганлик даражасидан келиб чиқади. Мазкур тушунчалар моҳияти кўп жиҳатдан шахснинг ўзини ўзи баҳолаш хусусиятига боғлиқ. Маълумки, шахс ўзини ўзи баҳолашда референт гуруҳнинг фикри аҳамиятли ҳисобланади. Инсон учун эталон, намуна, ибрат функциясини акс эттирувчи гуруҳ – референт гуруҳ дейилади, чунки ижтимоий турмушда барча учун обрў-эътиборли инсонларнинг фикрига қулоқ солинади.

Гуруҳ муаммолари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, ҳеч иккиланмасдан, ҳар бир боланинг ижтимоий келишув жараёни айнан мазкур гуруҳларда амалга ошишига ишонч ҳосил қилинади.

Социал-психологик маълумотларга қараганда, бола ўзини англай бошлашидан эътиборан у ижтимоий жараённинг биринчи фазасига ёки босқичига кириб боради.

I. Адаптация (мослашув) фазаси (босқичи). Боланинг ижтимоий муҳитга мослашув жараёни у ўз оиласидаги (яқин қариндошлар, аъзолар, фарзандлар ва бошқалар) норма ва санкцияларни қабул қилади, унинг қадриятлари ва мақсадлари таркиб топади. У аста-секин роллар тузилмаси моҳиятига кириб боради.

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, адаптация (мослашув) икки хил кўринишда амалга ошади. Шахс фаол ҳолда гуруҳ муҳитига кириб боради ҳамда гуруҳ муҳитига ўз таъсирини ўтказиши ёки конформ тарзида сустилик билан гуруҳга мослаша бошлайди. Конформлик кузатилаётган, кўрсатаётган инсон ёки индивид ўз фикрларидан воз кечган ҳолда гуруҳдан ажрамаслик учун ўзини нуқтаи назаридан фарқ қилувчи мулоҳазаларни тасдиқлашга ҳаракат қилади.

II. Индивидуализация фазаси (босқичи). Ҳар бир инсон гуруҳий ҳамкорлик фаолиятида иштирок этиш давомида ўз мавқеи ва нуфузини аниқлаб бориши ва мустақил шахс сифатида ўз ички, фақат ўзига хос имкониятларини намоён қилиши индивидуализация босқичининг шаклланаётганидан дарак беради. Кўпинча гуруҳдаги шахслараро муносабатлар шахснинг индивидуал фаоллигини оширади, унинг ишчанлик қобилиятини ривожлантиради, муомалага киришиши учун қулай шарт-шароит яратади, инсоннинг ижодий имкониятларини рўёбга чиқаради. Бу психологик жараён социал психологияда фасилитация ҳодисаси деб аталади. Бунга тескари воқеликни акс эттирувчи жараён социал психологияда ингибиция дейилади. Индивидуализация мураккаб жараёнлар такомиллашувини, ўзлик пухта намоён бўлишини, ўзини ўзи бошқариш шаклланишини тақозо этади.

III. Интеграция фазаси (босқичи). Бу босқич гуруҳни ривожлантиришнинг муҳим фазаси бўлиб ҳисобланади. Гуруҳ ичидаги жараёнларни мувозанатда, ўзаро мувофиқликда, тартибда ҳамда ҳамоҳангликни вужудга келтиришда интеграция намоён бўлади. Интеграция жипслик, монолитлик қарор топиши учун гуруҳ нисбий жиҳатдан узоқроқ муддат ҳамкорлик фаолиятини сақлаб туриш керак. Интеграция жараёни гуруҳда шакллантирилмаса, у ҳолда жипслик, барқарорлик, ўзаро тушунув феноменларининг функционал ҳолати заифлашади. Интеграциялаш жараёнининг намоён бўлиши гуруҳни ташқи ва ички салбий таъсирлардан ҳимоя қилади, ижтимоий муҳитни барқарорлаштиради.

7.6. Кичик гуруҳларда низолар ва уларни бартараф этиш усуллари

Социал психология фанида низолар қуйидагича таърифланади: бирорта вазиятдаги қарама-қарши бўлган ўзаро келишиш имконияти йўққа чиққан тенденциялар, оқим ва йўналиш тўқнашуви низолар дейилади. Низолар салбий ҳиссий кечинмалар билан боғлиқ бўлиб, инсон онгида, шахслараро алоқаларда, шахсларнинг ўзаро, гуруҳ аъзоларининг ички муносабатларида рўёбга чиқиши мумкин.

Ҳар хил йўналишдаги манфаатлар, мотивлар, қизиқишлар, фикр-мулоҳазалар, мақсадлар ва уларни амалга ошириш ҳақидаги тасавурлар ўртасидаги тўқнашувлар низоли вазиятларнинг негизини ташкил қилади.

Социал психологияда низоларни муайян турларга, вариантларга ажратиш негизига кўра, улар ҳар хил кўринишга эга бўлиши таъкидланади. Жумладан, шахснинг ички низолари (раҳбарлик бурчи ва қариндош-уруғчилик ҳис-туйғулари орасидаги низо), шахслараро келишмовчиликлар (раҳбар ва унинг ўринбосарлари ўртасида мансаб, лавозим талашиши, ҳамкасабларнинг мукофот юзасидан норозиликлари ва ҳоказо), шахс ва унга дахлдор ташкилот ўртасидаги келишмовчиликлар, шахслараро муносабатларда юзага чикувчи гина, адоват негизидagi ички (яширин) низолар ва бошқалар.

Социал психологияда низолар горизонтал (ҳамкасаблар орасида) ҳамда вертикал йўналиш бўйича (раҳбар ва унга бўйсунувчилар ўртасидаги зиддиятларга асосланувчи низо) ҳам туркумларга ажратилади. Одатда ижтимоий турмушда кенг тарқалгани вертикал ҳамда аралаш низолардир. Бундай тоифадаги низолар кутиладиганларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Бу воқелик раҳбар учун ҳам фавқулоддаги ҳолат сифатида гавдаланади, чунки бундай вазиятларда аксарият ходимлар раҳбар ҳаракатларини шу низо орқали баҳолашга интиладилар.

Социал психологияда таъкидланишича, низоларнинг келиб чиқиш сабабларига асосланган ҳолда ҳам туркумларга ажратилади. Барча сабабларни тавсифлаш ва моҳиятини очиб беришнинг иложи йўқ. Лекин Р.Л.Кричевский “Агар сиз раҳбар бўлсангиз”

китобида низоли вазиятларни келтириб чиқарувчи сабабларни уч гуруҳга ажратади: а) меҳнат жараёни; б) одамлар муносабатларининг психологик хусусиятлари, шахсларнинг симпатияси ва антипатияси ўртасидаги маданий ҳамда эстетик фарқлари, раҳбарнинг ҳаракатлари ва салбий психологик коммуникация; в) гуруҳ аъзоларининг ўзига хос шахсий сифатлари, ўз ҳиссий ҳолатларини бошқара олмаслик, тажовузкорлик ва низоларнинг ташкилотга таъсири ҳамда уларни бартараф этиш йўллари бўйича тафовутланиши.

Социал психологияда низолар деструктив ва конструктив турларга ажратилади. Конструктив хусусиятга эга бўлган низолар ташкилот ва унинг аъзолари ҳаёти-фаолияти муҳим қирраларига тегишлидир. Қолаверса, бундай тоифадаги низоларни ҳал қилиш ташкилотни самарали ва юксак ривожланиш босқичига олиб чиқади. Деструктив низолар салбий натижаларга олиб келади, аста-секин улар чуқур адоватга ўсиб ўтиши оқибатида гуруҳ ёки ташкилот фаолиятининг самарадорлиги кескин пасайиши кузатилади.

Низоларнинг келиб чиқиш хусусиятлари бўйича ўзаро фарқланишларидан қатъи назар, ўтиш даврида бир хил босқичларни босиб ўтади:

1. Бир-бирига қарама-қарши қизиқишлар, мотивлар, манфаатлар, нормалар ва кадриятларнинг потенциал шаклланишнинг босқичи.

2. Низонинг потенциалдан реал ҳолатга ўтиш босқичи ёки қатнашчилар томонидан қарама-қарши манфаатларни англаши.

3. Низоли ҳаракатлар кечиши босқичи.

4. Низони усул ва воситалар ёрдами билан ечиш босқичи.

Келиб чиқишидан, моҳият жиҳатидан ҳар бир низо ўзига хос тузилишга эга. Худди шу боис ҳар бир низоли вазиятнинг объекти мавжуд бўлиб, у қарама-қарши тарафларнинг технологик ва ташкилий қийинчиликларидан, меҳнат ҳақининг тўланиши, фаолият ёки шахсий муносабатлар хусусиятларидан келиб чиқади. Низоли вазиятларнинг навбатдаги ташкилий унсури – бу қатнашчиларнинг қарашлари, мулоҳазалари, моддий ва маънавий манфаатларидан келиб чиққан субъектив мақсади, вазифалари мажмуаси эканлиги. Низо тузилишининг яна битта тарки-

би – бу унда оппонентлар, карама-қарши нуқтаи назари шахслар мавжудлиги. Низо тузилишининг яна бир таркиби – бу низоли тўқнашув баҳосини, унинг асл сабабини фарқлаш жараёни.

Юқоридагилардан ҳар бир раҳбар шу нарсани эсда сақлаши керакки, низони келтириб чиқарувчи унсурлар мавжуд экан, демак уни ҳал қилиш мумкин эмас, низоли вазиятни куч ишлатиб, фикрий таъсир ўтказиб, ёлғон ваъда бериб ечиб бўлмайди, аксинча низо кўлами кенгайиши, моҳияти чуқурлашиб кетиши мумкин. Агар низонинг тузилишидаги бирорта унсур бартараф қилинса, у ҳолда унинг ечими топилади, албатта.

Низоли вазиятларни ҳал қилишда раҳбар ўзини тутиши муҳим аҳамиятга эга, бу борада мутахассислар низоли вазиятларда ўзини тутиш, уларни ечиш, бошқариш хусусида бир қатор тавсиялар ишлаб чиққанлар. Мемпбурда, Зигерт ва Лайтс хулқатвор моделида низони конструктив ҳал қилиш қуйидаги омилларга боғлиқлиги баён қилинади:

1. Низони адекват идрок қилиш (ўзининг фарзандингизнинг хатти-ҳаракатларига объектив баҳо бериш).

2. Очиқ ва самарали мулоқот олиб бориш (муаммони атрофлича муҳокама қилиш ва вазиятдан чиқиб кетиш йўлларини белгилаш).

3. Ўзаро ишонч ва ҳамкорлик муҳитини яратиш.

Шунинг учун, энг аввало, раҳбар келишмовчиликка, адоватга, ғайрликка мойил шахсларнинг ўзига хос хусусиятларини билиши шарт. Бу йўналишдаги психологик тадқиқот натижаларини умумлаштириб, қуйидагиларга аҳамият бериш керак деган хулосага келдик:

1. Ўз имконияти ва қобилиятига нотўғри баҳо бериш (ўта юқори, жуда паст). Ҳар иккала ҳолатда ўз-ўзини баҳолаши атрофдагиларнинг баҳолашига мос бўлмаслиги келишмовчиликка негиз яратади.

2. Ҳар қандай шароит ёки вазиятда имкониятлари кўрсаткичидан қатъи назар сардорликка (лидерликка), ҳукмронликка интилиш.

3. Раҳбар тафаккурида мустаҳкам шаклланган консерватизм, ўз аҳамиятини йўқотган, эскирган анъаналар ва одатлардан воз кечмаслик.

4. Ҳаддан ташқари, принципиаллик, тўғрисиўзлик, ҳақиқатни юзига айтишга одатланиш.

5. Шахснинг хавотирланиш (безовталаниш), тажовузкорлик, қайсарлик, тажанглик каби хусусиятларини инобатга олиш.

Ҳориж психологлари К.У.Томас ва Р.Х.Килмени ўз тадқиқотларида раҳбарнинг низоли вазиятларда ўзини тутишнинг беш услубини (бўйсунуш, компромисс – ён бериш, ҳамкорлик, лоқайдлик, рақобат кабиларни) психологик тавсифлаганлар.

Раҳбар умумий манфаатлардан (гоҳо шахсий) келиб чиққан ҳолда ҳар бир низоли вазиятда ўзини баъзан фаол ёки суст, гоҳо ҳамкорликда ёки индивидуал тутиши ижобий натижаларга олиб келади. Шунинг учун муайян вазиятни, шахс характерини ҳисобга олган ҳолда муомала ташкил қилинса, ҳар қандай услубдан ҳам самарали фойдаланиш мумкин.

Социал-психологик маълумотларга қараганда, кучли иродали, катта обрўли, мукамал имкониятли одам рақобат услубини қўлласа бўлади. Ушбу шахс учун ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳамкорликни қўллашнинг нафи йўқ, шунинг учун у ўз мақсадига етишиши учун муҳим вазиятда қуйидагиларга эътибор қаратиши лозим:

– Рақобат стратегиясини қўллашнинг имкони бор шарт-шароитлари.

– Низони ҳал қилиш сизни фойдангизга, манфаатингизга хизмат қилса.

– Катта обрў-эътиборингиз ва эгаллаган лавозимингизга суянган ҳолда сиз таклиф қилаётган ечим энг тўғри эканлигига ўзгаларни ишонтирганингизда.

– Сизни шундан бошқа чорангиз йўқ, аммо бундан сиз ҳеч нарса йўқотмайсиз.

– Ўзингизга маъқул тушмаган ечимни топишингиз керак, бироқ бунинг учун сизда етарли асосларингиз бўлиши жоиз.

– Сизнинг қўлостингиздаги одамлар авторитар услубда иш юритаётганингизни маъқул кўрсалар.

Бироқ шахсий, яқин муносабатларда бу стратегиядан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки у шахслараро, ўзаро муносабатларда совуқлик, лоқайдликни вужудга келтириши мумкин. Бу стратегия татбиқ этилганда ҳокимиятингиз

чекланганлиги туфайли раҳбарингиз фикрига сизнинг нуқтаи назарингиз тўғри келмайди. Агар Сиз низони ҳал қилиш жараёнида рақибингизнинг хоҳиши ва талабларини ҳисобга олишга мажбур бўлсангиз, у ҳолда ҳамкорлик услубидан фойдаланинг. Бу стратегия анча мураккаб, чунки у узлуксиз меҳнатни тақозо этади. Бу йўналишни танлаган шахс ўз истак-хоҳишларини тушуна билиши, ўзгаларни тинглаши, ҳис-туйғуларини бошқара олиши зарур. Уни (стратегияни) қўллашдан асосий мақсад узлуксиз ҳамда фойдали ечимни ишлаб чиқиш. Таъкидланган омиллардан бирортаси иштирок этмаса, стратегия самараси пасаяди. Шу боисдан мазкур стратегияни куйидаги вазиятларда қўллаш мумкин: биринчидан, келишиш (муросага келиш) тўғри келмайди, аммо ҳар иккала томон учун ечим жуда муҳим. Иккинчидан, қарама-қарши томон билан муносабатингиз мустаҳкам ва узвий боғлиқ. Учунчидан, асосий мақсад – ҳамкорликда тажриба орттириш. Тўртинчидан, ҳар иккала тараф бир-бирини тенг ҳуқуқли идрок қилиб, ўз фикрларини баён эта олсалар. Бешинчидан, ҳамкасбларнинг нуқтаи назарларини интеграция қилиш ва умумий фаолиятда, ҳамкорлик фаолиятида шахсий иттифоқини кучайтира олсалар.

Муросага келиш услубининг аҳамияти шундаки, одатда ҳар иккала тараф ўзаро ёнбериш орқали умумий қарорга, битимга келадилар. Бу ҳамкорлик услубига ўхшаб кетади, лекин у бирмунча юзакироқ амалга оширилади. Ҳар иккала тарафнинг хоҳишлари бир хил, лекин бир вақтнинг ўзида бу истаклар бажарилишига имкон йўқлигини улар тушуниб турадилар. Чунончи, битта лавозимни ёки битта хонани эгаллашга интиладилар. Бу услуб қўлланилганда ҳар иккала томон фавқулоддаги вазиятда рози бўладилар, шунинг учун умумий қарорга келадилар.

Бу услубдан куйидаги вазиятларда фойдаланиш мумкин:

– Ҳар иккала тарафнинг даъволари асосли, аҳамияти эса тенг бўлса.

– Истагингизнинг бажарилиши сиз учун катта аҳамиятга эга эмас.

– Бошқа шаклдаги ечим топишга на вақт, на имконият йўқ, ўзга ечимни қўллаш эса кўзлаган самарани бермайди.

Маълумотларнинг таҳлилига қараганда, мурасага келиш услуби ҳамма нарсани йўқотишдан кўра, ижобийроқ, самаралироқ деб баҳоланади.

Сиз учун ечилаётган муаммо унчали муҳим ҳодиса (воқелик) эмас. Шу сабабдан ҳуқуқингизни талаб қилмайсиз, ҳамкорлик фаолиятини амалга оширишга хоҳишингиз ҳам йўқ бўлса, шунингдек, низони ечиш учун куч-қувват ҳамда вақт сарфлашни истамасангиз, у ҳолда ўзингизни олиб қочиш услубидан фойдаланишга йўналтиринг. Бирор томоннинг имкониятлари юқорироқ ёки ўз ноҳақлигини англаган, ҳатто алоқаларни узиш вақти юзага келганда, бу услубдан мана бундай вазиятларда фойдаланиш мумкин:

1) келишмовчиликнинг сабаби сиз учун аҳамиятсиз бўлганлиги туфайли ўз куч ва қувватингизни ундан ҳам аҳамиятлироқ, кадр-қийматлироқ нарсаларга сафарбар қиласиз,

2) низони ўзингизнинг фойдангизга ҳал қилмайсиз ва уни истамайсиз,

3) сизни эгаллаган лавозимингиз низони сизнинг фойдангизга ҳал қилишга имкон бермайди,

4) сиз вақтдан ютмоқчисиз, шу боис, шароитни мукаммал ўрганиб тўғри ечим қабул қилмоқчисиз,

5) муаммони шу вақтнинг ўзида ҳал қилинмаслиги мазкур вазиятни чигаллаштиради, холос,

6) кўлостингиздаги одамлар низоли вазиятни ўзлари барта раф қиладилар,

7) кунингиз оғир кечса – низоли вазиятни ечишнинг муаммоларини кўпайтиради.

Психологик тавсифи берилганда ушбу услубни масъулиятдан қочиш (чекланиш, узоқлашиш) деб номлаш ва уни шундай тушуниш нотўғри ижтимоий тасаввурни вужудга келтиради. Чунки шароит шуни тақозо этса, унда муаммо ўз-ўзидан ҳал бўлиши мумкин ёки сиз қўшимча маълумот тўплаб ечимни тўғри топасиз.

Сиз ўзингизнинг фикрингиздан воз кечасиз ва бу ҳамкорлик муҳитини сақлаб қолиш учун Томас ва Килменининг фикрича, бирор томон учун аҳамияти унчали катта эмас. Юқоридаги мулоҳазаларга асосланганда, бўйсунтириш услубини қуйидаги вази-

ятларда қўллаш мумкин: а) асосий мақсад – низони ечиш эмас, балки тинчлик ва мувозанатни тиклаш, б) низонинг сабаби сиз учун аҳамиятсиз, в) одамлар билан ижобий муносабатларни сақлаб қолиш жуда муҳим, г) ўзингизнинг ноҳақлигингизни ақл-заковатингиз кўрсаткичи панд беради.

Низоли вазиятни ечишнинг энг самарали услубини белгилаш жуда қийин, чунки шароитдан келиб чиққан ҳолда у ёки бу услубдан ўз ўрнида фойдаланиш мумкин, холос.

Шундай қилиб, раҳбар шахс фақат меҳнат жараёнида эмас, балки шахсий-ҳиссий ҳолатларда юзага келадиган муаммоларни ҳам ечиши жоиз. Бу ҳолда бошқа услублардан фойдаланиш лозим, чунки манфаатлар тўқнашуви кузатилмайди, қолаверса низонинг сабабини аниқлаш жуда қийин кечади. Низога мойил шахс билан раҳбар ўзини қандай тутиши шахс керак, деган саволга дадил жавоб бериш қийин. Лекин бунинг битта йўли бор – унинг ҳиссиётига тўғри калит танлаш ёки унга топиб гапириш маъқул, шу билан бирга, унинг ижобий томонларини ҳамда заиф хусусиятларини билишингиз жоиз, чунки унинг дунёқарашини, психологик хислатларини, асаб тизими тезлигини ўзгартира олмайсиз. Бу йўлдан фойдалана олмасангиз, у ҳолда шароитдан, вазиятдан келиб чиқиб иш тутаверасиз. Низоли вазиятда, шароитга мос ва ўзингизга қулай услубда ёндашишингиз мақсадга мувофиқ. Агар сиз (раҳбар) онгли равишда оптимал стратегияни танлай олсангиз, у тақдирда ҳар бир услубдан самарали фойдаланиш имконияти туғилади.

Саккизинчи боб. СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ТАТБИҚИЙ ЖАБҲАСИ

8.1. Муомала генезиси

Маълумки, ижтимоий ҳаётимизнинг ўзи муомаладан бошланади, бу турмуш ҳақиқати. Жонсиз табиатнинг жамики таркиблари ўзаро реакция ёки “муомала” га киришиш орқали мўъжизакор кўриниш касб этади. Инсон-табиат муомаласи ҳам ўзига хос хусусиятга эга, аммо бу борада ҳақиқий мўъжиза “инсон – инсон” муомаласида намоён бўлади, холос.

На жонсиз табиат, на жонли табиат вакиллари ўзаро таъсирсиз ёки муомаласиз яшай олади. Жумладан, галлактикада ва бутун коинотда аксарият ўлик сайёралар, юлдузлар ва кўпгина номсиз йўлдошларнинг ҳаммаси ўзаро таъсирлашув ёхуд муомала қилишдан қарийб тўхтаган десак адашмаган бўлаемиз.

Пармалик Салимбен қўлёмаларида XIII асрдаги Прусс императори Фридрих II ҳақида ривоятлар сақланиб қолган. У ниҳоятда инсониятнинг дастлабки тили қанақалигига, унинг маъно-моҳияти билан жуда қизиққан. Фридрих II, агар болаларга янги тил (бизнинг нутқимиз) ўргатилмаса, улар инсониятнинг энг қадимги тилида гапириб юборадилар, деб ҳисоблаган. Қирол ўзининг мазкур фаразининг тасдиғини текшириш мақсадида сарой атрофидаги қишлоқларда туғилган барча гўдакларни ўз иншоотгоҳига жойлаштирган. Бу болаларда барча нарса муҳайё эди: тўйимли сут ва озиқ-овқатлар, кийим-кечак, ўша давр учун ниҳоятда камёб ҳисобланган иситиш системаси, хуллас, яшаш учун идеал шароитлар яратилган. Бироқ улар фақат бир нарсадан маҳрум эдилар: бу ҳам бўлса муомаладан. Хизматкорларнинг болалар билан гаплашиши тамоман таъқиқланган. Гўдакларга инсон товушини эшитишга имкон бермаслик учун уларга саройнинг энг тинч ва одамлардан ҳоли қанотидан макон берганлар. Шундай қилиб, болалар бир оғиз сўз ҳам, инсон овозини ҳам

эшитишга, меҳр кўришга муваффақ бўлмаганлар. Тажрибада иштирок этган болаларнинг ҳеч қайсиси 4 йилдан ортиқ умр кўрмаган, уларнинг барчаси ҳалок бўлган. Аслида эса болаларга фақат бир нарса, яъни муомала етишмаган эди.

XX асрнинг 80-йилларида Францияда катталарда эксперимент ўтказилган. Синов талабига биноан кўнгилли эркак-синалувчи бир неча ой давомида ер остида яшаши лозим эди. Унинг учун ҳамма шароитлар яратилган: овқати ва ўқишга китоби бор эди, лекин радио эшитиш, телевизор томоша қилишдан маҳрум эди. Эркак экспериментаторларга илтимос билан мурожаат этиши мумкин, аммо улар sinalувчининг истагини рўёбга чиқарсалар ҳам у билан мулоқотда бўлишлари тақиқланган. Олимлар ер устидан эркакнинг биологик кўрсаткичлари: юрак уриши, қон таркиби ва ҳоказоларни тадқиқ этиб туришган. Эксперимент 6 ойга мўлжалланган бўлса-да, бироқ sinalувчи 3 ойгина чидай олган, холос. Агар sinalувчи уни экспериментдан озод қилишларини сўрамаган тақдирда ҳам, бу қарорга олимларнинг ўзлари келган бўлардилар. Бунинг сабаби sinalувчи организмнинг биологик кўрсаткичлари тушиб кетаётган ва бу тариха давом этадиган бўлса, унинг вафот этиши муқаррарлиги аниқланган.

Депривацияга бардош беришлик кўпчилигимизнинг қўлимиздан келмайди. Тўлиқ депривация ҳолатида ўсган болалар эса ростдан ҳам олимларда ниҳоятда катта қизиқиш уйғотади. Катта ёшли одамларда Робинзон Крузо каби ўз ҳаёти учун зарур бўлган воситаларни топиб, умрини маълум вақтга чўзиш имконияти мавжуд. Бироқ кичкина болалар ўзининг биологик эҳтиёжларини кондириш учун бегоналар ёрдамига муҳтожрок саналади. Депривацияга учраб ёввойилашган бола ҳақидаги дастлабки илмий маълумотлар “авейрон ёввойи боласи”га тегишлидир. У 1799 йили 12 ёшлик вақтида овчилар томонидан Франциянинг жанубидан, Авейрон яқинидан тутиб олинган. Тахминларга кўра, у ёки йўқолиб қолган, ёки ўрмонга қочиб кетган эди. Ёввойи ҳайвонга хос ҳаёт тарзига эга бўлган: дарахтдан дарахтга сакраб юрган, ўрмон неъматларини истеъмол қилган, умуман, гапирмаган ҳамда ҳайвонлар хулқига эга бўлган. Кар-соқовлар устози ва врач Жан Итар болани қайта тарбиялашга кириша-

ди. Кўп интилишларга қарамай, арзимаган натижага эришилди: бола ҳайвоний хулқ ва кўринишни йўқотган бўлса-да, аммо жуда кам сўзларга ўрганди ва интеллектуал жиҳатдан примитивлигича қолиб кетди. Авейрон ёввойи боласи 40 ёшгача умр кўрди. Ўша даврнинг буюк француз психиатри П.Пинель болани идиот деб эълон қилди, лекин бу ташхисга қарши омиллар талайгина: бола ҳаётини нотаниш, ёввойи муҳитларда, ўзгаларнинг ёрдамисиз сақлаб қолиш мумкин эди.

Аниқ далиллар билан шу нарса исботланганки, бола уй ҳайвонлари томонидан боқиб олинishi мумкин экан. 1908 йилда Брю маълум тадқиқотлар ҳақида хабар беради, у Лейпциг болалар клиникасида норастанинг йиғисига етиб келиб, уни эмизаётган эчки тўғрисида далиллар келтиради. Бундан эса, эмизакли бола ёки эмакловчи гўдаклар ёввойи табиатда ҳайвонлар кўмагида яшаб кетиши мумкин, деган хулосага ундайди. Кўпинча, энага ёхуд тарбиячилар сифатида бўрилар, айиқлар, қоплонлар, ёввойи чўчқалар ва бошқалар одатда урғочи ҳайвонлар назарда тутилади.

Бу борада энг яхши ҳужжатлаштирилган маълумотлар ҳинд миссионерлари А. Синхга тегишлидир. Унинг маълумотлари 1940 йилда Гезелл, 1942 йили Р.М. Зинг ва сўнги бор Ч. Мак-Лейн томонидан таҳлил қилинган. Годамури қишлоғини зиёрат қилган Синх бўрилар билан бирга юривчи ва ҳаммани даҳшатда тутиб турувчи инсон руҳи ҳақида хабар топади. Бу ҳодисани яхшироқ кузатишга ҳаракат қилган Синх 3 та катта бўри ва 2 та бўриваччалар тўдасида яна 2 та мавжудотни кўришга муваффақ бўлади. Махсус экспедиция натижасида 2 та катта бўри қочиб кетади, она бўри болаларини ҳимоя қилиб ҳалок бўлади. Уядан эса 2 та бўривачча ва 2 та одам боласи топилади. Кичик қизча Амала тахминан 18 ойлик, катта қизча Камала эса 8 ёшда эди. Гезеллнинг тахмин қилишича, қизлар бўрилар ҳаётига жуда яхши мослашган ва 6 ойлик даврдан бери уларнинг қарамоғида яшасалар керак. Камала кўли ва кафтларидан ҳаракатланиш органи сифатида фойдаланган, ушлаш, чанг солиш учун оғзидан фойдаланган. Тиззаси, тирсаги, оёқ ҳамда кўлларида катта-катта қадоклар тўла эди. Камала тўрт оёқлаб, шу қадар тез чопардики, очик ерда уни тутиш амри

махол экан. 1920 йилнинг ноябрида Синх қизларни қайта тарбиялаш ишларини олиб бориш учун Минднапур етимхонасига олиб кетди. Бу ерда у бажарилган барча ишлар ҳақида кундалигига қайд қилиб боради. Болаларни фақат оч қолдирибгина, янги муҳитда озикланишга мажбур қилиш мумкин эди. Уларни одамлар даҳшатга соларди, Камала олдига яқинлашган болани тишлаб ташлаган. Кундузи улар бирор бурчакда бир-бирининг пинжига кириб ухларди, кечаси эса жонланиб, ҳамма ерни изғиб чиқардилар ва доимий равишда 3 маротаба бўрилар каби увиллашарди. Аммо қизлар чиқарадиган товуш на одамникига, на бўриникига ўхшарди, улар бошқа товуш чиқаришни билмас эдилар ҳам. Айрим вақтлар озуқа бериш пайтида бирорта бола уларнинг яқинида бўлса, ириллашар ҳамда тиш ғирчиллатиб кўркитишлари эҳтимол эди. Амалани қайта тарбиялаш ишларида муваффақият кузатилса-да, бироқ орадан бир йил ўтгач у вафот этган. Камала тарбияси эса қийин ва секин кечган. Икки йил ўтгач, у биринчи сўзини айта олган, яна икки йилдан сўнг луғатида 6 та сўз пайдо бўлган, фақат саккиз йил ўтиб, у қисқа-қисқа иборали гапларни сўзлай олган. Етимхонада 3 йиллик умрида бегоналар ёрдами билан тик юра олган, олти йиллик тарбия жараёни натижасида ўзи мустақил икки оёқлаб ҳаракатланишга ўрганган. Бу вақт мобайнида у болалар жамоасига аста-секин қўшила бошлаган ва бунинг натижасида эмоционал жиҳатдан тажрибаси анча бойиган. Камала 17 ёшида уремия (буйрак функцияларининг сурункали ёки катта камчиликлари эвазига организмнинг ўз-ўзини заҳарлаши)дан вафот этган. Гезелл қилган ҳисобларга кўра, Камаланинг интеллектуал ривожланиши 35 ёшида 10-12 ёшли ақлий ривожланишда тўхтар экан, Амала эса бу натижага 17 ёшида етган бўлар эди.

Кундалик ҳаётдаги муомала жараёнидан новербал жиҳатлар олиб ташланса, у қисқа, терс бўлиб қолади. Биз бир-биримизга кўпол, бағритош ва эътиборсиз бўлиб туюламиз. Лекин новербал жиҳатлар бир-биримизга етказадиган маънавий зарарларни юмшатади.

НOVERBAL воситаларга қуйидагилар:

- Визуал: кинестетика – қўл, оёқ, бош, тана ҳаракатлари; назар солиш ва визуал контакт; юз ифодаси: позалар, айникса

суҳбатдаги матнга кўра, уларнинг локализацияси ҳамда ўзгариши киради.

- Тери реакциялари: қизариш, тер чиқиш.

- Масофа ёки дистанцияни акс эттирувчи воситалар: суҳбатдошгача бўлган масофа, унга нисбатан жойлашиш бурчаги, персонал фазо (жой).

- Муомалага кўшимча воситалар, жумладан, тана тuzилишининг ўзига хос хусусиятлари (жинсий, ёш) ва уларни кучлироқ ифодаловчи воситалар (кийим, косметика, кўзойнак, тақинчоклар, татуировка, мўйлов, сигарет ва ҳоказолар).

- Акустик: паралингвистик, яъни нутқ билан боғлиқ – интонация, овоз баландлиги, тембри, тони, ритм, нутқий паузалар ва уларнинг матнда жойлашуви.

- Экстралингвистик, яъни нутқ билан боғлиқ бўлмаган – кулгу, йиғи, йўтал, хўрсиниб кўйиш, тишнинг ғирчиллаши, бурун тортиш ва бошқалар.

- Тактил-кинестетик: жисмоний таъсирлар – кўр инсонни бошлаб бориш, контактли рақс ва ҳоказо, такесика – қўл сиқиш, елка қоқиш.

- Ольфактор: атроф-муҳитдаги ёқимли ва ёқимсиз ҳидлар; инсоннинг табиий ва сунъий ифори.

Муомаладаги фазо ҳеч кимга тегишли бўлмаса-да, лекин инсоннинг ўзиники деб ҳисоблаган зонаси бор ва у бу нарса билан доимо бирга бўлади, гўё танасининг давомига ўхшайди. Шаклига кўра, бу фазо пуфакка ўхшайди, қўлимизни бўшроқ кўтариб, ўз танамиз атрофида айлангирсак, у ҳосил бўлади. Албатта, пуфакнинг чегаралари кўринмайди, бироқ агар кимдир бизнинг шахсий фазомизга кирса, биз бирор нарсани ҳис қиламиз. Пуфакларнинг мавжудлигини биз лифтда яхши сезамиз. 3 та одам лифтда кўтариладиган бўлса, ҳеч ким бир-бирига ҳалақит бермайди, тирсаги билан туртмаса-да, негадир табиий равишда ҳамма бир-биридан маълум масофада жойлашади. Шунга қарамай, бегона инсонлар учун позалардаги сунъийлик, ноқулайлик кузатилади, кимдир қизиқарли иш билан машғул: лифтдаги “ғаройиб”, унинг устига “янги” бўлган тугмачаларни томоша қилади, мўлжал қилган қаватига етар-етмас чўнтагидаги калитларни ўйнай бошлайди, чуқур ўй-хаёлларга берилади. Ҳамма ўз хулқи орқали 2

нарсани маълум қилади: а) ҳар бир инсон учун минимал контакт маъқулроқ, б) шундоқ ҳам мажбурий бўлган муомала жадаллигини оширмаслик учун атрофдагиларга ноқулайликлар етказмаслик. Битта йўловчининг лифтни тарк этиши, қолганларнинг ўзини енгилроқ ҳис этишига олиб келади: беўхшов позаларни ўзгартириб, қулайроқ туриб оладилар, енгилроқ нафас ола бошлайдилар, бир-бирларидан узоқлашадилар – яъни психологик комфорт ошади. Қўлларини қўлтигига қистирганлар уларни туширадилар: бу поза дискомфортни намоён этувчи (барқарор) белгидир. У кўпинча, иложи борича камроқ жой эгаллаш ва ҳеч нарсага даъво қилмаслик каби тимсолий мазмун касб этади.

Транспортда юриш гарчи у тўла бўлмаса-да, фақат шовқин ёки силкитиш туфайли эмас, балки бегона инсонларнинг мажбурий яқинликда бўлиши билан бизни толиқтиради. Ресторан, кутубхона, театр каби жамоат жойлари тўғри лойиҳалаштирилган бўлса, одамларнинг ҳудудий ва фазовий талабларини инobatга олади.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ҳар хил инсонларнинг пуфаклари ҳар хил бўлади. Аммо битта одамнинг ҳам шахсий, ҳам фазовий кенглиги шароит, саломатлик ва аниқ шерикларига қараб ўзгариб туради. Хотиржам ва ўзига ишонган инсон ўз чегараларининг дахлсизлиги ҳақида қайғурмайди ва катта аудиторияда бўш стул, стол, зонт, портфель ва бошқа паналиклар саналмиш реквизитлардан фойдаланмайди. Экспансияга мойиллиги бор ёки ўз чегарасини кенгайтирмоқчи шахслар ёхуд шунга ўхшаш нарсани намойиш қилмоқчи одамлар, бунини оёғини узатиш, кинозал ёки самолётда кўшни ўриндикқа қўлини қўйиш, атрофдаги буюмларга тасодифан тегишда намоён қилади.

Ким муомала қилаётган шеригининг мавқеи, аҳамиятини юқори баҳоласа, унинг учун, асосан катта шахсий фазо ажратади.

Холл ва ундан кейин кўпчилик муаллифлар муомала учун 4 турдаги масофаларни ажратиб кўрсатади, уларнинг ҳар бири инсонлардаги яқинлик ва оралиқни билдиради. Ўта яқин масофа бевосита жисмоний контактдан 40-45 см гача – яқин муносабатларни ифода этади. Интим (ўта яқин) масофада шерик ҳақидаги таассуротлар нафақат визуал, балки тактил ва кинестетик бўлиши муқаррар.

Яқин муносабатдаги одамлар бир-бирига тегиб кетмайди, деган фикр туғилиши мумкин, бироқ шаҳарда аҳоли зич яшаши туфайли транспортда бундай ҳодисалар содир бўлиб туради. Бунда кечирим, тушунтириш орқали жисмоний контактни изоҳлаш имконияти мавжуд. Ўзаро яхши таниш инсонлар ўртасидаги жисмоний контакт кўпроқ: бу ерда қўл сиқиш, тирсагидан ушлаб туриш ва ҳар хил ярим ҳазил қилиқлар бўлади. Мазкур тегинишларнинг турлилиги ва тусидан қатъи назар, уларнинг умумий вазифаси мулоқотни, айниқса, унинг эмоционал, персонал ҳамда манфаатдор илик жиҳатларини кучайтиришидир.

Инсон мантиқий эмас, балки илтимос даражасида ишонарли бўлиши учун (шароитни тушунтириш мақсадида) ўз нутқида қўшимча равишда суҳбатдошига тегинишни киритади. У асосан, суҳбатдоши қўли ёки енгига интонацион урғу қўяётганда тегади, бу орқали эса шерик мулоқотдош қалбида муҳим сўзларни муҳрлайди. Сиз кўп одамлар ичидан биттасига тегиб мурожаат қилсангиз, у ўзини бошқалар орасидан танлаб олингандек ҳис қилади. Дж. Эдингер ва М. Паттерсон ўзларининг қатор тажрибаларида бир қиз катта супермаркетда кенг омма орасида телефон – автомат учун танга сўраган. У баъзи бир одамларга илтимосини тегиниш билан бирга, бошқаларга эса тегмасдан мурожаат этган. Салгина тегинган одамларнинг 51%и, тегмаганларнинг 29% киши телефонга танга тақдим этган (бу ерда ёш ва жинс хусусиятларида катта тафовут кузатилмаган).

Нотаниш инсонга тўғри тегинишнинг асосий шарти, уларнинг нейтраллигидир, яъни шилқимлик хусусиятига эга бўлмаслигидир. Инсон қолдираётган таассуротнинг кучи енгил ва кам сезилувчи тегинишларда кучлироқ бўлади. Айнан шунга доир тажриба америкалик тадқиқотчилар томонидан кутубхонада ўтказилган: китоб билан ҳаммани таъминловчи қиз “бехосдан”, “беихтиёр” айрим одамларга тегиниши ва бошқаларига тегмаслиги талаб қилинган. Албатта, натижаларни қайта ишлаш вақтида бу иккала гуруҳнинг ёши, жинси, ирки, мавқеи ҳамда қатор мезонлар (қобилиятлари, интеллектуал салоҳияти, ташқи кўриниши, хайрихоҳлиги ва бошқа хусусият)лар бўйича баҳолашлари даркор эди. “Тегилган” одамларга кутубхоначи киз чиройли ва сахий бўлиб кўриниши табиий ҳол, буни тушу-

ниш мумкин. Лекин нима сабабдан қиз уларга жуда ҳам ақлли ҳамда касбига яроқли бўлиб туюлган экан? Бу тадқиқотдан олинган иккинчи қизиқарли далил шундан иборатки, “тасодифий” тегинишга боғлиқликларни асосан аёллар намойиш этган. Учинчи натижага кўра, қизнинг яхши актёрлик маҳорати ўларок тадқиқотдаги кўпчилик унинг тегинишларини сезмаганлар, агар сезган бўлсалар ҳам, тасодифий деб қабул қилганлар. “Тегинилган” ва “тегинилмаган” кишиларнинг маълумотларини қайта ишлашда баҳолашдаги хилма-хиллик англанилмаган тарзда кечган, ҳаётда ҳам, асосан бу нарса шу зайлда кечади.

Агар шерик ёки мулоқотдош илтимос қилаётган пайтда бироз бўрттириб юборса, озгина қистов, сиқув ҳисси пайдо бўлса, яъни қўлни манипуляция қилиш, ҳолатини ўзгартириш мақсадида қўлни ушлаш – тескари реакцияни вужудга келтириши эҳтимол: Қандай шилқим одам экан, нега менга ёпишиб олди, қандай қилиб ундан тезроқ қутилсам бўларкин? каби фикрлар уйғонади.

Кўпчиликда тегинишлар ниҳоятда сергаклик, хушёрликни пайдо қилдиради – асосан бу нарса ҳар қандай психологик ораликнинг, дистанциянинг қисқариши қийинчилик туғдирувчи ва безовталиқ билан кечувчи одамларда кузатилади. Булар қийин танишадиган, “сиз”дан “сен”га ўтишда ундан ҳам кўп мураккабликларга дуч келувчи, назар ёки тикилиб қарашни кўтара олмайдиган, кулгули бўлиб кўринишдан даҳшатга тушувчиларда учрайди. Муомалада маҳоратли кимса интуитив равишда кимга тегиш мумкин ва кимга тегиш шартлигини, кимга тегиш орқали психологик тангликни ҳосил қилиб, ўзидан узоқлаштириб юбориш мумкинлигини билади.

Айниқса, бу нарсаларга суҳбатдошингиз сиздан ёши кичикроқ, сизга боғлиқ ва ёқимсиз бўлса-да, тегинишингиздан қоча олмаслиги (рад эта олмаслиги)ни билсангиз, эҳтиёт бўлинг! Яқин дўстларимиз ёки қариндошларимизнинг вояга етаётган фарзандларида худди шу воқеа содир бўлиши кўпчиликка аён. Бир кунмас-бир кун бошидан силаб қўйсангиз ёки юзидан ўпиб қўйсангиз болакай ўзини четга олиб, жаҳли чиққан ҳолда сизга тикила бошлайди. Ота-оналарга болаларнинг бундай меҳрсизлиги ёки бироз кўполлиги жуда яхши маълум, чунки фарзандлар

уларга гўёки “болалардек муомала” қилаётганларидан норози бўладилар.

Баъзи ҳолатларда тегиниш мавқе вазифасини ўташи мумкин. Ким саломлашганда биринчи бўлиб елка қокса, бу орқали яққол ёки яширин доминантликни билдиради (роллар ўша инсон томонидан тақсимланади).

Шахсий (персонал) масофа 120 см га етиши мумкин, бунда жисмоний контактнинг бўлиши шарт эмас. Бу суҳбат, сўзлашув учун оптимал масофа. Персонал масофадаги минимал кўрсаткич 75 см бўлса-да, лекин турмушда бу масофа турли узунликларга эга. Муомалада масофанинг ўзи кўп нарсаларни ҳал қилади. кўчада бирор воқеани кузатаётган ёки афишаларни томоша қилаётганимизда тасодифан олдимизда бўлиб қолган нотаниш инсонга қандайдир эътироз билан мурожаат этишимиз бунга яққол мисолдир. Биз мурожаат қилган инсон биздан бир мунча узоқроқ масофада жойлашган эди, у билан гаплашиш мақсади бутунлай вужудга келмасмиди? Кўчада вақтни (соатни) сўраётганимизда ҳам персонал масофани саклаймиз ва бу билан илтимосимиз, айнан ўша кишига мўлжалланганлигини билдираемиз.

Социал масофа 120 дан 260 см гача ораликда жойлашган бўлади ва мазкур дистанция ҳар қандай расмий муомала учун ниҳоятда қулай ҳисобланади.

Юқорида келтирилган таснифни қатъий ва ишончли бўлмаслигига далилий мисоллар кўп. Биринчидан, суҳбатдошлар муомала жараёнида мулоқотдошга нисбатан жойини ўзгартириши мумкин, аммо бу нарса контактнинг кучайиши ёки сусайишининг белгиси эмас. Иккинчидан, киши муомалага қизикқанлигини ёки ундан безганлигини масофа орқали эмас, балки бошқа воситалар ёрдамида аён қилиши эҳтимол. Шунга қарамай, айрим қонуниятлар мавжуд ҳамда улар эътиборга олинishi шарт. Жумладан, ўзимизга ёқадиган, фикри ва мулоҳазаси биз учун қадрли ҳамда ёрдамидан умидвор инсонларга яқинроқ бўлишга интиламиз.

Муомалада масофадан ташқари, суҳбатдошларнинг ўзаро фазовий жойлашуви ҳам катта аҳамият касб этади. Шунини таъкидлаш жоизки, бир-бирига мебель туфайли қарама-қарши ўтириб

қолган одамлар ихтиёрсиз тарзда конфронтацияга (қарама-қаршиликка) борадилар. Муомала жараёнида кишиларнинг бир-бир кўриш бурчаги, градус остида бир-бирига йўналганлиги нейтрал, ҳолис ҳисобланади.

Инсоннинг ўз хонасини ёки кабинетдаги буюмларни жиҳозлаши одам руҳияти ҳақида сўзлаб бериши мумкин: биз ахир айна пайтдаги суҳбатдошларимиз учун шароит яратамиз. Андре Моруа ўзининг “Суҳбат қуриш санъати” асарида куйидагиларни қайд қилади: “Мебель услуби ҳам муомала хусусиятига таъсир қилади. Чуқур инглиз креслолари камгапликка мойиллик туғдиради; суянчиғи қаттиқ стуллар зукколикка ундайди; бутун танаси бўшашига имкон берувчи диванлар дил изхорини енгилроқ айтишга сабаб бўлади. Одатда бундай диванларда нигоҳлар тўкнашмайди, бу эса уятчан инсонлар учун айна муддаодир”.

Ҳар ҳолда муомалада масофани белгилаш тана ҳаракатларига қараганда осонроқ кечади. Ахир фазо ҳеч кимники эмас ва айрим хатолар учун одамлар бир-бирини тез кечирадилар. Муомалада тўғрилиқ, ростгўйлик ниҳоятда қадрланади. Муомала учун шароит яратилар экан, бошқа иштирокчилар томонидан бу шароитлар қабул қилиниши ҳам лозим. Бир хил пайтда суҳбатдошларнинг юмшоқ ва қулай креслода бўшашишининг истамаслигини кузатиш мумкин: бунда кишилар қаддини ростлаш, креслонинг учи-га бирор бурчак остида ўтиришга ҳаракат қиладилар.

Бошқа инсонларда эса, албатта мебелнинг ўрнини ўзгартириш одати мавжуд: бу нарса мулоқотдошгача масофа билан ҳам, жисмоний комфорт билан ҳам боғлиқ эмаслиги мумкин, балки бегона муҳитда ўзи учун жой тайёрлашнинг тимсолий расм-русуми бўлиши эҳтимол. Шу жумладан, мезбоннинг меҳмонни ўз қўллари билан стулга ўтқизишининг асосий хабари – “мен сиз учун шароитни ўзим ташкил этаман”лиги психологик жиҳатдан аниқланган.

Шахсий-фазовий жой бизнинг ҳам, сайёрамиз жониворлари учун ҳам муҳим кўрсаткичимиз саналади. Ҳайвонлар жойлашувининг зичлигига қараб, ҳар бир жониворнинг ўз ҳудудий зонаси мавжуд бўлади. Африка саванналарида катта бўлган шернинг шахсий ҳудуди 31 милга етади. Бироқ, агар шер зоопарк ша-

роитида вояга етган бўлса, унинг шахсий ҳудуди бир неча метрлар билан чегараланиши эҳтимол. Фақат сўнгги йиллардагина ҳукумат ва курувчилар кўп қаватли яшаш жойлари инсонни шахсий ҳудудидан маҳрум қилаётгани туфайли инсонларга салбий таъсири ҳақида бош қотира бошладилар. Бунинг оролида (Мэрилэнд штати яқини) тарқалиши кўпайиб кетган буғулар мисолида кўриш мумкин. Лекин ўша вақтда озуқа ва ем-хашак етарли, йиртқич ҳайвонлар йўқ, ҳеч қандай эпидемия аниқланмаган бўлса-да, буғулар жуда катта миқдорда ҳалок бўла бошлаган. Худди шунга монанд воқеалар каламуш ҳамда қуёнлар билан содир бўлган. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, буғулар уларнинг тарқалиши ошиши ҳисобига шахсий ҳудуднинг камайиши сабабли стресс вужудга келтирган буйрақусти безининг ниҳоятда фаоллиги туфайли ўлим топган экан. Буйрақусти безлари эса организмнинг ўсиши, насл қолдириши, касалликларга қаршилиги учун жавобгар. Шу тариқа буғуларнинг қирилиши очлик, инфекция ёки бошқа йиртқичларнинг тажовузи туфайли эмас, балки тарқалишнинг кенгайиши оқибатида юзага келган. Юқоридаги далилларни эътиборга олган ҳолда аҳоли жуда зич яшайдиган жойларда жиноят кўп бўлишини тушуниш мумкин.

8.2. Физиогномика тўғрисида тушунча

Пантомимикадаги мима ниқобидан фойдаланган ҳолдаги суратлар ғалати таассурот қолдиради, чунки юзсиз инсон жуда ёмон кўринади. Ер юзидаги энг қизиқарли юзга нисбатан қизиқиш ва диққат-эътибор инсониятнинг тарихий ёши билан баробар. Асрлар мобайнида юз киёфаси (чизгилари) ва ифодалари, унинг характери ҳамда тақдири билан боғлиқлиги ўрганиб келинган. Дастлабки физиогномик тизимлардан бири Қадимги Хитойда милoddан аввалги III асрда пайдо бўлган ва ҳалигача ривожланишда давом этмоқда. Хитойликлар юзни 3 та горизонтал зоналарга бўладилар, ҳар бир зона маълум ёшларда алоҳида аҳамиятга эга. Юзнинг тепа зонаси: сочидан қошигача қисм инсоннинг интеллектуал имкониятлари ва болалиқда яшаш шароитини ифодалайди. Ўрта қисм: қошдан то бурун учигача зона

руҳимизнинг мослашувчанлиги, эпчиллиги, шахсимизнинг кучини, ўз-ўзимизни назорат қилишни билдиради ва у 35 дан 50 ёшгача даврда ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Юзимизнинг энг пастки қисми боғлиқликлар, ҳаётимиздаги муваффақиятларнинг эҳтимоллигини билдиради ҳамда кекса одамларда бу зона яхшироқ ўқилади. Хитойда физиогномика борасида катта ишлар амалга оширилган, юз қиёфасидаги органларнинг жойлашувига қараб махсус хариталар яратилган, уларнинг сони 111 дан 130 тагача.

Аммо Г.К. Лихтенберг Лафатернинг машҳур физиогномикаси тўғрисида қуйидагиларни айтади: “Менимча, бу назария психологияда физикада мавжуд бир қизиқ назарияга ўхшайди. Мазкур назария шимолий ёғдуни балиқ тангачаларининг ялтираши билан тушунтиради”.

Физиогномик стереотиплар маиший ҳаётда ташқи кўринишга оид кўплаб интерпретацияларнинг пайдо бўлишига сабабдир: лаби катта бўлса, таъсирчан, сезгир; пешонаси кенг бўлса ёки кўзойнак тақса интеллекти баланд ва ҳоказолар. Бу нарсага жиддий ёндашиш қийин-ку, бироқ ҳаммага маълумки, юзда инсоннинг ички дунёси акс этади. Кундалик кузатувлар ва хулосалар чиқарганимизда биз асосан юздаги аъзоларнинг анатомик мувофиқлигига эмас, балки бирор вазиятда инсоннинг ички ҳолати ёки муносабатининг унинг мимикасида намоён бўлишини номутаносиб талқин қиламиз. Синчков кузатувчи учун инсон юзидаги тушунарли ва аниқ ифодадан ташқари, одамнинг ихтиёрӣ юз ифодасининг ўзгариш излари, айрим қисмлардаги тезкор (сониявий) реакциялар, юздаги алоҳида қисмларда номутаносибликлар ҳам аҳамият касб этади. Инсоннинг мимик чизигида бир лаҳзалик реакциялар эмас, балки кундан кунга инсон юзида ўз изини чуқурроқ қолдирувчи устун реакциялар ўз аксини топади. Такрорланувчи мимик реакциялар ўз муҳрини қолдиради, вақт ўтиши билан улар моддийлашади. Шунинг учун “Ажинлар ўтмишдаги табассум излари” деган афоризмнинг мавжудлиги тамоман асоссиз эмасдир.

Тасаввур қилайлик, бир одам хулқида асосий ўринни жаҳл чиқиш, қаҳр, ғазаб намоён қилишга назорат, улардан тийиниш эгаллайди. Бу одамга қуйидаги иборалар мос келиши мумкин:

“Ўзини қўлга олиш”, “Ўзига эрк бермаслик”, “Ўзини тутиб туриш”, “тишини тишига қўйиш”, “Ўзини йиғиб олиш” ва бошқалар. Тишини тишига қўйиш деганда, тана қўзғалиши, кучсиз салбий эмоцияларнинг киши ички дунёсида қолиши тушунилади. Мазкур ҳолатда тишлар ортида ҳали ёруғ дунё юзини кўрмаган эмоциялар, гаплар гўёки қулфга солинганга ўхшайди. Бу кўпинча “оғир даҳан”ни вужудга келтиради ва “тумшуғи осилган”, яъни латент (яширин) ҳолатда кузатиш билан қиёсланади. Агар биз юқоридаги вазиятга контраст инсонни тасаввур қилсак, у ўз тажовузини кесатиқ гаплар орқали кучайтирса, тили аччиққина бўлса, биз уни жағи жағига тегмайдиган (тишини тишига қўйиб), тилини тия олмайдиганлигини қайд қиламиз.

Ҳар биримиз ўйламай туриб, беихтиёр ўзимизнинг физиогномик тизимимиздан фойдаланамиз. Бизнингча, айрим асосий у ёки бу белгиларни бир хил мазмунда ишлатиш қалтисдир. Мимика ниҳоятда мураккаб бўлиб, у табассум – хуш кўриш, қош чимириш – кўнгли тўлмаслик каби ишончли тавсифлар тўплами эмас. П.Экман экспериментларда исботлаганидек, турли ирқ ва маданиятга тегишли индивидларнинг эмоция ифодаси ўхшаш, лекин бу умумий жиҳатга тўғри келади. Реал шароитда бизнинг олдимизда яққол битта эмоция намоён қилаётган сурат эмас, балки ҳақиқий инсон юзи билан бўлса, “таржима”га оид қатор муаммолар вужудга келаверади.

Ҳар биримиз бошқа инсонлар мимикаси реакцияларининг яхшигина интерпретатори (талқинчиси) саналамиз ва биз чиқарган хулосалар, кўп сонли субъектив сабабларга боғлиқ одам ўзини жароҳатловчи маълумотдан асровчи психологик ҳимоя механизми эвазига мулоқотдош юзидаги ифодани узок вақтгача пайқамаслиги ёки шароитнинг установка ва прогнозларига мос тарзда тасдиқловчи белгиларни топиши эҳтимол. Бундан ташқари, ўзи учун характерли бўлган эмоционал реакцияларни кўриши, ўзига умуман бегона реакцияларни кўрмаслиги мумкин. Ҳаммамизнинг шахсий тажриба манбамиз, аввало ўз оиламиз ҳисобланади. Болалик давримизданоқ барчамиз хулқ экспрессив таркиблари ҳақидаги тасаввурлар билан бойитиламиз. Лекин бизни бойитувчи манба турфа хил бўлиши табиий ҳол. Битта оилада бола вужудга келаётган хавфни онасининг

ифодасиз юзидан пайқаб олса, бошқасида у тўлиқ белгилар мажмуасини қабул қилади: лабнинг таранглашуви ва шаклининг ўзгариши, кичрайган кўзлар, тиришган пешона гавдаланишидан билиб олади. Бошқа хонадонда бир-бирини ва болаларни мақташ истехзоли, кесатиқ аралаш пичингларда ифодаланса, яна бирида ҳар қандай баҳона билан аффектив ҳайратланиш етакчилик қилади, учинчисида эса ҳеч ким ҳеч кимни умуман мактамайди, ҳеч ким ҳеч кимдан хурсанд бўлмайди. Баъзи оилаларда ўзгаргувчи юз ифодаси узоқ вақтли муносабатлар ойдинлашувига олиб келса, бошқаларида ўз эмоционал ҳолатига оила аъзоларининг диққатини жалб этиш учун сал кам ўз жонига қасд қилиш зарур бўлади.

Ҳайратланарлики, барча одамларнинг майда, конкрет экспрессив белгиларига оид тасаввурлари қарама-қарши бўлса-да, лекин энг мўътадил деб ўз шартли белгисининг тизими тан олинади. Ўзининг амалий физиогномик тасаввурлари нисбий характерга эгаллигини фақат юксак коммуникатив маҳорат соҳиби англайди, холос.

Азалдан мулоқотдош билан алоқа ўрнатиш ва ахборотнинг нозик маънавий тусини етказишда нигоҳга катта эътибор бериб келинган. Визуал контакт каналига оид кўплаб саволлар туғилади: муомала пайтида инсоннинг кўзига қараш керакми? Мантикий жиҳатдан жавоб ижобий бўлади. XVIII асрда яшаган граф Честерфилд ўғлини дипломатик карьерага тайёрлаётганда қуйидаги ёзувларни қолдиради: “Одамлар билан мулоқотда бўлар экансан – уларнинг кўзига боқ, агар кўзингни олиб қочсанг, улар сен ўзингни бирор нарсада айбдор деб ҳисоблайсан, деб ўйлай бошлайдилар. Бундан ташқари, сен одамлар кўзига қарамай айтаётган сўзларинг уларда қандай таассурот қолдираётганлигини билолмайсан...”. Психологик тадқиқотларнинг натижалари ҳам юқорида айтилган фикрни тасдиқлайди: визуал контактдан қочувчи одамларнинг юзи салбий баҳоланади.

Инсоннинг кўзига тик боқиш ҳар қандай мулоқотни мулоқотдошимиз учун ёқимсиз бўлишига олиб келиши мумкин, бу гўёки психологик ораликнинг қисқаришига ўхшайди. Агар биз билан бир хил жинсдаги одамга узоқ вақт ўқрайдиган бўлсак, ўзаро мусобақалашишга чорловни англатишимиз эҳтимол. Гарчи

сухбатдошимиз қарама-қарши жинс вакили бўлса, бу яқин алоқа таклифидек рўёбга чиқади.

Муомалалик, шериклик тенг муносабатда кечмаса, қолаверса танкид ва бошқа салбий таъсир унсурларига эга бўлса, доимий равишда кўзга тик қараш ёқимсиз кечинмаларни кучайтиради, унда кескин психологик ҳимояни вужудга келтиради ҳамда ишга ёрдами кам тегади, шундоқ ҳам оғир шароитни янада чигаллаштиради.

Қарама-қарши жойлашув ва яқин масофа нигоҳлар тўқнашувининг кўпайишига сабаб бўлади. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, инсонга бегона одамнинг тик қараши 3 секунддан ошса, дискомфортлик ҳиссини юзага келтиради. Албатта, бу вақт ўртача кўрсаткичдир: ўзига ишонмаган одам танглик, таранглик ва безовталанишни вақтлироқ ҳис эта бошлайди, агар бунинг устига ноқулайликни оширувчи бошқа вазиятлар мавжуд бўлса (лифтдаги каби ёпиқ ва тор фазо), гап лаҳзалар ҳақида кетиши эҳтимол.

Бизнингча, кўзига тик қараш кўпинча тикилаётган инсон статусининг юқорилигига бевосита боғлиқ. Босим ҳисси ва у билан ҳамоҳанг келувчи бўйсунуш ёки қаршилиқ кўрсатиш муомаланинг дастлабки сониялариданоқ унга нотўғри тус беради: “ютаётган” киши нима сабабдан мулоқотдоши бўш келмаётганлигини, ёхуд аксинча руҳи тушиб, мулоқотни мулоқотдош минималлаштираётганини ва бора-бора ўз қобигига кириб олишини тушуна олмайди ёки билмайди.

Айнан мулоқотдошимизнинг қорачиғига нигоҳимиз баъзан ихтиёрий, баъзан ихтиёрсиз тарзда тушиши унинг хулқига таъсир этувчи кучли восита эканлиги эҳтимол.

Ростдан ҳам ичимизда бизга номаълум бўлиб қолувчи баҳолашни ўзида мужассам этган тикилиб қарашни бемалол кўтара оладиган инсонлар кўпми? Номаълумлик бизни кузатаётган кимса, бизда нимани кўриб қолиши мумкин, у бизни қандай баҳолайди деган ҳар хил кўрқув, тахминларни уйғотиш билан бирга, уларнинг янада кучайиши учун қулай замин ҳозирлайди. Бундай вазиятларда инсон хулқида кузатилувчи беўхшов ва бемаъни қилиқлар у бошидан кучли безовталиқ ҳиссини кечираётганидан ҳамда уларни камайтириш учун аутокоммуникатив

ҳаракатлардан фойдаланаётганидан далолат беради: юзини ёки сочини силаш, аёлларда зирагини тўғрилаш, ўз кийимига эътибор билан қараш ва ундаги баъзи жойларни тартибга келтириш ҳаммаси жойидалигига ишонч ҳосил қилиш хоҳишини акс эттиради, шунингдек, бу воқелик руҳий осойишталик ва мувозанатни тиклашга хизмат қилади.

“Юзма-юз” мулоқотда, агар у маълум даражада таранглашган бўлса, суҳбатдошга тикилиб қарашни канда қилмаслик эса унинг безовталигини оширади, бу вазият суҳбатни конструктив тузишга монелик қилади. Суҳбатдош унга юзаки, юмшоқ ва тўхталишлар билан қараганда ҳамда ҳар гал нигоҳини кўзга йўналтирмаганларида ўзини яхши ҳис этади. Бунда албатта, инсонга ўзи ҳам қараб олишга имконият яратиши даркор ва у ташлаётган ҳар бир нигоҳида тутиб олмаслик керак, акс ҳолда мулоқотдошни кузатиш ва уни бирор нарса устида тутиб олиш хоҳиши мавжуддек таассурот қолдиришимиз мумкин.

Нотаниш бола билан муомалада бўлганда, айниқса, агар у бегонасираётганда, аксарият одамлар интуитив тарзда битта усулдан кенг фойдаланади: аввал болачага эмас, балки унинг ўйинчоғи, китоби, расмига қараб, бирор нарсани гапирадилар. Визуал контакт тўғридан-тўғри эмас, балки иккала суҳбатдош қараб чиқаётган қандайдир буюм орқали ўрнатилади – бу вақт мобайнида бола янги инсоннинг овози, юзи ва нигоҳига кўникиб боради ва у одамнинг “кўрқинчли эмаслиги”га ишонч ҳосил қилади. Худди шу усулни ўзига ишонмаган, танг аҳволдаги катта ёшдаги инсонга ҳам қўллаш фойдали. Мулоҳаза билдирадиган умумий объектни танлаб, сўнг биз унга қаерга қараш кераклигини айтмиз ва бу билан нигоҳини беркитишдан ҳамда ноқулайликларни ҳис этишдан озод қиламиз.

Кўзига қарамаслик вақтини узайтириб юбориш ҳам хавфли – мулоқотдошингизда унга нисбатан диққат, қизиқиш йўқ деган таассурот уйғотишингиз мумкин. Маиший турмуш тажрибасида кўзга бирор нарсада эҳтиёжи бор одам боқади, ҳеч нарса керак бўлмаган одам эса тик бокса ҳам, ҳеч нарсани пайқамайди, деган нақл бор.

Дарҳақиқат, атайин визуал контактдан воз кечиш шерикни манипуляция қилишнинг яхши усулларида биридир. Қаншар ёки ундан сал баландроққа йўналтирилган барқарор нигоҳ ўзининг

кўпол доминантлиги билан ажралиб туради. Қош ўртасига йўналтирилган ҳаракатсиз қараш қаршимиздаги инсон иккинчи даражалиги ёки фонга қоришиб кетганлигини кўрсатади: сенда қарайдиган ҳеч нарса йўқ ёки умуман борлигини илғашим катта гап. Лекин бу фақат бошланиши суҳбатдош, бундай ғалати ва ёқимсиз микрошароит (қараётгандек-ку, бироқ қарамаяпти ҳам ҳисоб)га тушиб қолгач, унга онгсиз равишда меъёрида эканлигини ўзига уқтиришга уринади, яъни қаерга йўналтирилгани ноаниқ нигоҳни тутишга ҳаракат қилади. Бунинг учун бош ёрдамида ёки гавдаси билан сезилар-сезилмас мослашув ҳаракатларини амалга оширади. Бу эса мулоқотдош ҳулқида ҳовлиқмалик ва ёлворилишни оширади ҳамда шериклар ўртасидаги тенгсизликни бўрттириб кўрсатади.

“Кўрмайдиган нигоҳ”нинг бошқа турлари ҳам мавжуд: масалан, у инсонни тешиб ўтиши, шерикнинг юзи олдида тўхтаб қолиши, унгача етиб бормаслиги, асосан кўз суҳбатдошдан бироз четроққа жойлаштирилган тасаввурдаги образга йўналтирилган бўлиши мумкин. Ҳар доим ҳам “кўрмас кўзлар” тажовуз ёки босим қуроли эмас. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, нигоҳ – четлаштириш, ортиқча диққат ва реакциялар талабига қарши ҳимоя реакцияси тариқасида ноилож вужудга келади. Айниқса, бу ҳолат гавжум ерларда билет тарқатадиган, сотадиган кишиларда (вокзал, театр...) ва почта экспедиторларида учраб туради. Улар инсонга қараб туриб, уни кўрмаслиги, ёнгинасида туриб гапини эшитмаслиги.

Кўз орқали инсонни “ютиб юбориш”, “отиб ташлаш”, “мих-лаб кўйиш”, “илиқлик уйғотиш”, “кўнглини совутиш” мумкин. Муомалада ҳар бир нарса аҳамиятга эга. Визуал контакт канали орқали узатилаётган мазмунга таъсир этувчи воситалар: ёруғлик, ракурс, ҳатто кўпчилик тақадиган кўзойнак ҳам. Кўзойнак орқали ҳамма нарсани кўриш мумкин, аммо сиз у туфайли тўлиқ кўринмайсиз. Нигоҳингизни пайқаш ва тутиш қийин, чунки унга ойнанинг ярқираши ҳалақит беради, бунинг ёрдамида вақтдан ютиш осонроқ кечади.

8.3. Нима эшитиляпти

Муомалада “ўз овозига эга бўлмаслик” – “юзига эга бўлмаслик” билан баробардир. Паралингвистик тавсифга овоз жадаллиги, тон ва тембр юқорилиги, темпоритмика ва нутқ интонацияси кабилар киради.

Жадаллик ёки баландлик овознинг энг оддий хусусияти бўлиб, маълум коммуникатив шароитда муомала фазосини бошқаришнинг индивидуал хусусиятига боғлиқ овозга эгалик, маълум хона учун эса тингловчилар миқдори ва муомаланинг қатор вазиятларида интуитив равишда баландлигини тўғри танлашни ҳам назарда тутати. Керагидан ҳам баланд гапиришга одатланиб қолган инсонлар маълум этикет меъёрини бузадилар, улар куч (бу ерда овоз кучи) билан эшитишга мажбур қиладилар. Бу фазони “босиб олиш” экспансиясининг яққол кўринишидир, яъни бошқа инсонлар ўрин эгаллаган акустик муҳитни ўзи билан тўлдиришдир. Агар бу чиқиш ёки маъруза бўлса, жарангдор ва баланд овозли инсон тингловчиларни унинг овози адекват бўлиши учун керак масофага уни итаради. Аудитория ёки “диалог” бўйича мулоқотдошларга бундай муносабат персоналликни йўкотади, мулоқотдошлар қанча бўлишидан қатъи назар улар билан оммадек муносабат ўрнатилади.

Бундай хулқнинг сабаблари ҳар хил бўлиши эҳтимол: ташаббусни ўзига олиш ва ўз фикрини ўтказиш хохиши; ички зўриқишларнинг ташқарига йўл топиши; ўзи изоҳлаётган гапларига шўнгиб кетиши туфайли коммуникацияда мўлжални йўқотиш. Баланд овоз салбий кўзгалган, низоли, таранг муносабатлар мавжуд муомалага хос бўлиб, бунда ҳеч ким бир-бирини эшитмаётганлигидан далолат беради.

Паравербал муомалада маълум идрокнинг стереотиплари мавжуд. Баланд овоз ўзига ишонганлик билан идентификация қилинади: масала, мактабда баланд овозда жавоб бериш ўқитувчилар томонидан ижобий баҳоланади ва қўллаб-қувватланади. Экспериментал шароитда нутқини баланд овозда етказадиган инсонлар “доминант”, “малакали”, “ўзига ҳамманинг диққатини жалб этишдан қўрқмайдиган” деб идрок қилинади. Паст ва тушунарсиз нутққа қараганда, баъзи жамоа

тўпланган вазиятларда (кутубхона, касса, концерт ва театр залларидан ташқари жойларда) баланд овозда гапираётган “жазоланмайди”. Ҳеч ким маъруза қилаётган инсон ёки домлага пастрок овозда гапиришни талаб қилмайди. Аммо нутқнинг тушунарли ва қулай идрок қилиш овознинг интенсивлиги билан эмас, балки тўғри танланган темп, ўринли паузалар, мувофиқ артикуляция ва “овоз кўтаринкилиги” билан белгиланади. Бундан ташқари, овоз интенсивлигининг кескин ошиши нутқнинг бошқа нозик параметрларини йўқолишига сабаб бўлади, бинобарин, нутқнинг интонатив манзараси оддийлашиб, монотонликка ўсиб ўтишга олиб келади.

Нутқнинг ритмик манзарасини, асосан паузалар шакллантиради, улар нафақат талаффузнинг аниқлигига, балки билдириляётган фикрнинг аниқлигига таъсир қилади. Бирорта ҳам одам суҳбат давомида паузасиз сўзлашувни амалга оширолмайди. У нафақат ўз нутқининг ифодали бўлишига ва мазмунни чуқурроқ етказишга, балки мулоқотдошимиз реакциясини баҳолаш ва суҳбатда ташаббусни бериш учун зарур.

Кўпчилигимизда кимнингдир гапини тугатдимиз ёки давом этаётганлигини билмасдан бўлиб қўйсақ, ўзимизга ноқулайлик туғилади. Муомалани мулоқотдошимиз учун қулай темпоритмик йўсинда олиб боришимиз кичик кўнгилсизликлардан асрайди. Суҳбатдошни “гапиртириб юбориш” мумкин бўлган инсонлар уларни осон ва ўзи сезмаган ҳолда муомалага киришишини таъминлайдиган мулоқотнинг энг ютуқли томонларини таклиф этади. Бунда паузалар енгил нигоҳ, деярли сезилмайдиган тана ҳаракатлари билан бойитилади.

Шундай қилиб, паузалардан фойдаланиш суҳбатдошимизни манипуляция қилишнинг самарали воситасига айланиши мумкин: ташаббуснинг тўсатдан тақдим этилиши инсонни зўриқтириш ва ҳовлиқтиришига олиб келади.

Паузалар ва у билан бирга овознинг темпи, баландлигининг ўзгариши, муҳим жиҳатларини интонация орқали ажратиб кўрсатмаслик диққатни бирор нарсадан чалғитиш учун восита бўлади: битта нотада ва нутқда “катта ҳарф”, “абзац”, “тиниш белгилари” сиз гапирадиган монотон нотиқ энг тийрак аудиторияни ҳам “ухлатиб қўйиши” мумкин. Агар маърузачининг кўзлаган

бошқа мақсади бўлмаса, унинг манерасини бесамара, хулқини хато деб баҳолаш керак. Бирок бундай вазиятда бошқа воқелик ҳам ҳукм суриши эҳтимол: академик (илмий) ёки расмий ифодасизлик орқали исталмаган реакцияни вужудга келтириш орқали фикрлар осонлик билан “хазм бўлиши”ни таъминлайди. Диалогда безовталанаётган инсон, гап тополмай жимжитликда қолиб кетишдан қўрқаётган ёки суҳбатдаги кескин ўзгаришларни вужудга келтириши мумкин бўлган одамлар паузалардан қочадилар: севги изҳор қилмоқчи бўлган ёки рашк қилаётган аёл иложи бори-ча суҳбатдаги паузаларга йўл қўймаслиги лозим. Инсонлар жим турганларида қарор қабул қилиш учун вақтлари етарли; узок вақт чўзилиб кетган пауза суҳбат тусини кескин ўзгартириб юбориши эҳтимол (А.Моруа “Суҳбат қуриш санъати”).

Темплар ва нутқдаги темпнинг мувофиқлиги ҳам коммуникатив аҳамият касб этади. Нутқ тезлиги темперамент билан боғлиқлигидан ташқари, гапираётган шахснинг нозик функционал ҳолатлари ҳақида хабар беради. Кўзгалган, жаҳли чикқан инсон тезроқ гапиради, баъзи сўзларни “ютиб юборади”, унинг интонацион манераси “чирсиллаш”га ўхшайди. Тушқунликка тушган, чарчаган ва бепарқ одамларнинг темпи ўзгача бўлади, ланж ва сусткаш инсон бирор нарсага қизиқиб қолса, унда нутқ тезлашишини кузатиш мумкин. Темпни тўғри интерпретация қилиш овоз таранглигини доимо эътиборга олиш демакдир. Олдимиздаги инсоннинг сусткашлиги оғир хўрсиниш билан боғлиқми ёки унда аффектми, шошилмаслиги “гапи чайналаётганлиги” биланми, танлаб-танлаб мос сўзларни гапираётгани ва бошқалар...

Муомаладаги мулоқотдошларнинг нутқ суръатида тафовутлар мавжуд бўлса, энг катта муаммолар юзага чиқади. Бу ўзгаришлар, албатта характерологик хусусиятлар ёки ҳолатларга эмас, балки ситуатив-ролли ҳодисаларга боғлиқ. Юқори суръатда гапираётган одам суҳбатдошига шошилаётганини билдираётган бўлиши ҳамда унга мослашиб, нутқ суръатига бўйсуннишни таклиф қилиши эҳтимол. Агар суҳбатдош бу шартга кўнмай, саволларга секин ва эриниб жавоб қайтарса, бу ўзига хос курашни вужудга келтиради – суҳбатнинг давомийлигини иккала инсондан ҳам ким белгилаши устида муносабатларга оидинлик киритади. Аксинча, суҳбатдош таклиф этаётган мулоқот темпини қабул

қилиш, унга “мувофиқ келиш”га ҳаракат қилиш мулоқотдошимиз тушиб қолган вазият (вақт зиклиги) ва унинг одатларини ҳурмат қилиш яхши натижалар беради. Мулоқотдаги кишига “зўрлаб” ноқулай суҳбат темпини бериш ўзига хос найранг ёки тузоқ бўлиши эҳтимол, чунки шошиб жавоб қайтаришга уринган инсон гапидан адашиб кетади, фикрларни яққол изоҳлай олмайди, натижада ноқулай, ёқимсиз ҳолатга тушиб қолади.

Яхши диалогик контакт ўрнатишда иккала иштирокчи ҳам “бир-бирига қараб интилади”, ўзи сезмаган ҳолда шерик ҳисобига паравербал хулқини ўзгартириб боради. Бу сезилмас ва символик ўзгаришларнинг ўзи корректлик ва сабрлилик муҳитини яратади – муаммони ўзаро қониктирувчи ечимини топишга имкониятлар ортади.

Темпоритм ва овоз баландлигини таҳлил қилиш унча мураккаб эмас: уларни бир амаллаб ўлчаш, шкалаларга мувофиқ жойлаштириш имконияти мавжуд (тез-секин, паст-баланд). Овоз албатта, юқоридаги характеристикалар билан био қаторда тушунтириш, тасвирлаб бериш мураккаб хусусиятларга ҳам эга. Уларни тасвирлаш мақсадида одамлар асосан бошқа модалликлардаги сезгиларга хос таассуротлардан фойдаланадилар: овозни “совуқ”, “юмшоқ”, “нозик”, “енгил”, “қўпол”... дейишади; мусиқа асбоблари ҳайвонлар (“ҳангради”, “чийилляпти”, “тўнғиллади”, “қичқиряпти”, “минғиллади” ..)га қиёсланади.

Овоз жарангдорлигининг ўзига хослиги бошқа инсоннинг нафақат фаол ҳолатини, балки ҳозирда товушда акс этаётган ўтмишдан қолган муаммоларни тушунишга ёрдам беради. Болалиқда вужудга келган аксарият муаммолар юқори нафас йўллариининг қисилишида, юзаки нафас олиш: йўтал ёки астма касаллиги билан бирга учрайди. Мазкур воқеликлар аксарият ҳолларда ота-онасидан бирортасига бақирини хоҳишини сўндириш натижаси ҳисобланади. Жазоланишдан қўрқини эса бақирини тўсқинлик қилади ва овоз ўзига хос тарзда пасайиб боради ва зўракиллашиб қолади.

Лоуэннинг аниқлашича, бўғиқ овознинг эшитилиши ва келиб чиқиши бўйича турлари кўп. Улардан энг кўп тарқалган “туғилмаган” овоз ростдан ҳам “паст” ва “зўраки”, шу билан бирга, рангсиз (хира) ва ички тангликка эга. Бундай овоз агрессияни

намоён қилишнинг самарали усули бўлиши тайин ва дарҳақиқат айрим пайтларда ғазабли очик қичқирикқа қараганда, кўпроқ кўрқитади. Ота-оналар қўйган тақиқнинг моҳияти “аччиқланиш мумкин эмаслиги” да эмас, балки ҳеч нарсани ва ҳеч қачон импульсив тарзда “овоз орқали” амалга ошириб бўлмаслигидир. Ҳақиқатда реал низоли вазиятда бундай бўғиқ овоз агрессияни намоён қилишнинг мужассамлигидир: мен кўзғалганман, аммо кўряпсизми ўзимни тутиб турибман. Мен бенуқсонман, овозимни баланд кўтармаяпман ҳам. Мени ҳеч ким, ҳатто сиз ҳам ўз хулқ-атворингиз билан ҳам бақирришга мажбур қилолмайсиз. Бу инсон ўз овозини “қаерга” йўналтирганлигини янада яхшироқ тушуниш учун, яъни у ўзида қайси эмоционал реакциялардан тийинган ва уларни озод қилишга муҳтожлиги аниқланади. Агар бу киши муаммолари билан амалда ишламоқчи бўлсак, диққатимизни бошқа кучли субъектив ҳиссиётлар – кулиш, овоз чиқариб йиғлаш кабиларни ўзига руҳсат берадимиз ва уларни қай йўсинда амалга оширишига эътибор қаратишимиз лозим. Бўғиқ овознинг бошқа турини эътиборсиз тингланса, у ҳар қандай тангликдан холи бўлиб туюлади – овоз пастроқ, бироз тушунарсиз мингиллаган ва саёз (юзаки)роқ. Овоздаги таранглик, асосан бурундан чиқаётган товушга қаттиқ урғу беришда сезилади. Бундай овоз соҳиблари уларни ихтиёрий вақтда бўлиб қўйишлари мумкинлигини сезадилар ва бунинг учун шароит ҳам яратадилар. Лекин парадоксал равишда мана шундай тушунарсиз овоз эгалари гапиришни жуда ёқтирадилар ҳамда уларни осонлик билан тўхтатиб бўлмайди. Уларнинг овози гўёки қуйидагиларни айтади: мен ҳеч кимни эшитсин деб зўрламайман, ҳаттоки ўзим ҳайронман нега мени тинглашяптийкин? Шундай экан, энди ҳеч ким қарши бўлмаса, мен яна гапимда давом этсам... Мазкур овознинг шаклланиши асосида яна болалиқда қондирилмаган диққатга нисбатан эҳтиёж ётади. Бола ўзига фаол равишда тушунарли сўзлар билан катталар диққатини жалб эта олмаган. Сабаби кескин “аралашма, сени ишинг бўлмасин” зайлидаги рад этилишга учраши эҳтимолдир. Овоз бу ерда компромисс топади – у ҳам бор, ҳам йўқдек (бурним тагида мингиллашимни, балки эшитиб қолишар, лекин жаҳллиги чиқмайди, мен ахир ҳеч кимга ҳалакит бермаяпман-ку).

Андре Моруа ўз асарида мальгаш халқининг мақолини келтиради, унга кўра, етим қанчалик ақлли гапларни айтмасин, уни ҳеч ким эшитмайди. Чунки унда ота-она меҳр-муҳаббати сингувчи ўзига ишонч ҳисси йўқ.

8.4. Муомалада тананинг ўрни

Муомалада тана иштироки ҳақидаги фикр, айниқса, бу иш бўйича бўлса, бироз экзотик ва ҳатто шарм-ҳаёсиздек туюлиши мумкин.

Одатда кўпчилигимизнинг танамиз шу даражада қаровсиз қолдирилганки, унга иккинчи даражали роллар ажратилади: ниҳоятда катта эътибор кийимнинг маникени бўлиш, табиий функцияларни бажариш, жисмоний саломатлигимизни безовталик, ортиқча вазннинг манбаидай хизмат қилиш, доимий равишда бугунги кунда қабул қилинган эталонлар асосида танқиднинг объекти; энг яхши ҳолда танамиз спорт, рақс, денгиз суви ва бошқа нарсалардан озгина баҳра олади.

Ҳаттоки муомалада катта тажрибага эга шахслар ва уни муваффақиятли амалга оширадиганлар ҳам ўз танасига нисбатан бефарқроқ бўладилар. Ифодалилик ҳаракатчанлик озми ёки кўпми, асосан юзда ва қисман қўлларда намоён бўлади, қолган қисмларимизда эса “ҳаёт” кузатилмайди. Турмуш муомаласида танамиз “бошимиз учун тиргович” сифатида кўрилади, юздан фарқли ўлароқ тана онгимиз томонидан бошқарилмайди ва шу сабабли уни кузатиш орқали тўғридан-тўғри олиб бўлмайдиган информацияни олиш имконияти мавжуд. З. Фрейд огоҳлантиради: кўришга кўзи, эшитишга қулоғи бор ҳар ким амин бўлиши мумкинки, ҳеч қайси банда ҳеч нимани сир тутолмайди. Агар унинг оғзи гапирмаса, бармоқлари сотиб кўяди ва ўша ўзгариш танасининг энг кичик зарраларида акс этади.

Кўз ҳамда бармоқларнинг “гапира олиши” янгилик эмас, лекин айнан кам назоратдаги сотқин сифатида тизза, бел, қад намоён бўлиши ҳайратланарли воқелиқдир.

Ёқимли ва бамайлихотир суҳбатни кутаётган ҳамда ғазабланган, ўз ҳақ-хуқуқини талаб қилишга келган одамларнинг

стулга ўтиришига эътиборимизни қаратайлик. Биринчиси стулни бир-икки тортиб ўзига мослаб қулайроқ ўтиради ва бироз сирпанади, сон ҳамда думбасининг мушаклари бўшашган бўлади, бутун танасини стулга топширади – бу поза узоқ вақт давомида дискомфортсизликка имконият яратади. Юқоридагиларнинг барчаси ўтирган одамга ҳам, унинг шеригига ҳам олдинда ҳали вақт кўплигини, ҳеч қандай кўнгилсизликлар вужудга келмаслиги ҳақида сигнал беради. Иккинчиси эса хоҳламаган тарзда ўтириш таклифини қабул қилади. У зўрга стулдан ўрин олади, шунда ҳам бутун вазнини стулга ишонмайди ва натижада оёқ ҳамда унинг тепароқ қисмида мушаклар таранглиги пайдо бўлади. Агар ўтириш таклифи ростдан ҳам ишонқирамай, зўргатдан қабул қилинган бўлса, у ҳолда одамнинг узатаётган новербал хабарини қуйидагича таржима қилиш мумкин: майли, хўп, мен ўтираман, аммо тийраклигимни камайтирмайман, илтифотларингиз билан мени юмшата олмайсиз.

Психологик маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, диққат-эътибор билан тинглаш муҳитини яратиш учун, албатта биз қулай ўтирган бўлишимиз даркор. Бутунлай катта стол ортига бошигача яширинган инсон ҳам билвосита белгилар орқали стулнинг учида худди нинанинг устида ўтиргандек позасини биллиб олиш имконияти мавжуд.

Ёқимли, хотиржам суҳбатлашаётган инсонга унинг ҳолатига контраст келувчи хабар етказилса, унинг ҳолати дарҳол ўзгаради, шунинг учун халқимизда: “ўрнидан сакраб (сапчиб) турди” деган ибора ишлатилади. Бу ортиқча хотиржамликка берилмаслик, диққатни бирор объектга тўплаб тийракроқ кўринишнинг танадаги ифодасидир.

Иложсиз, чорасиз вақтда вужудга келган дискомфортнинг яна бир кўриниши – онгсиз равишда стулни лиқиллатиш, чайқатишдир. Бу ҳолат яширин, конспиратив вариантда бўлиши ҳам мумкин: ниҳоятда зерикарли ва ёқимсиз вазият (йиғилиш, мажлис, иш тақсимлаш ва ҳоказо)ларда тингловчи – “қурбон” ўтирган жойида сон ва думба мускулларини таранглаштира бошлайди, бу билан у кутилаётган финални (ўрнидан туриб тезроқ тарқалишни) мушаклари ёрдамида олдинроқ вужудга келтиради.

Тана уни ўзининг тасарруфида деб ҳисоблайдиган одамлар атрофдагиларга сигналлар юборади. Хўш, бу қандай сигнал бўлиши мумкин?

Ҳаётда қанчалик яшашга мослашган бўлмалик, одатда ҳар биримизнинг танамиз ёки унинг бирор қисмида ечимини топмаган низолар у ёки бу даражада муҳрланганга ўхшайди. Танамиз доимо бирор нарсадан узоқроқда бўлиш, ундан қочишга интилиб орқароққа огиши мумкин. Уриш ва жанжалларга тайёрлик тананинг олдинга қараб огишида акс этади. Инсон танаси турмушнинг оғирлигига дош беролмай, унинг босими, тазйиқи остида эгилиши ёки букилиши, баъзан эса тана зўрға ернинг тортилиш қонунига бўйсунди. Шунини таъкидлаш жоизки, танамиз эҳтиёткорлик билан, серзарда ботирлик ила, сувда сузаётган балиқдек текис ҳаракатланиши эҳтимол. Оёғимизнинг ўзича судралиши, миҳ устидан ўтаётгандек ёки дарбозга ўхшаб арқонда юраётгандай ёхуд ботқоқликка ботаётгандек ҳаракатланиши мумкин.

Мулоқотдошимизга нисбатан ёпиқ позалар (қўлларни қўлтиги ёки кўкрагига қистириш, оёқлари ва қўл бармоқларини чалиштириш, тиззасига тирсагини тираш ва ҳоказолар)да бўлиш мулоқот (алоқа)нинг ёпиқлигидан далолат беради. Одамлар ярим профиль ёки сал тескарироқ ўтириши ўлароқ танасидаги энг заифмас томонларини намойиш этадилар. Сухбат жисмоний тажовуз ҳақида кетмаса-да, лекин сухбатдош ўзини ҳимоя қилиб, ўзгаларга зарар етказиши мумкин бўлган қисмларини очик қолдиради.

Комфорт ҳисси ортиши билан типратикан ҳам, тошбақа ҳам косасидан чиқади: тирсак ҳали тўлиқ ёйилмаса-да, қўлларда ҳаракат пайдо бўлади, бош бўйинни эзишни тўхтатади; иккинчи қўл тиззани ушлашни енгиллатади; инсон чуқурроқ нафас ола бошлайди. Қориндаги мушаклар зўриқиш ҳолатидан чиқади. Одам қаддини бироз ростлайди, оёқлар бир неча см узоқликка сурилади.

Албатта ҳар доим ҳам ёпиқлик белгилари тасвирлангандек тўлиқ намоён бўлавермайди. Мулоқотдан қочиш ва ўз хаёлларига берилишнинг бошқа воситалари ёрдамида узатилиши мумкин. Бундай ҳолатда ўтирган инсон танасини тўғрилайди, худди жойи-

дан силжимай ўртадаги ораликни узоклаштиргандек, елкаларини ростлайди; бош салгина қайрилади ва орқага ташланади, бунда нигоҳимиз бироз юқорироқ ва четроқ кўринишга эга бўлади. Кўллар чалиштирилмаган бўлиши мумкин, аксинча нейтрал зонада ҳавода таранглашиб осилиб қолади. Расмий жиҳатдан эътиборли тингловчи ролига жуда мос: тана кўз орқали алоқа ўрнатишга тайёр, бошни сарак-сарак қилиш ҳолати ва бошқа қатор розилик аломатлари мавжуд.

Мулоқот (алоқа)дан узоклашишнинг яна бир усули максимал равишда тана мушакларини бўшаштиришдан иборат. Одатда бирор нарса ёки ҳодисага салбий муносабат тананинг таранглашувига сабаб бўлади деб саналади, бироқ аниқланишича, бўшашиш ҳам ёқимсиз муомала шароитида ҳимоя механизмини ўтар экан. Ўз алоқа ўрнатиш реакцияларини камайтириш хавфсизлик ҳиссини туғдиради, аммо мулоқотдошнинг ҳаракатлари салбий бўлиб туюлади.

8.5. Нутқнинг ҳаётимиздаги аҳамияти

Инсоният тажрибаси ортиб борган сари уни авлодга колдиришнинг янги йўлларини ўйлаб топиши зарур. Афсуски, оғзаки нутқ кўп нарсани бузиб, ўзгартириб юборади, шунда ёзма нутққа эҳтиёж туғилди ва тахминан бир неча минг йиллар аввал у яратилди. Энди келажак авлод тарихий воқелик ва тажриба натижаларидан баҳраманд бўлиш бахтига муяссардирлар.

Бироқ этнопсихологик ўзига хослик тилларнинг ҳар хил бўлишига олиб келди. Жумладан, Шимолий Америка ҳиндулари майдуларда рангларнинг барчаси 3 та сўз билан ифодаланади: тит (яшил-кўк), лак (кизил), ту лак (сарик-оловранг-жигарранг). Дунёда 750.000 га яқин ранг туслари мавжудлиги тасдиқланган. Ҳолбуки шундай экан, уларни атиги 3 та сўз билан номлаш ғайритабиий ҳодисага айланади. Эскимосларда эса қорни англаувчи 70 та сўз бор.

1975 йилда Дж. Гриндер ва Р. Бэндлер тилнинг терапевтик метамоделини яратдилар. Улар ўз тил моделларини Ф. Перлз ва В. Сатир техникаларини моделлаштириш орқали ишлаб

чиққанлар. Бэндлер ҳамда Гриндер шу нарсага эътибор бердиларки, юқорида номи тилга олинган психотерапевтлар мижоздан маълумот тўплаш учун маълум саволлар тўпламини кўллаганлар. Бошқа саволлар тўплами кўмагида эса инсонга ўз ички дунёсини қайта қуришга ёрдам берганлар. Олимлар Перлз ва Сатирнинг нутқини лингвистик анализ қилиб ўз метамоделларини яратишга муваффақ бўлганлар. Метамоделъ биз тилдан тилга тушунтириш учун ундан қандай фойдаланишимиз мумкинлигини белгилаб беради. У бунга сўзлаётган одам нутқини ўша нутққа асосланган тажриба билан қайта бирлаштириш орқали амалга оширилади.

Ҳолбуки гапираётганимизда ичимиздан ҳеч биримиз сўзларимиз ортида ётган мулоҳазаларнинг тўлиқ изоҳини беролмаймиз. Агар биз фикримизни тўлиқ тасвирлаб бермоқчи бўлсак, унда сўзлашдан тўхтамас эдик. Нима сабабдан? Чунки ҳеч қандай вербал изоҳ тажрибамиздаги ҳамма нарсани яққол кўрсата олмайди. Бирор нарса ҳақида сўзлаб берар эканмиз, биз ўша нарсанинг сўздаги ифодасига қараганда, ички репрезентациясига тўлиқроқ тасаввурга эга бўламиз. Бу ҳолатда биз ноилложликдан изоҳларни қисқартиришга мажбурмиз.

Биз хабар бермоқчи бўлган воқеликнинг тўлиқ ички репрезентацияси (кечинмаси) “туб структура” деб аталади. Ўз тажрибамизни тасвирлаб, шакллантириб тушунтирмоқчи бўлганимизда, биз сўз ва иборалардан тузилган “юза структура”дан фойдаланамиз.

Бэндлер ва Гриндер нерв системасининг туб структурасидан нутқ шаклида намоён бўлувчи юза структурасига ўтишда 3 та нарса юзага келишини аниқлаганлар. Биринчидан, биз туб структурадаги ахборотнинг аксарият ёки муҳим қисмини тушириб қолдирамиз. Ҳар секундда миямизга тахминан 2 млн. бит ахборот келиб тушади. Миямиз маълумотнинг асосий қисмини тушириб қолдирмаса, биз эсдан оғиб қолган бўлар эдик. Иккинчидан, тажрибамизнинг тасаввурини соддалаштирганимизда биз ахборотнинг тузилиши ва аҳамиятини ўзгартириб юборамиз. Миямиз кўмагида биз ўз идрокимизни ўзгартиришимиз мумкин. Шарқдаги ривоятларнинг бирида йўловчи дунё кезаётганида йўлда илонни учратиб қолади ва “Илон!” деб бақиради. Аммо

у ўша ерга яқинроқ келиб қараса, бу илон эмас, арқон экан. Шунинг учун бежизга “гўзаллик” кузатувчи шахснинг кўзида дейишмайди. Идрокимизни ўзгартира олиш қобилиятимиз мусиқа, адабиёт, тасвирий санъат асарларидан баҳраманд бўлиш, лаззатланиш, завқланиш имконини беради. Шу тариқа биз булутларга боққанимизда уларни ҳайвон, инсон ва ҳар қандай бошқа буюмлар шаклига ўхшатиб юборишимиз мумкин. Бу воқелик қобилиятимизнинг орзу ва фантазияларимизга айланишига ёрдам беради. Учинчидан, янги билимлар миямизга тушганда, у олдин ўрганилган ўхшаш ахборотлар билан солиштирилади. Биз эски маълумотларни янгилари билан солиштирган ҳолда уларни умумлаштирамиз. Мазкур жараён бизнинг энгилроқ ўзлаштиришимизга кўмак беради. Шундай қилиб, биз эски тушунчаларимизни қайта эсга туширишимиз шарт эмас, мия улардан янгиларини ҳосил қилишда фойдаланади.

Номинализация – бу давом этаётган жараёнларни тугалланган тарзда тасаввур этилиш ҳолати. Жараён ёки ҳаракатда ўз илдизини олувчи отлар номинализация ҳисобланади. Номинализация жараёни тўхтатади, агар бу фил бўлса, у ҳаракатсиз тасвирга айланади. Номинализация жараён, ҳаракат, гоё, концепция, ўтмиш хотиралари, қонун-қоидалар, тамойиллар, кадрят ва эътиқодларнинг репрезентация қилувчи сўз бўлиши мумкин. Лингвистик нуқтаи назардан номинализация – бу туб структура даражасидаги (ҳаракат ва ҳоказолар) жараённинг юза структура даражасидаги статик воқеликка айланиши (ўзгариши)дир. НЛПда номинализацияни от гап бўлагидан ажратишнинг классик усули қуйидагидан иборат: “Сиз уни аравага орта оласизми? Агар орта олсангиз бу от. Орта олмасангиз номинализациядир”. Масалан, “Ўртамиздаги совуқ муносабатлар мени безовта қиляпти” – муносабатлар сўзини от сифатида кўрамиз, бироқ уни кўра, эшита олмаймиз унинг ҳиди ва таъмини ҳис этолмаймиз (мавҳум тушунча). Биз муносабатларни аравага орта олмаймиз, демак, бу номинализация. Номинализацияга қуйидаги отлар мисол бўла олади: касаллик, дўстлик, ечим, муҳаббат, кўркув, ҳиссиётлар ва ҳоказо.

Номинализациялар ёрдамида биз кўпинча тиббий касалликларни белгилаймиз. Льюис ҳамда Пьюселикнинг ёзишларича:

Калифорния штати, Норуолк шахрининг давлат касалхонасининг психиатри Уоллес Эллербрук ўзининг “Тил, эмоция ва хасталик” номли мақоласида ўта оригинал кузатишларини келтиради. Мақолада тилнинг инсон идроки ҳамда хулқига таъсири ҳақида фикр юритилади. Унинг таъкидлашича, “бирор нарсанинг ёрлиғи сифатида қўлланилувчи ҳар бир сўз бизни ўша воқеликни бошқа тусда кўришимизга сабаб бўлади”. Олим бу ҳолатнинг тиббиёт сабабларини аниқламаган “Идеопатик” гипертонияни мисол қилиб келтиради. Эллербрук мазкур тиббиёт атамасини тушунтиришда деноминализациядан фойдаланади. Доктор шуни таъкидлайди: “Ёдингизда тутинг, мен ҳамма касалликларни хулқ деб атайман, бошқача қилиб айтганда – инсонлар амалга оширадиган хатти-ҳаракатлар мажмуи... Агар пациентда юқори қон босими аниқланса, мен ўзимга унда гипертония мавжуд экан демайман, балки пациент гипертониклик қияпти, босимини оширяпти дейман”.

“Гипертония” номинализациясининг яна қайта феълга ёки “гипертонизация” жараёнига трансформацияси доктор Эллербрукнинг ўз пациентларини идрок этишигагина эмас, балки уларга муносабатларини ҳам тубдан ўзгартириб юборди. Олимнинг айтишича, аввало бу унинг беморларида муолажаларга муносабатини ижобий томонга ўзгартиришига кўмаклашган. Юқоридаги мисолга ўхшаш биз тилимизни ўзгартирадиган бўлсак, саломатлик ҳамда касалликни идрок қилиш услубимиз ўзгаради ва биз ҳам ўз навбатида ўзгармай иложимиз йўқ. Номинализациянинг олдини олиш, орқага қайтариш зарур. Инсон жараённи буюмга айлантирганда, биз унга буюмни яна жараёнга айлантиришга ёрдам беришимиз даркор. Биз инсонга куйидаги шаклда таъсир этамиз: “Сиз қандай қилиб ушбу жараён (номинализация)ни амалга оширасиз?” Бу савол инсонни яна тажрибаси билан бирлаштиришга ёрдам беради ва бу нарса ўз навбатида пациентнинг жараёндаги ролини англаб этишига замин яратади.

Ҳаётимизда биз ҳаракатларимиз, хулқ-атворимизни қонунлар (“керак”, “лозим”, “даркор”, “зарур”), имкониятлар (“мумкин”, “имконим бор”), мажбуриятлар (“бурчим”, “шарт”) ёки ҳақ-хуқуқлар (“хоҳлайман”, “истайман”, “ҳаққим бор”) асосида амалга оширамиз. Яъни юқорида келтирилган модал опе-

раторлари турмуш моделимизни ҳамда ҳаракат образларимиз чегараларини белгилаб беради. НЛП бўйича айнан тилимизда эътиқод тизимимизнинг камчиликлари ва афзалликлари акс этади. Шунинг учун “қила оламан” ва “қила олмайман”, “керак” ва “керак эмас” сўзларини ҳаётимизда шакллантиришимиз, амалга оширишимиз зарур ва зарур эмас деб ҳисоблаган шахсий ишонч (эътиқодимиз) намоён бўлади. Мазкур сўзларни эшитиб, биз миждимиз ўз ҳаётида мумкин ва мумкин эмас деб ҳисоблаган воқеликлар ҳақида ахборот олиш имкониятига эгамиз. “Мен ўз фикрларимни, қарашларимни ўзгартира олмайман”, “Мен бундан яхшироқ ўқий оламан”, “Мен эрталаб вақтлироқ туролмайман” ва ҳоказо. Юқоридаги мисолларда нафақат инсоннинг имкониятлари чекланганлиги намоён бўлади, балки нутқимизнинг ўзи уларни яратиб беради. Имконият модал операторлари бизга инсон рўёбга чиқарса бўлади, деб ўйлайдиган воқеликлар ҳақида маълумот беради. Бу модал операторларига қарши чиқиб, уларни энгиш учун куйидаги саволни бериш лозим: “Агар мана шу фикрингизни ўзгартира олсангиз нима бўларди?” ёки “Бу нарса ни амалга оширишингиз учун нима ҳалақит беряпти?” Ф.Перлз эътиқод (ишонч) рефреймингини (қайтаструктуралаш) амалга ошираётган “Мен қила олмайман” ўрнига “Мен қилишни хохламайман” модал операторларидан фойдаланган. Агар инсон мазкур мулоҳазаларни қабул қилса, унда аввалги гап тузилишида бўлмаган танлаш имконияти вужудга келади, муаммо оқибатларидан уни ҳосил қилган сабабларгача етиб келинади. Шартлилик операторлари ўз ичига “шарт, шарт эмас”, “қилиш лозим, қилиш лозим эмас”, “мажбур”, “даркор”, “зарур” ва бошқалар. Улар инсон ҳаётида бўлиши шарт деб ҳисоблайдиган воқеликларни изоҳлайди. Бу сўзларда инсон ҳаракатларини бошқарувчи, назорат қилувчи функциялари мужассамлашган. Мана шу функция ва қонун-қоидалар инсон ҳулқини чеклайди, унинг ижодий жиҳатларининг намоён бўлишига тўсқинлик қилади. “Мажбурман” сўзи ўрнига “Қилишим мумкин” сўзини ишлатиш мажбурият ҳиссини камайтиради. Бу модаллик операторларини энгиш учун “Агар буни қилсангиз ёки қилмасангиз нима содир бўлади?” деб сўраш лозим.

8.6. Роршах тести тавсифи (модификация бизники)

Швейцариялик психиатр ва психолог Герман Роршахнинг “Сиёҳ доғлари” методикаси илк бор 1921 йилда ишлаб чиқилган бўлиб, мураккаб проектив методларнинг қаторига кирганлиги туфайли текширувчилардан бой назарий билим ҳамда кенг кўламли амалий тажриба талаб этади. Илгари бу методдан инсоннинг фақатгина хаёлини ўрганишда фойдаланилган бўлса, кейинчалик Роршах унинг ёрдами билан шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини яхлит ҳолда тадқиқ қилишни таклиф этди. Бунинг натижасида тест шахснинг йўналмаган ассоциация шароитидаги синтетик фаолиятида намоён бўладиган хусусиятларини аниқлашга имкон берди.

Тест учун стимул материал сифатида ноаниқ шаклдаги турли рангдаги симметрик доғлар тасвирланган 10 та жадвал хизмат қилади: II, III, VIII, IX, X жадваллар рангли; I, IV, V, VI, VII, жадваллар эса оқ-қора тасвирда. Бундай стимул материаллари текширилувчиларга маълум кетма-кетликда ва муайян ҳолатда кўрсатилади. Тажриба ўтказувчи мутахассис шу нарсани назарда тутиши лозимки, текширилувчи одам тасвирни хоҳлаган 4 та ҳолатнинг бирида кўздан кечиришга, идрок қилишга ҳақли, лекин ҳар бир ҳолатнинг ўзгариши, албатта тажриба ўтказувчи томонидан қайд этилиши керак. Бу ҳолатларнинг тажриба баённомасида лотин алифбосининг биринчи ҳарфлари билан белгиланади (а—оддий, нормал жадвалнинг ҳолати, бу ҳолатда жадвал синалувчига кўрсатилади; б—жадвалнинг ўнг қиррасига қўйилган ҳолат; с—жадвалнинг тескари ағдарилган ҳолати ва жадвал чап қиррасига қўйиб кўрилаётган ҳолати):

Жадвал синалувчиларга кўрсатилаётганида тажриба ўтказувчи оддий йўриқнома беради: “Бу нима? Нимага ўхшайди?” каби текшириш давомида текширилувчилар ҳеч қандай қўшимча маълумотлар олмаслиги керак. Уларнинг барча жавоблари баённомага қайд қилиб борилади. Тажрибада жавоб учун вақт чекланмайди, лекин баённомада синалувчи жавоб бериш учун қанча вақт сарфлаганини қайд этиш шарт.

Бу тестни тажрибада ўтказилиши қанчалик оддий деб туюлмасин, унга қўйиладиган талабларнинг барчасига қатъий риоя

қилиш зарур, айниқса экспериментаторнинг ўз олдига қўядиган талаблари. Энг аввало у: 1) ҳеч қандай йўналтирувчи саволлар бермаслиги ёки жавобларни айтиб беришга ҳаракат қилмаслиги керак; 2) тажриба давомида жавобларни “тўғри” ёки “нотўғри” деб баҳолашдан ўзини тийиши шарт, у фақатгина жавобларнинг ҳар хил бўлишини – одамлар ўз фикрларининг далолати сифатида қайтарилишини қайд этиши мумкин, холос; 3) жавоб бериш вақтида тасвирнинг қайси қисми ассоциация берганлигини аниқлаши лозим; 4) синалувчининг 8-10 жавобидан кейин тўхтатиб қўйиши мумкин (агарда ҳаддан ташқари ҳар бир жадвал бўйича жавоб вариантлари кўпайиб кетса); 5) пауза (тўхталиш) бир минутдан ошиб кетса, йўриқномани такрорлаб, ҳеч бўлмаганда битта жавоб олиши жоиз; 6) агар 2 минут давомида ҳеч қандай жавоб олинмаса, унда кейинги жадвални кўрсатиш шарт эмас. Бу шартларга риоя қилишдан ташқари, экспериментатор синалувчининг жавобларини, тавсия ва маслаҳатларини, мимикасини, хатти-ҳаракатларини ва хулқ-атворининг бошқа хусусиятларини ёзиб бериши лозим. Бу тажрибани ўтказиш осон эмас, бироқ бўлғуси психолог, энг аввало ўзида касбий кўникма ва малакаларини ўстириши мақсадга мувофиқ.

Синалувчининг жавобларини қайд этишда экспериментатор тасвирнинг қайси қисмлари борасида сўз бораётганлигини аниқ билиб олиши керак.

Роршах тести бўйича ишлашда вақтни қайд этиш алоҳида аҳамиятга эга, бунда: тажриба бошланишидан то тугагунича ораликдаги вақт (Т), ҳар бир жавобга сарфланган ўртача вақт- T/R , ҳар бир жадвалга реакция вақти кўрсатилиш пайтидан то жавоб беришининг бошланишигача (т), ҳамма жадвалларга ўртача вақти (ҳаммасининг йиғиндиси жадваллар сонига бўлинади): рангли ва рангсиз жадваллар учун ўртача реакция вақти алоҳида ҳисобланади. Стимулга нисбатан ўртача реакция вақти соғлом одамларда қатор тажриба натижаларига кўра, 7 секунддан то 20 секундгача давом этиши мумкин.

Юқорида кўрсатилган вақт интервалларига эътиборсиз бўлиш мумкин эмас, чунки олинган натижаларни таҳлил этиш вақтида улар синалувчи шахсининг кўп сифатларини очиб беришга хизмат қилади.

Барча жавоблар йиғиб олингандан сўнг, синалувчининг ноаниқ ёки икки хил маъно англатувчи жавоблари бўйича сўроқ ёки аниқловчи суҳбат ўтказилади. Бундай жавоблар олинмаган тақдирда (бу ҳолатлар камдан кам учрайди) сўроқни давом эттирмаслик, ҳатто уни ўтказмаслик мумкин.

Сўроқни ўтказиш учун қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш зарур:

1. Тасвирнинг қайси қисми жавобга таъсир кўрсатганлигини аниқлаш учун, одатда бу ҳақда тўғридан тўғри сўраш ҳамда жадвалда кўрсатиб беришни илтимос қилиш мумкин.

2. Ранг, шакл ва ҳаракат жавобга қандай таъсир кўрсатганлиги ҳақида мутлақо савол бериб бўлмайди. Бошқача сўз билан айтганда, агар рангнинг “гул” деган жавобга таъсирини аниқламоқчи бўлсак, бошқачароқ қилиб савол бериш керак, масалан: “нима учун гулга ўхшайди?”

3. Тушунтирувчи ёки изоҳловчи савол билан мурожаат этиш, жавобни айтиб бериш, унга фикрни йўналтириш билан ман қилинади.

4. Сўроққа ёки сўроқ моҳиятига ўта жиддий ва масъулиятли ёндашиш керак. Буни унутиш, сўроқ жараёнини нотўғри уюштириш ва натижаларни татбиқ этиш Роршах методикаси бўйича ўтказиладиган тажрибани бузишга олиб келади. Шунинг учун экспериментатор синалувчига бериладиган саволларини олдиндан жиддий таҳлил қилиши лозим. Тажриба кам бўлганида йўл-йўлакай бериладиган саволларга йўл қўймаслик шарт.

Юқорида кўрсатилган ёки таъкидланган барча талабларни бажаргандан кейин экспериментатор ўз фаолиятининг навбатдаги босқичида, яъни синалувчи жавобларни формула ҳолатига келтиришни амалга оширади. Бунинг учун жавоблар форматизациясининг бешта жараёни қўлланилади:

- 1) локализация,
- 2) детерминантлар,
- 3) шакл даражаси,
- 4) мазмун,
- 5) ўзига хослик-оммавийлик.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, айнан шу кетмакетликка риоя қилиш шарт (эркинлик бу ерда ўринсиз). Ҳар бир

жараён учун шартли белгидан фойдаланилади. Куйида англиз-америкага хос тизимда қўлланиладиган шартли белгилар келтирилади ва бизда ҳам шу вариант ўзгаришсиз амалиётда ишлатилади.

Жумладан, “локализация” жараёни учун куйидаги белгилар қўлланилади:

W – жавобнинг шифровкаси учун ишлатилади.

D – катта детал ёки синалувчи тез-тез танлаб турган тасвир детални белгилаш учун қўлланилади;

Dd – жавобда кичик ёки одатдан ташқари детални белгилашда ишлатилади;

DW – агар бирор катта детал бутун тасвирни яхлит идрок этишга таъсир кўрсатсагина ишлатилади;

DdW – кичик детал жавобни белгилаган ҳолатда жавоб шифровка қилинади;

Do – “олигофреник детал” дейилади – бунда тасвирнинг шундай қисми белгиланадики, унда бошқалар кўпинча яхлит нарсани идрок қилганларида (масалан, одамни), синалувчи фақат айрим қисмини кўради (боши, оёғи ва ҳоказо).

SW – тасвирдаги оқ доғ жавоб учун бошланғич туртки сифатида намоён бўлган ҳолатларни белгилайди.

“Детерминантлар” жараёни белгилаш учун қўлланиладиган шартли белгилар:

F – агар синалувчининг жавоби фақат шаклидан келиб чиқса;

C – фақат тасвирнинг рангидан;

M – фақат тахминий одамнинг ҳаракатидан;

FM – тахминий ҳайвоннинг ҳаракатидан;

m – жонсиз предметлар (нарсалар) ҳаракатидан;

FC – асосан шакл орқали, лекин ранг ҳам ҳисобга олинган ҳолда;

CF – асосан ранг орқали, бироқ шакл ҳам ҳисобга олинган ҳолда;

c – қора ёки тўқ кулранг ранги сабабли;

Fc – тасвир шакли, лекин оқ кулранг ёки кулранг ранг ҳам ҳисобга олинади;

Pc – агар жавоб шакл билан белгиланса, лекин қора ёки тўқ кулранг ранг ҳам ҳисобга олинса.

Шакл даражаси жараёни бўйича синалувчи жавобларини формулага солишнинг шартли белгилари:

F – агар пайдо бўлган образда шакл мос равишда акс этган бўлса;

F = - “доғ” шакли билан тасаввур ўртасида кескин фарк бўлса;

F ± - агар тасаввур этилган образ аниқ чегарага эга бўлмаса (масалан, бутун, тутун, соҳил, сув ва бошқалар).

“мазмун” жараёни учун шартли белгилар:

H – одам образи, Hd – одам қоматининг қисми (ёки қисмлари), A – ҳайвон образи, Ad – ҳайвон гавдасининг қисми (ёки қисмлари), Apat – анотомик белгилар, Sex – сексуал хусусиятли жавоблар, Re – ўсимлик дунёси билан боғлиқ жавоблар, LS – пейзаж, Ovj – жонсиз предметлар, Ag – меъморчилик, архитектура билан боғлиқ жавоблар, Orn – орнамент билан боғлиқ жавоблар.

Агар кўрсатиб ўтилганлардан ташқари, жавоблар учраса, унда тажриба баённомасида уларнинг номини тўлиқ ёзиш мақсадга мувофиқ.

“Ўзига хослик-оммавийлик” жараёни бўйича фақат 2 та белги мавжуд: Orig – агар жавоб кам учраса (1-2 та ўхшаш жавоб) ва Pop – агар ўхшаш жавоб нормал психикали катта ёшдаги одамларнинг 30 фоизидан кўпроғида учраса, мақсадга эришилади.

Юқоридаги белгиларни тажрибада ишлатган мутахассис-психолог ҳамма жавобларнинг формулаларини тузиб чиқиши керак. Масалан, биринчи жадвалга “кўршапалак” тасвирига куйидагича формула тузади: WFM+APOp, яъни синалувчи тасвири яхлит ҳайвоннинг ҳаракати сифатида идрок этди, шакли мос, шунинг учун “+” белгисининг ўзи кифоя, мазмун бўйича бу ҳайвон, демак оммавий жавоб берилди. Шу билан бирга III жадвал “рақс тушаётган икки масҳарабоз” – WM+HPop формуласи орқали белгиланса, унда ҳаракат яхлит одамлар ҳаракатига, образ тасвирига мос, мазмун бўйича бу одамлар, демак жавоб оммавий. Худди шунга ўхшаш тарзда барча жавоблар белгилаб чиқилади.

Юқорида кўрсатилган 5 та жараёндан ташқари, экспериментатор турли феноменларга ҳам учраши мумкин: персеверация (ўхшашлик), бош тортиш, шок, шу жумладан, рангли, қора ёки

ҳаракат шоки, дескрипция (сўз билан тасвирлаб бериш), тасвир-да симметрия борлигини қайд этиш, педантизм жавобларида ва бошқа феноменлар.

Махсус феноменлар касаллар шахсини ўрганишда ҳисобга олинади, чунки улар маълум даражада диагностик аҳамиятга эга. Алоҳида феноменларнинг талқини психограмма тизимига оид қисмда яна кенгроқ таҳлил ва тавсиф қилинади.

Жадвалларни формулаларга келтиришда амалий психолог қуйидаги ҳолатларни билиб қўйиши айтилган:

а) жавобдаги турли товушлар, урғулар ёки таклифлар ҳамда сўроқ вақтидаги айрим омиллар, яъни жавоб берилгандан кейинги тузатишлар ҳисобга олинмайди;

б) синалувчилар жавоб берган ҳолатларида (масалан, қапа-лак ёки кўршапалак) иккита формула тузилади;

в) барча жавоблар формулага киритилади, ҳатто кўринишдан қатъи назар (сўроқ ёки рад);

г) кенг кўламли, батафсил жавобдан “Бу нима?”, “Нимага ўхшайди?” саволларига жавоб берувчи сўзлар ҳисобидан мос миқдорда формулалар тузилади;

д) агар жавобларда яхлит тасвир билан бир қаторда, унинг қисмлари ҳам қайд этилса (масалан, бу қўнғиз, бу унинг боши, оёқлари), унда фақат яхлит тасвир белгиси қўйилади;

е) агар жавобда бир нечта детерминанталар учраса, аввало синестетик детерминанталарга бериш зарур, кейин ранг детерминанталарига (С, CF, FC) ва ёруғлик детерминанталарига (C₁, C¹, FC¹, Fc¹, CF, C¹F).

Шундай ҳолатларни тўлиқ ҳисобга олгандан кейингина, экспериментатор сифатли сўроқ ўткази олади ва тўғри формулалар тузилади.

Роршах методикасининг энг мураккаб қисми – олинган маълумотларни талқин этиш ҳолати.

Олинган маълумотлар талқини, бу мураккаб жараён жавобларнинг сони ва уларга сарф этилган вақт нима тўғрисида да-лолат беришини аниқлашдан бошланади. Бу ҳақдаги барча маълумотлар бирламчи баённомаларда қайд этилган ва экспериментаторнинг асосий вазифаси – шахснинг қайси сифатларини улар орқали аниқлаш мумкинлигини эътироф этишдан иборат.

Роршах тести стандартлашганлиги туфайли миқдор ва вақт бирлиги тавсифларининг ўзи баҳолаш эталонлари бор. Хусусан, жавобларнинг сони синалувчиларнинг олдинги тажрибасига нисбатан образларга бойлиги нуқтаи назаридан ва қанчалик улар керак пайтида осон фаоллашуви (актуаллашуви) мумкинлиги ҳақида маълумот беради. Албатта, экспериментаторни фақат жавоблар сонигина қизиқтирмасдан, балки уларнинг сифат тавсифлари эътиборини жалб этиши мумкин (жавобларда нима назарда тутилган, қанчалик образ яхлит, оригинал ва бошқалар).

Бу методика бўйича ўтказилган текширишларнинг кўрсатишича, 10 тадан кам ва 60 тадан кўп жавоблар – энг қадрсиз (ишончсиз, ишончлилиқ даражаси паст) ҳисобланади, 5 тадан кам жавоблар олинганда эса умуман таҳлил ўтказилмайди. Роршах тести бўйича катта ёшдаги соғлом одамлар учун жавоблар сони 15 тадан 80 тагача бўлиши шарт.

Амалий материаллар таҳлилидан аниқланишича, VIII-X жадваллар бўйича жавоблар сони умумий жавоблар миқдорининг 30-40 фоизини ташкил этиши керак. Бу жадваллар бўйича жавоблар сонининг кескин камайиши – синалувчи “ранг шоки” да эканлигидан далолат бўлса, жавобларнинг ҳаддан ташқари кўплиги юқори эмоционал-ҳиссий кўзгалувчанлик кўрсаткичи ҳисобланади. IV ва VI жадваллар миқдори 15 фоиздан 17 фоизгача бўлиши жоиз. Бунда юқорироқ кўрсаткич – синалувчида фрустрация, безовталиқни енгиб ўтишга мойиллик борлигини билдирса, пастроқ миқдор эса бу ҳолатлардан қочишга интилишнинг даражаси эканлигини англатади. Жадвалларнинг кўрсатишича, синалувчиларнинг реакция вақти ҳам аниқ изоҳланади. Бу параметр (мезон) синалувчида шок феноменининг бор ёки йўқлиги ҳақида маълумот беради. Оқ-қора ва рангли тасвирларга ўртача реакция вақтларини таққослаш тавсия этилади.

Шуни таъкидлаш жоизки, агар оқ-қора тасвирларга ўртача реакция вақти рангли тасвирларга нисбатан ўртача реакция вақтидан деярли фарқ қилмаса, бу одамнинг интеллектуал фаолиятини атроф-муҳитдаги эмоционал-ҳиссий омиллардан, психик ҳолатидан эркинлигини ва мустақиллигини таъкидлайди. Агар рангли тасвирларга реакция вақти оқ-қора тасвирга нисбатан реакция вақтидан устунлик қилса, бу ҳолат синалувчи фаоли-

ятига муҳитнинг эмоционал омиллар қайта таъсири борлигидан далолат деб баҳоланади. Оқ-қора тасвирларга реакция вақтининг устунлиги эса синалувчининг фаолияти маҳсулдорлиги, унинг психик ҳолатига боғлиқлигининг кўрсаткичи (масалан, фрустрацияга, кайфиятнинг ўзгаришига ва бошқаларга) саналади.

“Локализация” жараёнига тегишли кўрсаткичларга алоҳида эътибор бериш зарур. Бошқача сўз билан айтганда, W,D,D,d, Do, DW, DdW, S,SW белгиларининг мазмунини шахснинг психологик тавсифлари тилига ўтказиш муҳим аҳамият касб этади. Энг аввало, изоҳда W+ жавобларни, яъни тасвирнинг шакли ҳисобга олинган ҳолатларини ва W- жавобларни, яъни тасвир шакли ҳисобга олинмаган ҳолатларни фарқлаш керак.

Агар барча жадваллар бўйича берилган жавобларда W+ кўпроқ учраса, бу синалувчи хаёлининг бойлигидан, синтезга мойинлиги юқори интеллект ва идрок қилинаётган тасвирга танқидий қараши мавжуд эканлигининг исботи ҳисобланади. Аксинча, W – шунингдек, DW ёки Ddw - SW-, яъни салбий белгилик локализацион символлар – танқидий қобилиятлар бузилиши мос келмайдиган синтез ҳақида гувоҳлик беради. Роршах маълумотларига кўра, нормал катта ёшдаги одамлар баённомасида ўртача ҳисобда 6 та W учрайди. Кейинги текширишларда ундан ҳам кўпроқ W учратилган.

Жавоблар J шифрларида D белгисининг учраши унинг яққол, амалий интеллектуал фаолиятга мойиллигини кўрсатади. Бундай хулосани агар жавобларда тасвирнинг катта деталлари фарқланса, масалан, “қанотлар”, “боши”, “танаси” кабиларни шундагина чиқариш мумкин.

Dd – жавоблар, одатда нормал катта ёшдаги одамларга хос бўлмайди. Умумий жавоблар сонига нисбатан бундай жавоблар, кўпинча 5-10 фоизни ташкил этади. Баённомага Dd типдаги, яъни майда деталларга аҳамият берувчи жавобларнинг кўплаб учраши нормадан четлашишни билдиради. Аксарият ҳолларда бундай жавоблар майдагап, танқидчи, тордунёқараш эгаларида ва эпилепсия касаллиги мавжуд беморларида учрайди.

Лекин, айнан шу Dd белгиси билан ғайритабiiй ва кам учрайдиган деталлар ҳам белгиланади, бу эса синалувчида юқори кузатувчанлик мавжудлиги исботи саналади. Бу ҳол қобилиятли

одамларда кўпроқ учрайди. Шунинг учун натижаларни таҳлил қилишда жуда зийрак субъект сифатида синалувчилар контингенти баҳолаш зарур, шу жумладан, ижтимоий муҳит ва шароитга алоҳида эътибор қилиш маъқул (клиника, театр институти, санъат колледжи ва ҳоказо). Натижалар талқинига расмийлик билан ёндашиш катта хатоларга олиб келиши мумкин, буни доимо ёдда тутиш лозим.

До – жавоблар одамнинг синтезга, яъни элементларни яхлит бирлаштиришга қобилиятсизлигидан далолатдир. Бундай синалувчи, I жадвалда фақат “қанотлар” ни идрок қилади, ваҳоланки, кўпчилик бу ерда “қуш”ни ёки “кўршапалак” ни кўришади. Одатда, До – акли саиф ёки олигофренларга хос. Лекин кейинги текширишларнинг кўрсатишича, баъзан одамларда аффектив тормозланиш ҳолатларида ҳам бунга ўхшаш жавоблар учраш экан. Шунини ҳисобга олган ҳолда синалувчининг барча жавобларини изчил таҳлил қилиш, айниқса, сўроқ ёки суҳбатни диққат билан ўтказиш зарур.

Агар жавоблар формулаларида DW, DdW ва SW символлари учраса, бу синалувчининг синтетик тафаккур типига мансуб эканлигини исботлайди. Лекин бошланғич туртки вазифасини у ёки бу детал бажаради (кичик, катта ёки оқ фаза) S жавобларда, яъни образ пайдо бўлишида иштирок этган ҳолларда символ синалувчида бир масалагача турли нуктаи назардан ёндашиш қобилияти борлиги кўзга ташланади.

Жавобларни талқин этиш жараёнида жавобларнинг ўзи ҳам, уларнинг миқдори ҳам асосий рол ўйнамаслигини тушуниш зарур, балки уларнинг ўзаро мослиги муҳим аҳамият касб этади. Айнан шундай ёндашиш одамга хос бўлган идрок типини аниқлашга имкон беради. Роршах таъбирича, нормал катта ёшдаги одамларда жавобларнинг қуйидаги мослиги кўпроқ учрайди: SW- 2/3 D- 2Dd-1S.

Жавоблар формулаларининг таҳлилида идрокнинг қуйидаги типларини ажратиш мумкин: “W+” типи, унда тахминан 10 та жавобда аниқ шакл ажратилади, лекин деталларга аҳамият берилмайди: “W-” типи, бу ерда ҳам жавобларнинг сони шу атрофда, лекин шакл яхши эмас: “D” типи ва “Dd” типи. Буларнинг биринчиси юқори интеллект эгаларида намоён бўлади, иккинчиси

органик бузилишга учраган шизофреникларни акс эттиради. Иккита охиргиси эса соф ҳолда кам учрайди, худди шу боис чуқур психик бузилишлар тўғрисида далолат беради.

Идрок типини аниқлаш учун экспериментатор тасвирни идрок қилиш жараёнидаги кетма-кетликка эътибор бериши керак. Роршах тестида қабул қилинишича, жадвалга қараётган одам олдин тасвирни яхлит идрок этади (W), кейин катта деталларга эътиборини қаратади (D), ва ниҳоят Dd майда деталларни таърифлайди.

Барча 10 та жадвал бўйича экспериментатор синалувчининг жавобларини таҳлил қилиб, идрокнинг кетма-кетлигини аниқлаши керак. Методика муаллифи кетма-кетликни 5 та турга ажратиб чиққан:

1. Ригидли, ҳамма 10 та жадвалда идрок куйидаги кетма-кетликда амалга оширилади: W-D-Dd бу хаддан ташқари тартибга риоя қилувчи шахсларда ва баъзан депрессия ҳолларида учрайди;

2. Тартиблашган кўпчилик нормал одамларга хос бўлган, қисман тартибни ўзгартириш ҳоллари;

3. Инверсив, бу ерда регидликка тескари бўлган кетма-кетликка, яъни Dd-D-W га қатъий амал қилиш кузатилади, бу ҳам кам учрайдиган ҳолат;

4. Эркин кетма-кетликни шахснинг эмоционал лабиллиги тақозо этади, бу ерда турли четланиш учраши мумкин;

5. Хаотик кетма-кетлик идрокда, умуман аниқлик бўлмаган ҳолатда юзага келади ва руҳий касалликка учраган одамларда учрайди.

Диққат билан жавоблар текширилганида ҳамда бу кетма-кетликлар мазмуни ўзлаштирилганида экспериментатор психолог учун ҳар бир конкрет ҳолатда кетма-кетликни аниқлаш қийин бўлмайди.

Детерминантлар изоҳи

Детерминантлар психологияга таржима этилганидан кейин синалувчи шахсда кўп нарсани тушунишга ёрдам беради. Шунинг учун уларнинг изоҳига алоҳида эътибор бериш зарур.

F детерминантаси (шакл) авваламбор интеллект кўрсаткичи ҳисобланади. Бунда жавоблар фоизи қанчалик юқори бўлса, шунчалик одамнинг идроки образларга бой, кузатувчан, танқидий фикрловчи ва жадвалларни идрок қилишда мутаносиб образларни фаоллаштирувчи бўлади. Айниқча, F + жавоблар аҳамиятли (яъни яхши ва аниқ шакл). 70 фоиз F+ жавобларга эга синалувчининг интеллекти яхши баҳоланади, агар F+ жавоблар умумий жавоблар сонининг 85-95 фоизини ташкил этса, унда юксак интеллект тўғрисида сўз боради. 100 фоизли F+ жавобларда синалувчи ҳаддан ташқари тартибга риоя қилувчи педант эканлигини эътироф этиш керак.

F жавобларни изоҳлаганда шаклнинг даражасига катта эътибор қаратиш зарур, уни қуйидаги 3 та мезон бўйича баҳоласа бўлади:

1) синалувчи яратган образ билан тасвирнинг бир-бирига тўғри келиши;

2) тасвирнинг ҳақиқий тузилишига жавобдаги деталлаштиришнинг мос келиши;

3) деталларни яхлит бирлаштириш қобилияти бўйича.

Бундан келиб чиққан ҳолда экспериментатор жавобларни шакл даражасига қараб баҳолаши ва қуйидаги баҳолаш шкаласидан фойдаланиши мумкин: 1,5; 1,0; 0,5; 0,0; - 1,0; - 1,5; - 2,0; бу ерда 1,5-шаклнинг юқори даражасининг баҳоси; 1,0- аниқ кўринадиган шакл баҳоси; 0,5- ноаниқ шакл баҳоси; 0,0- шакл ҳисобга олинмагани далолати; -1,0- бу баҳо тасвирга образ тўлиқ мос келмаганида қўйилади; - 2,0-тасвир билан образ орасида ҳеч қандай умумийлик йўқ ҳолатларида қўйилади. Ҳар бир жавоб шкала бўйича – 2,0 дан то 5,0 гача баҳоланади.

Шакл сифатининг 3 даражаси ажралиб чиқади: 1,0 дан юқорига олий даража; 0,0 дан то 0,5 гача ўрта ва -0,5 дан то -2,0 гача паст даража. Шакл даражалари синалувчининг интеллектини баҳолашга имкон беради; 2,0 дан то 3,0 гача – ўртача интеллект; 4,0 да ўртадан юқорироқ интеллект; 1,0- ўртадан паст интеллект кўрсаткичи.

F детерминантаси орқали шахснинг энг аҳамиятли сифати – интеллектни баҳолаш мумкин бўлган жавобларни иложи борича катта маълумот билан обдон таҳлил қилиш керак.

Шахснинг психологик тавсифи учун кинезтезиллар изоҳи ҳам етарли аҳамиятга эга: Масалан, М, FM ва m улар шахснинг ички фаоллигининг кўрсаткичи, чунки бирорта тасвирда ҳам ҳаракат кўрсатилмаган. Одатда “М” синалувчида ижодий ҳаёт ва ривожланган тафаккур мавжудлигининг кўрсаткичи. Бунда катта ёшдаги ўртача интеллектли нормал одам 2 тадан 4тагача М га эса, юқориқоқ интеллектли эса 5 М ва ундан кўпроқ М учраши мумкин.

Агар синалувчиларнинг жавобларида ҳайвонлар ҳаракати ҳақида маълумот учраса (FM), бу кўрсаткич миянинг пўстости қисмлари томонидан бошқариладиган фаоллик далили ҳисобланади.

М даги одам ҳаракатлари ҳам ички фаоллик белгиси, лекин бу ҳолатда у бош мия катта ярим шарларнинг пўст қисми билан бошқарилади.

Синалувчилар жавобларининг формулаларидаги “m” белгиси (жонсиз предметлар ҳаракати) юқори интеллект, ривожланган тафаккурни билдиради. Бундан ташқари, баъзи фикрларга кўра, жавобларда жонсиз предметларнинг кинестезияси ички таранглик, конфликт белгиси сифатида ҳам кўрилади. Ягона ва охириги изоҳ ҳозирча мавжуд эмас.

Қолаверса, рангли детерминантлар (FC, CF, C, MC) куйидагича изоҳланади:

FC – эмоционаллик белгиси, лекин интеллект томонидан қилинаб, синалувчини одамлар билан тез мулоқотга кириша олиш ва атроф муҳитга мослаша олиш каби қобилияти борлигидан далолат беради. Худди шундай жавобда, лекин (F) белгиси манфий бўлганида интеллектнинг эмоциялар устидан назорати пасайган деб тушунтирилади. Агар жавоб формулаларида CF – жавоблар учраса, бу синалувчида эмоционалликка мойиллик, интеллектнинг эмоциялар устидан назорати сустлиги ва атрофга мослашиш заифлиги таъкидланади. C жавоблар – эмоционал импульсивлик, аффеktiv “портлаш” ларга мойиллик ва атрофга мос равишда кириша олмаслик белгилари. MC жавобларлар (ҳаракат ва ранг детерминантлари тенг ҳолатларда ижодий шахслар, образли тафаккур) эгаларида учрайди.

Агар ранг детерминантлари бор жавоблар умуман учрамаса, бу воқелик турли сабабларга кўра юзага келиши мумкин: невроз,

депрессия, ақли заифлик ва шизофрениядаги аффектив чегараланишда ва ҳоказо.

Катта ёшдаги нормал одамларда ранг интерпретациялари 3 FC, I CF, OC миқдорда бўлади.

“Ёруғлик соя” детерминантлари (C ва C¹) – ҳаяжонланишга, безовталанишга пинҳоний мойиллик борлигининг далолати, у одамни (C¹ -ҳолатларида) фаолиятга ундайди ёки ундан шахсни қайтаради (C-ҳолатларда).

Мазмуннинг интерпретацияси жавоб мазмунларининг таҳлили синалувчининг интеллектини, унинг қизиқишларини, уларнинг йўналишини ва маълум даражада шахснинг патологик хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Ҳайвонлар билан боғлиқ жавобларга (A-Ad) ўртача 35-50 фоизгача мурожаатлар мавжуд. Агар бундай жавоблар барча жавобларнинг 35-20 фоизини ташкил этса, бу ақлнинг юқори белгиси дейилади. Лекин баъзи психик касалликларда ҳам (A-Ad) жавоблар кам учрайди, бироқ буни унутмаслик керак. Агар бундай жавоблар 50 фоиздан кўпроқ учраса – бу тафаккурнинг стереотиплиги кўрсаткичи H+Nd формулаларидаги жавоблар одатда 10-20 фоизни ташкил этади. Бу миқдорнинг кескин камайиши ёки кўпайиши – бу патология кўрсаткичи. Obj - жавоблар баённомаларда жуда кам учрайди. Мабодо уларнинг сони катта бўлса, унда синалувчининг атроф муҳитга қизиқиши сустлиги ҳақида хулоса чиқарилади. Anst – жавоблар-айрим рухий касалликларга тафаккур стереотиплиги ҳолатларида, баъзан “интеллектлик комплекси” ҳолатларида ўзининг тиббий билимларини намойиш этиш учун берилади. “Мазмун” категорияси бўйича асосий жавоблар интерпретациялари шулардан иборат.

“Ўзига хослик-оммавийлик” категориясининг интерпретацияси

Ўзига хос, оригинал жавоблар 2 хил бўлади:

Orig+ Or . Оригинал жавоблар белгиси “t” бўлганида, синалувчининг юқори ақлий имкониятлари ҳақида гапириш мумкин, лекин ҳаддан ташқари оригинал жавоб берилганида – тафаккурнинг маълум бузилишлари учрайди. Бунда салбий белги – идрокнинг ҳақиқатга мос тушмаслиги, алданиш кўрсаткичи.

Оммавий жавоблар (Рор) нормал одамларда 5 тадан 7 тагача учрайди. Бу микдорнинг ошиб кетиши конформизмга мойиллиги борлигини билдирса, камайиб кетиши – синалувчини диққат билан ўрганиб, асл сабабини қидириш учун асос бўлади.

Юқорида кўрсатилган категориялар бўйича жавобларни таҳлил этиб бўлгандан сўнг, экспериментатор синалувчиларга хос кечинмага берилувчи типини аниқлаш керак эди. Бунда Роршах томонидан таклиф этилган (шахснинг фаоллигидан келиб чиққан) ҳолда тўртта тип алоҳида аҳамиятга эга:

1. Экстратенсив тип – у анча муҳим хусусиятлар эгаси, масалан, ҳаётга интилиши, кўзгалувчан ҳаракат, лабиллик, аф-фективлик. Бу тип бир хил эмас, балки унинг икки тури мавжуд: соф экстратенсив тип, “рангли” жавоблари учрайди. “Ҳаракат” лиларсиз ва аралаш экстратенсив тип, унда ҳам “рангли”, ҳам “ҳаракат” жавоблари бор, лекин С жавоблар бир дона бўлса ҳам, М- жавоблардан кўпроқ бўлиши шарт.

2. Интроверсив тип. Роршах таърифига кўра, интроверсияга қодир шахслар (суст ҳолат сифатида эмас, балки фаол жараёнда тушунилади). Бу типга ҳаракат (кинестетик) жавоблар мос. У ҳам икки турга эга – соф интроверсив тип, рангсиз М- жавоблардан иборат ҳодиса ва аралаш интроверсив тип – М- жавоблар биттага бўлса ҳам С- жавоблардан кўпроқ учраши мумкин.

3. Амбиквал тип, деб “рангли” ва “ҳаракат” жавоблари тенг бўлган ҳолатда (0,5 баллгача у ёки бу тарафга оғиши мумкин) айтилади.

4. Коартив тип, деб икки хил жавоблар деярли учрамаган ҳолатда айтилади (биттадан ошмаса).

Кўрсатиб ўтилган типлар барқарор, қатъий эмас, инсоннинг ҳаёти давомида ўзгариши мумкин.

Роршах методикаси орқали шахсни ўрганишни психограмма тузиш ва уни таҳлил қилиш билан яқунлаш лозим.

Одамда психограмма қуйидаги кўринишни олади:

Жавоблар сони (R) = Текшириш вақти= Бир жадвалга

жавоб учун ўртача вақт =

R ва фоизда VIII-X жадваллар Ўртача реакция вақти=

Жавоблари =R ва фоизда Рангли жадваллар учун

IV-VI жадвал жавоблари = Ўртача реакция вақти=

Ҳар бир жадвалга жавоблар
сон =

I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X

Ҳар бир жадвалга реакция вақти =

I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X

Рангли жадваллар учун

Ўртача реакция вақти =

Рангсиз жадваллар учун

Ўртача реакция вақти

W =

W =

F =

Fc

H = } H, Hd % =

DW =

W% =

F +

C =

Hd = }

DdW =

Wt

F + % =

Fc¹

A = } A, Ad % =

SW =

F ± =

C¹ =

Ad = }

D = Fc (FCc) =

Ds = CF (Cc) =

DdD = C (Cc) =

Dd = M (MC, Mc) =

Do = FM (FMC, FMc) =

S = m (mr, m₂)

Бошқа мазмун:

1. _____

4. _____

2. _____

5. _____

3. _____

6. _____

Идрок тип:

W % - D % - Dd % - S %

Кетма-кетлик

Ригидли, тартибли, инверсив, эркин, хоатик.

Махсус феноменлар:

Кечинмага берилувчи тип:

M : E C =

M : (FM+m) =

FC : (CF+C) =

EC : EC =

W : M =

Психограммада Роршах методикаси бўйича маълумотларни йиғиш ва уларни тушунтириш кетма-кетлигига амал қилиниши кўриниб турибди.

Маълумотларнинг таҳлили орқали синалувчи шахснинг тўлиқ тавсифини олиш мумкин.

Шуни таъкидлаш жоизки, асосий мақсаддан ташқари, Роршах методикаси инсоннинг бошқа муҳим белгиларини ҳам акс эттиради, хусусан, интеллект даражасини, мулоқот қобилиятларини ва бошқаларни.

Интеллект даражасини аниқлаш учун маълум миқдордаги кўрсаткичлар мажмуаси қараб чиқилади. Бу ҳолда, айниқса W+ ва M-жавоблар сони ҳамда ижобий белгилари ўзига хос жавоблар (F+ % ва Orig + %) фоизи ҳисобга олинади. Синалувчининг сўз бойлигига ҳам эътибор бериш муҳим (ҳаддан ташқари уятчан, индамас бўлмаса).

Интеллект баҳоланганда, экспериментатор ўртача даражани психограммада: W+ жавоблар 5тадан 7тагача учрашини; яхлит жавоблар (DW, DdW, SW каби) кўплиги: идрокнинг кетма-кетлиги 8 W, 2/3 D, Dd ижобий шакли жавоблар фоизининг юқорилиги камида 2 та ҳаракат жавобининг борлиги ($M \geq 2$) хилма-хил мазмунли жавоблар A+Ad 35-50 фоиз бўлгани; 20-25 фоиз оммавий жавоблар ва 5-15 фоиз оригинал ижобий шаклли (шаклдаги) жавоблар Orig+ белгиланишини билиши керак.

Юқори даражада синалувчи жавобларнинг W+, M, Orig+ кўрсаткичлари каттароқ миқдори билан тавсифланади.

Ақл заифлиги ҳақида қуйидаги параметрлар асосида ҳулоса қилса бўлади: реакция вақтининг ошиши жавоблар сонининг камлиги (ўртачадан кам), ижодий шаклли (шаклдаги) W+ яхлит жавобларнинг озлиги, DW, DdW жавоблар сонининг эса кўплиги (айниқса Dd - жавобларнинг), F+ жавобларнинг камлиги (40 фоизгача), жавобларнинг йўқлиги ёки ягоналиги, идрокнинг экстра-тенсив тип, рангга катта эътибор, одам гавдасининг қисмларига кўп диққат қаратилиши яхлитлигига нисбатан, яъни ҳайвонларга тегишли (дахлдор) жавобларнинг кўплиги, ҳатто 70 фоиздан 100 фоизгача, оммавий жавобларнинг ўта камлиги, идрок тип баъзан хаотик ёки тартиблаштирилган кетма-кетлиги, тасвирни чегаралашдаги қийинчиликлар, тасвирни образлаштиришдаги мураккаб

ҳолатлар ва бошқалар. Ақл заифлигида абсурд жавоблар учрайди, салбий шаклдаги ўзига хос жавоблар Oгig – ва бошқа нормал интеллектга хос бўлмаган белгиларнинг мавжудлиги учраб туради.

Юқорида қайд этилганидек, Роршах методикаси ёрдамида синалувчининг атроф билан мулоқоти ҳам аниқланади. Бу ерда муайян даражада маълумот берувчи жавоблар: Д – жавоблар шахснинг конкрет интеллектуал фаоллиги кўрсаткичи: кинестетик жавоблар синалувчининг экстратенсивлигини кўрсатади: FC- жавоблар – аффектив мослашишни билдиради: оммавий жавоблар – интеллектуал адаптация кўрсаткичи: H+Nd – жавоблар – шахснинг инсоний муносабатларга қизиқишини кўрсатади.

Агар экспериментатор синалувчида реаллик ҳисси хослигини аниқламоқчи бўлса, у реаллик орқали буни билиш мумкин. Мабодо психограммада: III жадвалга M-жавоби «а» ҳолатида ифодаланса; у жадвалда – жавобда “кўршапалак” акс этса; VIII жадвалдаги ён қисмларида ҳайвонлар шакли топилса ва X жадвалда шаклнинг бирор катта қисмида ҳайвон ажратилса (Д), синалувчида реаллик ҳисси мавжуд бўлади. Берилган жавоблар асосида “реаллик индекси”нинг миқдорий кўринишини аниқлаш мумкин. Бунинг учун жавобларни балларга ўтказиш зарур. Ҳар бир реалистик жавоб биринчи бўлиб берилганида унга 2 балл қўйилади, бошқа жавоблар ичида айtilса – 1 балл ва бўлмаса 0 балл қўйилади. Реаллик индексининг оптимал кўрсаткичи 6 баллга тенг, максимал кўрсаткичи ҳаддан ташқари тартиб-интизомли одамларда ўсмирларда, патологик ҳолатларда эса- депрессия, неврозларда учрайди. Агар “реаллик индекси” одамда 4 баллгача бўлса, бу катта ёшдаги шахсларнинг борлиқ устидан назорати сустлигининг кўрсаткичи, лекин болаларда бу кўрсаткич нормал ҳолат деб ҳисобланади, бироқ бу ерда ҳеч қандай ўзгаришлар тўғрисида мулоҳаза юритилмайди.

8.7. К.Роджерс ва Р.Даймонднинг ижтимоий-психологик адаптация диагностикаси методикаси (модификация Э.Ғ.)

Йўриқнома. Сўровномада инсон тўғрисида, унинг турмуш тарзи (кечинмалари, фикр-мулоҳазалари, одатлари, хулқ-атвор услуби) ҳақидаги мулоҳазалар мужассамлашган. Уларнинг бар-

часини ўзимизнинг шахсий турмуш тарзимиз билан қиёслаш мумкин. Сўровноманинг навбатдаги мулоҳазасини ўқигандан ёки эшитгандан кейин уни ўз одатингиз, шахсий турмуш тарзингиз билан таққосланг, унда баён қилинган фикр нечоғлик Сизга мос тушишини баҳоланг. Бланкага ўз жавобингизни белгилаш учун “0” дан “6” гача номерланган рақамларнинг етти та вариантидан ўзингиз учун энг мос биттасини танланг.

“0” – бунинг менга асло алоқаси йўқ.

“1” – кўп ҳолатларда бу менга хос.

“2” – аввало буни менга дахлдор эканига шубҳаланаман.

“3” – буни менга хос, дахлдор дейишга ботина олмайман.

“4” – бу менга ўхшаш, лекин бунга ишончим йўқ.

“5” – булар менга ўхшаб кетади.

“6” – булар аниқ менинг тўғримда

Сиз танлаган фикрнинг тартиб номерига мос тушувчи жавобини бланкадаги жавоблар катакчасига белгиланг.

Адаптациянинг психологик диагностика сўровномаси (АНД)

1. Агар ким биландир суҳбатга киришсам, ўзимни нокулай сезаман.
2. Бошқалар олдида сиримни ошкор қилишга хоҳишим йўқ.
3. Кураш, мусобақа, беллашув барчасини севади.
4. Ўзингизга юксак талаблар қўйинг.
5. Бирор корхол бўлганида, кўпинча ўзингизни қийинсизми?
6. Кўпинча мен ўзимни камситилгандай ҳис қиламан.
7. Қарама-қарши жинсдаги шахс ёқтириб қолишига шубҳаланади.
8. Берган ваъдасини доимо бажаради.
9. Атрофдагилар билан муносабат илиқ, самимий.
10. Вазмин, одамови одам ўзини бошқалардан четга олади.
11. Шахсий муваффақиятсизликлари учун фақат ўзини айблайди.
12. Масъулиятли одам, унга ишонса бўлади.

13. Бутун зўр беришлар беҳудалигини, ниманидир ўзгартиришга қурби етмаслигини ҳис қилади.

14. Кўп нарсаларга тенгдошлари нигоҳи билан қарайди.

15. Риоя қилиш керак бўлган қоидалар ва талабларни, умуман қабул қилади.

16. Шахсий эътиқоди ва қоидалари етишмайди.

17. Гоҳо куппа-кундузда ҳам орзу қилишини ёқтиради. Орзудан яққол воқеликка қийинлик билан қайтади.

18. Ҳимояга, ҳатто ҳужумга ҳам ҳамиша тайёр; алам ташвишлари бўғизга тикилади, фикран (хаёлан) қасос усулларини саралайман.

19. Ўзини ва шахсий хулқ-атворини бошқаришни уддалайди: ўзини мажбурлайди; ўзига жавоб топади; ўзини ўзи назорат қилиш унинг учун муаммо эмас.

20. Кўпинча кайфият бузилади: бу эса маъюсликни уйғотади.

21. Бошқаларга дахлдор жамики нарса уни безовта қилмайди: ўзига диққат-эътиборли; ўзи билан ўзи банд.

22. Одамлар, одатда унга ёқади.

23. Ўз хисларидан уялмайди, уларни очик намоён этади.

24. Тумонат халқ (оламон) ўртасида бироз ёлғиздек ҳис этади.

25. Ҳозир ҳеч ўзига ўхшамайди. Барча нарсани ташлашни, қаёргадир кетишни хоҳлайди.

26. Атрофдагилар билан одатда ҳамжиҳат.

27. Ўзи билан ўзи курашиши ҳаммадан қийин.

28. Атрофдагиларнинг ўринсиз самимий муносабатлари мени сергак қилади.

29. Қалбдан оптимист – истиқболга дилдан ишонади.

30. Ўжар, кўнмайдиган одамнинг хулқ-атворини “қийинлар” деб аташади.

31. Одамларни танқид ва муҳокама қилади, агар улар шунга лойиқ бўлсалар.

32. Одатда ўзимни етакловчи эмас, балки етақланувчидай ҳис қиламан: мустақил ҳаракат ва фикрлашни ҳар доим урдасидан чиқа олмайман.

33. Кўпчилик уни билади, унга муносабати яхши, уни севадиганлардир.

34. Баъзан шундай фикрлар туғиладики, улар юзасидан ҳеч ким билан ўртоқлашишни хоҳламасдим.
35. Ташқи қиёфаси жозибали одам.
36. Ўзимни ночор ҳис қиляпман, ниманинг, кимнинг ёнида бўлишга муҳтож.
37. У қарор қабул қилиши керак.
38. Мустақил қарор қабул қилишга имкони бор, лекин бошқа одамлар таъсиридан чиқолмайди.
39. Айбдорлик ҳисси унга тинчлик бермайди, ҳеч нарса содир бўлмаса-да, ўзини айблайверади.
40. Уни ким қуршаб турган бўлса, нохушлик ҳис этади.
41. Ҳаммадан мамнун.
42. Ҳаёт мароми бузилган: ўзини йиға олмайди, ўзини кўлга олишни имкони йўқ, ўзини ташкиллаштира билмайди.
43. Ланжлик ҳис қилмоқда: уни олдин ҳаяжонлантирган нарсага дабдурустдан бефарқ бўлиб қолган.
44. Мувозанатли, хотиржам.
45. Жаҳли кўзгаганда, гоҳо ўзини ўзи йўқотиб қўяди.
46. Аксарият ҳолларда ўзимни ҳафахон сезаман.
47. Шиддатли, чидамсиз, қизиққон одам: унга сабр-тоқат етишмайди.
48. Ғийбатчилик ҳам қилади.
49. Ўз ҳис-туйғуларига унчали ишонмайди: кўпинча улар обрўсига путур етказди.
50. Ўз ёғига ўзи қовурилиши ўта мураккаб кечинма.
51. Биринчи ўринда ҳиссиёт эмас, балки ақл-заковат: бирор нарса қилиш учун олдиндан ўйлаш маъқул.
52. Унда рўй бераётганларни ўз таъбирича изоҳлайди, уйдирмага қобилиятли.
53. Одамларга сабр-тоқатли шахс ва ҳар бири қандай бўлса, худди шундай қабул қилади.
54. Ўз муаммолари юзасидан ўйламасликка ҳаракат қилади.
55. Ўзини келишган одам, жозибали, кўзга ташланадиган шахс деб ҳисоблайди.
56. Тортинчок, уятчан одам, ўзини салга йўқотади.

57. Ишни охиригача етказиш учун, албатта эслатиш, туртиш керак.
58. Кўнглида бошқалардан устунлигини ҳис этади.
59. Ўзини ифодалашнинг ҳеч нарсаи йўқ, ўз индивидуаллигини ва ўз “Мен” ини намоён этишни ҳам.
60. У тўғрида бошқалар қандай ўйлашларидан кўрқади.
61. Шуҳратпараст, муваффақиятга, мақтовга майли бор: бу унинг учун муҳит, яхшилар орасида бўлишга интилади.
62. Ҳозирги дақиқада нафратланишга муносиб одам.
63. Серҳаракат, серғайрат, ташаббусга лиммо-лим инсон.
64. Асорат таҳдид солаётганда қийинчиликлар, вазиятлар олдида ожиз.
65. Ҳақиқатан ўзини етарли даражада кадрламайди.
66. Табиатан етакчи, бошқаларга таъсир ўтказишни уйдлайди.
67. Умуман ўзига яхши муносабатда.
68. Қатъиятли, тиришқоқ одам; унга доимо ўз сўзида туриб олиш муҳим.
69. Ким биландир муносабати бузилишини ёқтирмайди, айниқса келишмовчилик адоватга таҳдид қилса.
70. Узоқ вақт қарор қабул қила олмайди, чунки унинг тўғрилигига шубҳаланади.
71. Саросималик турмоқда; унда барча нарса чалкашади ва аралашади.
72. Ўзидан мамнун.
73. Омадсиз.
74. Ёқимтой, истараси иссиқ одам.
75. Юз томондан унчали чиройли, хушрўй эмас, аммо инсон, шахс сифатида ёқиши мумкин.
76. Қарама-қарши жинсдан нафратланади ва улар билан алоқага киришмайди.
77. Агар ниманидир қилиш керак бўлса, кўркинч босади: дафъатан уддасидан чиқолмасам-чи, ҳеч нарса чиқмаса-чи?
78. Қалб ўта энгил, хотиржам, кучли безовта қиладиган ҳеч нарса йўқ.

79. Астойдил ишлашни удалайди.
80. Ўсаётганини, вояга етаётганлигини ҳис қилаётир: ўзи ва теварак-атрофга муносабати ўзгаради.
81. Ўзи тушунмайдиган ҳолатлар тўғрисида гоҳо гапириб туради.
82. Ҳар доим фақат ҳақиқатни гапирди.
83. Ҳаяжонланган, нотинч, бетоқат.
84. Бирор нарсани қилишга мажбурлаш учун қаттиқ туриб талаб этиш керак, фақат шунда у ён беради.
85. Ўзига ишончсизликни ҳис этаётир.
86. Кўпинча вазият ўзи ҳимоя қилишга мажбур этади, ўз хатти-ҳаракатларини, қилиқларини оклайди ва асослайди.
87. Бошқалар билан муносабатларда юмшоқ, кўнгилчан, ён берувчи шахс.
88. Фаҳмли, фикрлашни ёқтирувчи инсон.
89. Бошқа маҳал у мақтанишни яхши кўради.
90. Қарорлар қабул қилади, шу заҳотиёқ уларни ўзгартиради; иродасизликда ўзидан нафратланади, аммо ўзини ҳеч нарса қила олмайди.
91. Ўз кучига ишонишга интилади, кимнингдир ёрдамига умид қилмайди.
92. Ҳеч қачон кеч қолмайди.
93. Сиқик сезгини, ички эркисизликни бошидан кечирмоқда.
94. Бошқаларнинг орасида ажралиб туради.
95. Унчали ишончли ўртоқ эмас, барчасига умид боғлиш мумкин эмас.
96. Ўзига барчаси аён, ўзини яхши тушунади.
97. Мулоқотманд, очиқ шахс, одам билан осон киришиб кетади.
98. Ечишга тўғри келадиган топшириқларга унинг кучи, қобилияти тамоман мос тушади.
99. Ўзини баҳолашни билмайди: уни ҳеч ким жиддий идрок қилмайди, энг яхшиси унга мурувват қилишади, чидашади, холос.
100. Қарама-қарши жинсдаги шахс ҳаддан ортиқ фикрини олаётгани учун безовталанади.
101. Ўзидаги барча одатларини яхши деб ҳисоблайди.

ЖАВОБЛАР УЧУН БЛАНК

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101									

8.8. С.Розенцвейг методикаси

1-расм

Ойимнинг энг яхши-
кўрган вазасини син-
дирганинг, ўта даҳшат.

2-расм

Сизга экран
кўринмайди-ку!

3-расм

Менинг машинам бузилгани сабабли Сиз поездга кеч қолганингиз, жуда ачинарли.

4-расм

Соатни бир ҳафта олдин Сиздан сотиб олганман, уларни уйга олиб бордимок, такқа тўхтайди. Олдингизга соат билан учинчи марта келишим.

5-расм

Кутубхона қондасига биноан,
Сиз бир келишида факат 2 та
китоб олишингиз мумкин.

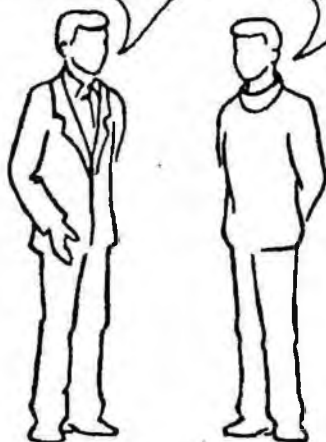
6-расм

Сиз ҳаддан зиёд шовкин
қилмаяпсизми?

7-расм

Бугун кечкурун Сенинг дугонанг рақсга таклиф қилди. У айтдики, Сени бугун келишга вақтинг йўқ экан.

8-расм

Сизга плашингиз кераклигини тушуниб турибман, бироқ пешингача кутиб туришингизга тўғри келади, ҳа шундай.

ХИМЧИСТКА

9-расм

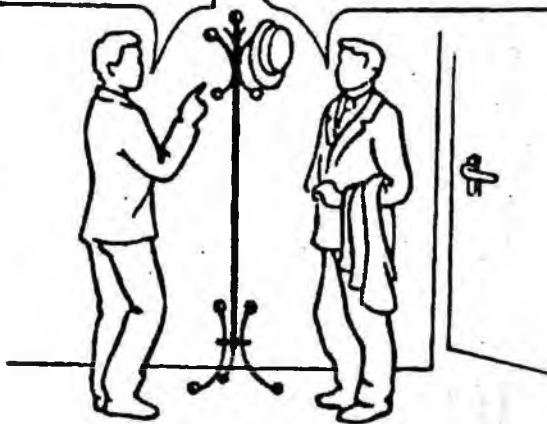

10-расм

11-расм

Агар бу шляпа Сизники бўл-
са, эҳтимол, Петров уни олган ва
ўзиникини бу ерда қолдирган.

12-расм

Кеча бу ҳақда келишган бўлсак
ҳам, ҳозир Сизни қабул қила
олмайман.

13-расм

Ўн минут олдинроқ у шу
ерда бўлиши керак эди.

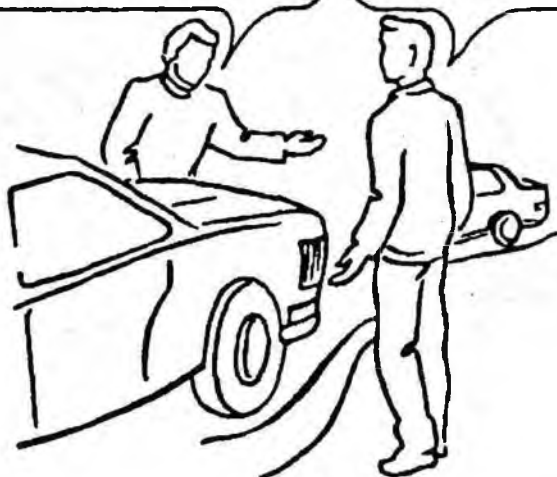
14-расм

Тушуниб турибман, сени
кузатиб қўйишим керак эди,
бирок боришга ҳеч иложим
йўқ.

15-расм

Мени кувиб ўтишга Сизнинг
ҳақ-ҳуқуқингиз йўқ!

16-расм

Сен қалитни жўрттага
йўқотдингми?

17-расм

Минг афсус, ҳозиргина биз
охирги нусхасини сотган эдик.

18-расм

Мақтаб ёнидан
соатига 80 км тезликда
ўтиш ҳақида Сиз
ўйлаганмисиз?

19-расм

20-расм

21-расм

22-расм

23-расм

Бу сизнинг газетангиз. Минг
афсуски, бола уни йиртиб
юборибди.

24-расм

ХОТИМА

Миллий психология психология фанининг бир тармоғи сифатида ёш йўналишлардан бири ҳисобланади. Ҳозирги даврда миллий психологиянинг ёндош соҳаси тариқасида дин психологияси тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Ушбу соҳаларга бағишланган манбаларнинг таҳлилига қараганда, миллий психология билан дин психологияси ўзларининг тадқиқот предметиди ўхшашлик мавжудлиги туфайли бир-бири билан узвий боғлиқликда ривожланмоқда. Шунга қарамасдан, миллий психология ва дин психологияси соҳалари бўйича илмий тушунчаларнинг ўзига хос хусусиятлари, халқларнинг ижтимоий-тарихий тараққиётининг шаклланиш йўллари мавжуд эканлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқ. Халқлар психологияси, шу жумладан, миллий психологияни илмий тадқиқ этиш жараёни ҳамisha ўта долзарб муаммолар сарасига киришига қарамай, унинг умумий жабҳалари, таркиблари, қисмлари, томонлари нима учундир социал-гуманитар фан соҳаларининг намояндалари томонидан ўрганиб келинган. Лекин ушбу муаммонинг муҳим томони шундаки, миллий психология билан этнопсихология соҳаларининг фан сифатида шаклланиши жуда сустръатда кечяётганлиги туфайли ўзбек халқининг тарихига хос жабҳалари етарли даражада изланиш предметига айланмаган ҳам. Қолаверса, дин психологияси тўғрисида ҳам шунга ўхшаш фикр-мулоҳазалар юритиш ўринлидир.

Бироқ халқлар тарихини ўзида мужассамлаштирган миллий психология предмети, объекти, мақсад ва вазифаларини таҳлил қилишдан олдин дин психологиясининг мазмун-моҳиятини очиш мақсадга мувофиқ. Мана шундай қарорга келишнинг ўзи миллий психология билан дин психологияси ўртасида ҳукм сураётган диалектик (иккиёқлама) боғлиқликни осонроқ тушунтиришга имконият яратади.

Шуни таъкидлаш жоизки, дин психологияси билан шуғулланадиган узоқ ва яқин ҳориж олимлари, собиқ иттифоқ вакиллари ижодиёти XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланди десак ҳеч қандай илмий нуксонга йўл қўймаган бўламиз. Мазкур соҳа вакилларининг илмий асарлари дин психологиясининг предмети, мақсад ва вазифала-

ри, методологик асосларини ишлаб чиқиш, тушуниш ҳамда унинг илмий билимлар тизимида тутган ўрнини ташхис қилишга бағишланган бўлиб, асосан изланишнинг илмий-услубий апаратини яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикасида этнопсихологияга оид изланишлар асосан мустақиллик давридан бошланди, лекин бундан Ғ.Б.Шоумаровнинг социал психология (этнопсихология) бўйича биринчи докторлик ва В.М.Каримованинг биринчи номзодлик диссертациялари истисно (XX асрнинг тўқсонинчи йиллари).

Мустақилликнинг йигирма йиллиги сарҳисоб қилинганда социал психология бўйича катта ишлар амалга оширилганлиги таъкидлаб ўтилди:

Оила психологияси ва этнопсихология соҳасига дахлдор ўттизга яқин диссертациялар профессор Ғ.Б.Шоумаров раҳбарлигида амалга оширилди.

Оила психологияси ва социал психология тармоқларига оид йигирмадан ортиқ тадқиқотлар В.М.Каримова раҳбарлигида бажарилди.

Этнопсихология ва социал психология соҳалари бўйича тадқиқотлар М.Маматов, Э.Сатторов, Э.Ғозиев, Н.Сафаев, Р.Суннатова, З.Нишонова ва бошқалар раҳбарлигида давом эттирилди.

Ҳозирги даврда мамлакатимизда қуйидаги фан докторлари кизгин фаолият қилмоқдалар: В.А.Токарева, Э.Ғ.Ғозиев, Б.Р.Қодиров, Ғ.Б.Шоумаров, В.М.Каримова, Ш.Р.Баротов, А.М.Жабборов, Р.И.Суннатова, З.Т.Нишонова, Н.С.Сафаев, Б.Умаров. Минг афсуски, М.Ғ.Давлетшин (марҳум), Р.З.Гайнутдинов (марҳум), К.Қ.Мамедов (хорижда) каби фан докторлари орамизда йўқ.

Мамлакатимизда фаолият кўрсатиб турган бирлашган ихтисослашган илмий кенгашда қуйидаги шифрларда диссертациялар химоя қилинмоқда:

19.00.01 – Умумий психология, шахс психологияси, психология тарихи,

19.00.04 – тиббиёт психологияси,

19.00.05 – социал психология, этнопсихология,

19.00.06 – юридик психология,

19.00.07 – педагогик психология,

19.00.13 – тараққиёт психологияси, акмеология.

Ўйлаймизки, психолог мутахассислар ва уларнинг юксак салоҳиятли устозлари мамлакатимиз равнақи йўлида астойдил меҳнат намунасини намойиш этишда давом этадилар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект-Пресс, 2003.
2. Битянова М.Р. Социальная психология. – М.: 2002.
3. Ждан А.Н. История психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 367 с.
4. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. – Т.: “Ўқитувчи”, 1994.
5. Каримова В.М. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. – Т.: “Университет”, 1999. – 96 б.
6. Каримова В.М. Оилавий ҳаёт психологияси. – Т.: 2006. – 142 б.
7. Климов Е.А. Основы психологии. – М.: ЮНИТИ, 1997. – 295 с.
8. Кморринг В.И. Искусство управления. – М.: Бек, 1997.
9. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. – М.: Политиздат, 1975. – 271 с.
10. Крылов А.А. Психология. СПб, 1998. – 590 с.
11. Крысько В.Г. Социальная психология. – М.: Владос-Пресс, 2002.
12. Кукубаева А. Основы этнопсихологии. – Кокшетау, 2005. – 160 с.
13. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага, 1984. – 334 с.
14. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: 1975. – 304 с.
15. Ломов Б.Ф. Теоретические и методологические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 440 с.
16. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Питер, 1997.
17. Маматов М.М. Этнопсихология. Ташкент, 2006. – 120 с.
18. Налчаджян А.А. Этнопсихология. СПб, 2004.

19. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – 443 с.
20. Руденский Е.В. Социальная психология. Москва-Новосибирск, 1998. – 222 с.
21. Рудкок М., Френсис Д. Раскрепощенный менеджер. – М.: «дело ЛТД», 1994. – 320 с.
22. Свенцицкий А.Л. Социальная психология управления. Л.: ЛГУ, 1986. – 176 с.
23. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: 1999.
24. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. Социальная психология. – Ростов-на Дону «Феникс», 2009. – 251 с.
25. Хант Мортон. История психологии. – М.: Изд-во Москва, 2009. 863 с.
26. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. СПб, 2000.
27. Чернов А.Ю. Психология управления. – Волгоград, 1995.
28. Шепель В.М. Управленческая этика. – М.: 1998.
29. Ғозиев Э.Ғ. Психология муаммолари. – Тошкент, “Университет”, 1999. – 134 б.
30. Ғозиев Э.Ғ. Муомала психологияси. – Тошкент, 2001. – 140 б.
31. Ғозиев Э.Ғ. Менежмент психологияси. – Тошкент, 2001. – 142 б.
32. Ғозиев Э.Ғ. Ижтимоий психология. – Тошкент, 2009. – 146 б.
33. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология. – Тошкент, 2010. – 544 б.
34. Ғозиев Э.Ғ. Онтогенез психологияси. – Тошкент, 2010. – 360 б.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
----------------	---

Биринчи боб. СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯГА КИРИШ

1.1. Социал психология предмети тўғрисида умумий тушунча	8
1.2. Социал психология фанининг методлари ва ёндашувлари	15

Иккинчи боб. МУОМАЛА

2.1. Муомала тўғрисида тушунча	24
2.2. Муомала функциялари	30
2.3. Муомаланинг тузилиши	35
2.4. Муомаланинг назарий ва методологик муаммолари. Миллий гоя ва муомала ҳамкорлиги.....	37
2.5. Миллий мафкура, муомала ва миллий ўзлигини англаш	40
2.6. Муомала социал-психологик воқелик сифатида.....	48
2.7. Муомала ва нутқ	64
2.8. Муомала психологик муаммо сифатида	71
2.9. Муомала ҳамкорлик фаолияти эканлиги	80
2.10. Жамоага раҳбарликда шахс мулоқотмандлигининг роли	88
2.11. Фикрий топширикни биргаликда ечишдаги диалог мазмунининг психологик таҳлили	94
2.12. Кичик гуруҳларда топширик тўғрисида ахборот алмашиш ва индивидуал таълим	100
2.13. Муомаланинг психологик тавсифи	105

Учинчи боб. КАТТА ГУРУҲЛАР ТЎҒРИСИДА ТУШУНЧА

- 3.1. Этник психология 109
3.2. Менталитет тузилиши 116

Тўртинчи боб. БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ

- 4.1. Раҳбар психологияси 124
4.2. Раҳбар қобилиятининг психологик тавсифи 132
4.3. Раҳбар фаолиятининг нуқсонлари ва уларни психологик коррекциялаш 137
4.4. Социал психология фанида раҳбар психологиясининг ўрганилиши 144
4.5. Замоनावий раҳбар қиёфаси 152
4.6. Менежер ва раҳбар типлари тўғрисида тушунча 156

Бешинчи боб. ОИЛА ПСИХОЛОГИЯСИ

- 5.1. Шахс ва жамият 164
5.2. Оилада шахслараро муносабатлар 173
5.3. Оила функциялари 182

Олтинчи боб. СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯДА ФЕНОМЕНАЛ ҲОЛАТЛАРИ

- 6.1. Социал гармония 187
6.2. Бегоналашиш – социал воқелик сифатида 189
6.3. Инсонлар хулқ-атворидаги ўзгариш – социал воқелик эканлиги 193
6.4. Армон социал-психологик ҳодиса тарзида 196
6.5. Адаптация психологик феноменал ҳодиса 203
6.6. Эмпатия эмоционал ҳолат тарқиасида 207

Еттинчи боб. КИЧИК ГУРУҲЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

7.1. Кичик гуруҳ ва жамоа тўғрисида тушунча	212
7.2. Кичик гуруҳларнинг тадқиқот тарихи.....	219
7.3. Жипслик кичик гуруҳ (жамоа)ларда шахслараро муносабатлар барқарорлиги шарти эканлиги	223
7.4. Гуруҳ ва жамоаларда лидерлик муаммоси.....	227
7.5. Гуруҳларда шахслараро муносабатлар динамикаси....	229
7.6. Кичик гуруҳларда низолар ва уларни бартараф этиш усуллари.....	237

Саккизинчи боб. СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ТАТБИҚИЙ ЖАБҲАСИ

8.1. Муомала генезиси.....	244
8.2. Физиогномика тўғрисида тушунча	254
8.3. Нима эшитиляпти	261
8.4. Муомалада тананинг ўрни	266
8.5. Нутқнинг ҳаётимиздаги аҳамияти	269
8.6. Роршах тести тавсифи (модификация бизники).....	274
8.7. К.Роджерс ва Р.Даймонднинг ижтимоий-психологик адаптация диагностикаси методикаси (модификация Э.Ф.)	290
8.8. С.Розенцвейг методикаси.....	296

Хотима.....	309
Адабиётлар рўйхати.....	311

УДК: 159.9 (072)

КБК 88.5

F 57

Э.Ғ.Ғозиев

СОЦИАЛ ПСИХОЛОГИЯ

Ўқув қўлланма

«NOSHIR» — Тошкент-2012

Мухаррир М. Сагдуллаев

Рассом Ш. Одилов

Мусаххих Д. Мамадалиева

Техник муҳаррир Д. Жалилов

Лицензия АІ № 200. 28.08.2011 й.

Босишга рухсат этилди 10.12.2012 й. Бичими 60x84 ¹/₁₆.

Офсет босма усулида чоп этилди. Шартли б.т. 24,0.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 129.

«NOSHIR» Ўзбекистон-Германия қўшма корхонасининг нашриёти,
Тошкент ш., Лангар кўчаси 78.

“NOSHIR” Ўзбекистон-Германия қўшма корхонаси
босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш., Лангар кўчаси 78.

ISBN 978-9943-4083-8-8

9 789943 408388